

ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱԶ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԻ
ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ

Պ Է Յ Ր Ո Ւ Թ

1974

ԸՆԿԵՐ ՌՈՒԲԷՆԻ ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՆ 4. 8. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՁ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԻ

ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ

Պ Ե Յ Ր Ո Ւ Թ

1974

Ն Ե Ր Ա Մ Ա Կ Ա Ն

Կարելի չէ կուսակցութեան մը իրական եւ ամբողջական պատմութեան ծանօթանալ, առանց բաւարար տեղեկութիւններ ունենալու անոր ներքին կառոյցին մասին, — այսինքն՝ անոր կազմակերպական մեքենային, զայն բաղկացնող ժողովներուն ու մարմիններուն, անոնց իրաւասութեանց եւ պարտաւորութեանց, ինչպէս նաեւ զանոնք իրարու շահկապող եւ անոնց փոխյարաբերութիւնները ճշդող կազմակերպական կանոններուն մասին: Կազմական կառոյցի եւ զայն սահմանող կանոնադրի տարբերութիւնները շրջանէ շրջան՝ աշխարհագրական իմաստով, եւ նոյն այդ կառոյցի եւ կազմակերպական մեքենայի կրած փոփոխութիւնները՝ ժամանակի ընթացքին, կը բացայայտեն տուեալ կուսակցութեան գործունէութեան — եւ ուրեմն անոր պատմութեան — հետ կապուած շատ մը երեւոյթներ: Խնդրոյ առարկայ կազմակերպութիւնը կը դադրի ներկայանալէ իբրեւ գաղափարական որոշ արտայայտութիւն մը ունեցող եւ որոշ ուժականութեամբ մը տոգորուած միաձույլ ամբողջութիւն, եւ կը դառնայ աւելի՛ ապրող, աւելի կենդանի հաւաքականութիւն մը

կազմական օղակներու՝ ժողովներու, մարմիններու, մարդերու :

Պարագան նոյնն է մեր կուսակցութեան՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան համար, որուն, ի դէպ, կազմակերպական ձեւի, ղեկավար եւ ստորադաս մարմիններու ու կազմական կանոններու հոլովոյթին մասին քիչ անգամ հետաքրքրութիւն եմք ցոյց տուած, ու քիչ բան գիտեմք: Մեմք շատ եմք լսած ու կարդացած, խօսած ու գրած Հայոց Պատմութեան վերջին ութսունամեակի ազգային-ազատագրական շարժման մէջ մեր կուսակցութեան ունեցած որոշիչ դերին, անոր ուզման մեծ ձեռնարկներուն, — Օսմանեան դարաւտան գրաւում, Խանսարի արշաւանք, Փետայական շարժում եւ Սասնոյ ապստամբութիւն, հայ-քաքարական կռիւներ, կամաւորական շարժում, եւն. — կամ քաղաքական — յեղափոխական ծաւալում գործունէութեան մասին, առանց հարց տալու, ընդհանրապէս, թէ կազմակերպական այն ի՞նչ մեքենայ էր, որ կը լարէր ու կը պայմանաւորէր այդ բոլորը, թէ այն ո՞ր ժողովներն էին որ կ'որոշէին եւ ո՞ր մարմիններն էին որ կը գործադրէին այդ որոշումները, որո՞նց միջոցաւ եւ ի՞նչ եղանակով: Ընթացիկ մեր ապրումներուն ու հետաքրքրութեան համար՝ Դաշնակցութիւնը կը ներկայանայ իբրեւ գաղափարական ուժի, բարոյական ամբակուռ հասկացողութիւններու եւ մարտական սխրանքներու անփակտելի միացութիւն մը՝ որ ծառայած է ու կը ծառայայ հայութեան սպառնացող ամէն տեսակի վտանգներուն դէմ, որ պատուհասած է եւ կը պատուհասէ հայութեան քշմամիները, որ ազգային եւ ընկերային գիտակցութիւն, սեփական իրաւունքներու ցանաչում եւ այդ իրաւունքներու պաշտպանութեան ի խնդիր կոուելու եւ մեռնելու քաջութիւն ներշնչած է դարերու ստրկութենէն նոր արթնցող հայութեան, որ մեր ժողովուրդին պարգեւած է իբրեւ ազգ ապրելու եւ գոյատեւելու ամենահիմնական նախապայմա-

նը՝ սեփական հայրենիքը: Քիչ անգամ ու մասնակի կերպով միայն անդրադարձած ենք այն դերին, որ յեղափոխական – ազատագրական ծառայուն այդ գործունեության մէջ ունեցած են դաշնակցական ժողովներն ու մարմինները՝ իբրեւ որոշող, կազմակերպող եւ իրականացնող գործօններ:

Խօսած ենք յառաջ, եւ առաւելաբար, դէմքերու մասին, առանց հետաքրքրուելու, ընդհանրապէս, թէ ո՛ր ժողովներն են այս կամ այն դերը վստահած ընտրեալ այդ մարդոց, կամ՝ թէ ո՛ր մարմիններուն մէջ կամ ո՛ր մարմիններուն անունով գործած են անոնք: Չենք ժըխտեր անհատին դերը մեր կուսակցութեան պատմութեան մէջ, քանի պարզ է որ Քրիստափորներու, Ռոստոմներու, Սիմոն Զաւարեաններու եւ անոնց ծանօթ ու անծանօթ գործակիցներու եւ յեղափոխական աշակերտներու բացառիկ անհատականութեան, ամբողջական ինքնանուիրումին եւ կամաւոր ու գիտակից գոհաբերութեան հիմքերուն վրայ է, որ բարձրացած է Դաշնակցութեան բարոյական փառաւոր շէնքը: Ճիշդ չենք գտներ նաեւ չընդունիլ՝ որ անհատները յառաջ իրե՛նք բարձրացուցին կազմակերպական ժողովներն ու մարմինները, զանոնք վերածելով արիներու եւ իմաստուններու հաւաքականութիւններու: Բայց նաեւ բոլորովին անբաւարար, եւ պատմական տեսակէտէ աննիշդ կը գտնենք արժանի տեղը չտալ այդ հաւաքականութիւններուն, — ժողովներուն եւ կազմակերպական մարմիններուն, — որոնք անհրաժեշտ ենթակառոյցը կազմեցին Դաշնակցութեան շէնքին: Շէնքը կրնայ արտաքինապէս գեղեցիկ ըլլալ ու տպաւորիչ, բայց կառոյցով՝ տկար: Դաշնակցութեան շէնքին ոչ միայն բարոյական հիմքերն են եղած գորաւոր, այլ նաեւ ուժեղ է եղած եւ անփակտելի՝ անոր կազմակերպական կառոյցը, Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր եւ Ռայոնական ժողովներէն, Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնէն եւ Դաշնակցութեան Խորհուրդէն սկսած մինչեւ գիւղական ենթակառուց-

ներն ու մարտական խումբերը, անցնելով Արեւմտեան, Արեւելեան եւ Հայաստանի Բիւրոներէն եւ Պատասխանատու կեդրոնական Կոմիտէներէն :

Պիտի փորձեմք տալ ամփոփ պատմութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմական կառոյցին եւ անոր հետ առընչուող կազմակերպական հիմնական կանոններուն : Յաւակնութիւնը չունիմք նիւթը սպառել կարենալու, տալով կառոյցի ամբողջ պատկերը եւ անոր հոլովոյթը՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ : Այնքան ատեն որ չեն հրատարակուած Դաշնակցութեան արխիւային բոլոր փաստաթուղթերը, առ նուազն Ընդհանուր եւ Ռայոնական ժողովներու, Բիւրոներու եւ Պատասխանատու Մարմիններու ատենագրութիւնները, շրջաբերականները եւ նամակները, շատ դժուար է, չըսելու համար անկարելի, ըստ բաւականի լրիւ ուսումնասիրութեան մը ձեռնարկել : Մնաց որ, արխիւներու ամբողջական հրատարակութենէն ետք իսկ, փաստաթղթային շատ քիչ նիւթ պիտի ունենամք, օրինակ, Դաշնակցութեան սկզբնական 3-4 տարիներու պատմութեան վերաբերեալ, քանի այդ շրջանէն գրաւոր ոչինչ մնացած է դժբախտաբար : Փաստօրէն, ոչ միայն Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հիմնադիր ժողովներու ատենագրութիւնները, եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են, հասած չեն մեզի, այլ նաեւ, — ինչ որ անելի լուրջ է արդէն ու թերեւս աններելի, — արձանագրութիւնները Հ. Յ. Դ. Առաջին Ընդհ. ժողովին (1892) (*):

Կը կարծեմք սակայն, որ այս աշխատութիւնը կըրնայ օգտակար ըլլալ ներկայի իր համեստ տարողութեամբն իսկ :

(*) Տեսնել այս մասին «ԴԻԻԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ», Բ. հատոր, էջ 208 :

Ա.— ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԻՈՐՈՒՄԸ

ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ըսելնք արդէն՝ ոչ մէկ արձանագրութիւն մնացած է Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան Հիմնադիր ժողովէն եւ առաջին երկու տարիներու գործունէութենէն: Ուստի սկզբնական այս ժամանակաշրջանի մեր ծանօթութիւնը կը Հիմնուի «Դրօշակ»ի առաջին քանի մը համարներուն, անդրանիկ կոչին (մանիֆեստ), եւ ժամանակակիցներու հատուկտոր յուշերուն վերայ(1): Հիմնադիր ժողովին ընտրած «Հ. Յ. Դ. Կենտրոն»էն մեզի հասած է գրաւոր մէկ փաստաթուղթ միայն(2): Ծանօթ է նաեւ 1892ի Առաջին Ընդհանուր ժողովի հրաւէր-կոչը(3): Դաշնակցութեան պատմութեան առաջին շրջանով զբաղողները ցարգ իրենց տրամագրութեան տակ այլ վաւերաթուղթեր ունեցած չեն(4):

Հիմնադիր ժողովին մասնակցողները (Թիֆլիս, 1890ի ամառ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Յուլիս-Օգոստոս) զանազան ու խայտարղէտ հոսանքներու, շրջանակներու, կազմակերպութիւններու եւ միութիւններու ներկայացուցիչներ էին: Կային Քրիստոսափոր Միջայէլեանի, Սիմոն Զաւարեանի եւ Արրահամ Դաս-

տակեանի նման ուստական տիպի ընկերվարականներ՝ փաստորէն դաշնակցած ընկերվարական հակումներով հայրենասէրներու «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակին հետ (Մարտին Շաթիրեան, Յովսէփ Արղութեան, Արշակ Թազնուեան, Յովհաննէս Եւսուֆեան, Տիգրան Ստեփանեան, Արամ Նազարէթեան եւայլն), Կոնստանդին Պատիսեանի նման քաղքենի ազգայնականներ, Գրիգոր Արծրունիի անմիջական ճառագայթումին ենթակայ «Մշակ»ականներ՝ ինչպէս Պաշտուր Մալումեանը (Ակնունին), մարքսիստ հնչակեաններ՝ ինչպէս Ռուբէն Պան-Աղաթը, եւ ուրիշներ: Բոլորը միաւորուած՝ Թրքահայաստանի ազատագրութեան հիմնական եւ հաւաքական առաջադրանքով, անկրկնելի Մարդակերտին՝ Քրիստափորի միաձուլոյ ու ներշնչոյ ազդեցութեան տակ:

Միջանկեալ ըսենք՝ որ հայ ազատագրական պայքարին նուիրուելու կոչուած նոր կուսակցութեան հիմնադիրներու ընկերային համոզումներու այլազանութիւնը հետագային եւս, առ նուազն մինչեւ Ծրդ ու 10րդ Ընդհ. Ժողովները՝ եթէ ոչ մինչեւ այսօր, մնացյաւանիշներէն մէկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որուն մէջ հաւասար նուիրումով գործեցին ե՛ւ ծայրայեղ ձախակողմեաններ, ե՛ւ ֆեոտալական տիպի ազգայնականներ, ե՛ւ ընչազուրկ զիւղացիներ, ե՛ւ մեծահարուստի զաւակներ: Նոր կուսակցութեան սկզբնական անունը անդամ, — Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն, — կը բացայայտէր անոր ինքնակամ կերպով միաւորուած բազկացուցիչ տարրերու այլազանութիւնը:

Սպասելի էր հաւանաբար՝ որ այդ պայմաններուն մէջ յառաջացած միաւորման կառոյցը ըլլար խորապէս ապակեզրոն: Գիտենք, սակայն որ այդպէս չեղաւ: Եւ «Հայ Յեղափոխականների» նորակազմ «Դաշնակցութիւնը», մինչեւ 1892ի առաջին Ընդհանուր Ժողովը, ունեցաւ իր կեդրոնական վարչութիւնը կամ «Կենտրոն»ը, յանձինս՝ Քրիստափոր Միքայէլեանի, Սիմոն Զա-

ւարեանի, Բժ. Յովհաննէս Լորիս-Մելիքեանի, Աբրահամ Դաստակեանի եւ Լեւոն Սարգսեանի : Եւ այս՝ հակառակ Զաւարեանի նման ազակեղրոնացման ջերմ կողմնակիրներու ներկայութեան հիմնադիր ժողովներուն մէջ : Կարելի չէ՞ արդեօք խորհիլ, որ ընկերային տեսակէտներու խալտարդէտութիւնն իսկ թեխադրանք մը եղաւ, հիմնադիրներէն շատերու համար, դէթ գործունէութեան ներդաշնակման մտահոգութեամբ՝ ղեկավարման կեղրոնաձիգ դրութիւն մը ընդգրկելու :

Այսպէս կամ այնպէս, սակայն, կեանքը պիտի ընթանար իր բնական հունով : Հաղորդակցութեան դժուարութիւնները, — հասկնալի մանաւանդ՝ ընդլատակեայ գործունէութեան մարդին մէջ, — օրէ օր ստեղծուող կազմակերպական ցանցի աշխարհադրական ընդարձակ տարածքը, ինչպէս նաեւ ղեկավարներու անհատական տրամադրութիւններն ու խառնուածքը բրին այնպէս՝ որ նորածին «Դաշնակցութիւն»ը երբեք չեղաւ հնչակեան տիպի կեղրոնացեալ ղեկավարութեամբ կազմակերպութիւն մը, — ինչպէս հետագային, հասունցած եւ ազակեղրոնացեալ Դաշնակցութիւնը երբեք պիտի չյանդէր անիշխանական քառօր մը(5) :

Խ. Կերեկցեանի սպանութիւնը՝ Կարնոյ Մարմնի վճռով եւ Արամ Արամեանի ձեռամբ, Ա. Թոխմախեան վարդապետի ահաբեկումը՝ Յունոյի կողմէ(6), «Կենտրոն»ի պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ այս տեղորոններէն առաջինի մասին(2), — այս բոլորը ցոյց կու տան՝ որ «Դաշնակցութեան» առաջին շրջանի մարմինները, նոյնիսկ անհատ ընկերները, յաճախ կը գործէին ինքնազլուխ՝ առանց ունենալու Թիֆլիսի «Կենտրոն»ին համաձայնութիւնը :

Իր կազմութենէն նուազ քան տարի մը ետք՝ Կեղրոնական Վարչութեան փաստացի ցրուումը, Քրիստափորի ձեռքակալութեամբ եւ Զաւարեանի Տրապիզոն մեկնումով ու աքսորով, — ինչպէս նաեւ տիրական այլ դէմքերու երեւումը Թիֆլիսի յեղափոխական հրապա-

րակին վրայ (Ռոստոմ, Արշակ Թադէոսեան), — այս բոլորը նաեւ կու գան վկայել, որ Դաշնակցութեան «Կենտրոն»ը «գրասենեակային» ղեկավարման ամբօրէն հաստատուած եւ անփոփոխելի մարմին մը չէր, այլ յեղափոխական-կազմակերպչական կենդանի գործը անձամբ վարողներու ոչ-փակ հաւաքականութիւն մը:

Փաստաթուղթերու չզոյութիւնը թոյլ չի տար դժբախտաբար յստակ հաստատումներ ընելու կազմակերպչական ձեւի եւ ստեղծուած կառոյցի մանրամասնութեանց մասին: Թէ ե՞րբ եւ ի՞նչ պարագաներու տակ յառաջացան Պարսկաստանի, Կարսի, Կարնոյ, Պոլսոյ եւ Երկրի զանազան Մարմինները, ի՞նչ էին անոնց կապն ու փոխադարձ իրաւասութիւնները «Կենտրոն»ին հետ, ի՞նչ անուն կը կրէին անոնք, — այս բոլորը կը մնան բաւական անորոշ: Հազուադէպ փաստաթուղթերէն մէկուն մէջ (առաջին հաշուեցոյց՝ 1 Նոյ. 1890 - 10 Յուլիս 1891) (7) կը հանդիպինք հետեւեալ անուններուն, — Ատրպատականի եւ Վասպուրականի խումբեր — Կարին — Բուլղարիայի, Ռումանիայի եւ Պոլսոյ Կ. Կոմիտէներ — Ռուսաստանի եւ Կովկասի խումբեր — հրոսակային խմբեր (?): Գրաւոր կանոնադրի բացակայութիւնը անհնար կը դարձնէ նաև սրուած տարբեր անուններու (խումբեր, կեդրոնական կոմիտէներ) իրական եւ իրաւական զանազանումը:

Տրուած ըլլալով սակայն նորակազմ կուսակցութեան կարեւոր զէմքերուն եւ գործիչներուն տեղաբաշխումը 1891-92 թուականներուն, կարելի է Մ. Վարանդեանի հետ եզրակացնել(8), թէ «կենտրոնը փութաց նամբել իր ղեկավար ուժերը դէպի գաւառ, ստեղծելու ամէնուրեք տեղական կոմիտէներ»: Այսպէս, Տարօնի չրջանին մէջ կը գործէին արդէն Արարոն ու Մարգար վարժապետը՝ Քրիստափորի յեղափոխական ձեռնասունները. Ալեքսանդրապոլ եւ Կարս կը զրկուէր Մարտին Շաթիրեանը՝ Կուկունեանի խումբի եւ կազմակերպչական այլ գործերով. Երեւան (ապա Պարս-

կաստան)՝ Տիգրան Ստեփանեանը. Պարսկաստան եւ Վասպուրական՝ Պետոն եւ Գալուստ Ալոյեանը (աւելի ուշ նաեւ՝ Վարդանն ու Նիկոլ Գումանը). Տրապիզոն՝ ուր կը գտնուէր արդէն Յ. Շահրիկեանը՝ Զաւարեանն ու Իշխան Յովսէփ Արղութեանը. Պոլիս՝ Յովհաննէս Եռսուֆեանը. Կարին՝ Արամ Արամեանն ու Տիգրան Օքոնեանը: Քիչնեւի իր աքսորավայրէն՝ դաղանի կերպով Ռումանիա կ'անցնէր Քրիստափորը, այնտեղ կազմելու եւ Հրատարակութեան տալու համար «Դրօշակ»ի երրորդ համարը(9): Իսկ Թիֆլիսի մէջ նորակազմ կուսակցութեան գործերը կը վարէին, «Կենտրոն»ի մնացեալ անդամներու կողքին(10), Ռոստոմը, Արշակ Թաղէսեանը, Մարտին Շաթիրեանը եւ ուրիշներ:

Ներկայացուցիչ-գործիչներու միջոցաւ շրջանները կազմակերպելու այս եղանակը պիտի շարունակուէր նաեւ 1892ի Առաջին Ընդհանուր Ժողովէն ետք, քանի մը տարիներու ընթացքին յանդէլով կազմակերպական այն ծաւալուն եւ ամրակուռ ցանցին՝ որ գրաւոր կանոնադրութեամբ պիտի նուիրականանար եւ իր վերջնական ձեւը ստանար 1896-97ի Կովկասեան Ռայոնական Ժողովներուն եւ 1898ի Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ:

(1) «Մանիֆեստ»ը տեսնել Նիիթեր Է. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷՍՄԱՐ, ք. հատոր, էջ 9: Կամ՝ Գիիւն Է. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, ա. հատոր, էջ 88-89: Տեսնել Ս. Զաւարեանի եւ Բ. Միքայէլեանի յուշերու պատառիկները՝ Է. Յ. Գ. ՎԱԹՍՈՒՆԱՄԵԱԿ, էջ 9-37:

(2) «Յայտարարութիւն» (Պ. Կրեկցեանի սպանութեան առթիւ).— Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 9-10. Կամ Գիիւն, ա. հատոր, էջ 94-95:

(3) «Հրաւեր Ա. Ընդհ. Ժողովի».— Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 10. Կամ Գիիւն, ա. հատոր, էջ 95:

(4) Տեսնել՝ Մ. Վարանդեան, Է. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ա. հատոր, էջ 52-77 եւ 78-87. նաեւ՝ Գիիւն, ա. հատոր, էջ 86-88.

նաեւ՝ ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Ս. Վրացեան՝
«Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծնունդը եւ հիմնադիրները», էջ 61-140.
նաեւ՝ Ա. Սեւեան, «Երբ է հիմնուել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը»,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամս., ժե. տարի քիւ 2, էջ 57-66. նաեւ՝ Գ. Ղա-
զարեան, «Ի՞նչպէս ծնունդ առաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», ՀԱՅ-
ՐԵՆԻՔ ամս., Գ. տարի քիւ 1, էջ 7-25:

(5) Տեսնել այս մասին Վ. Նուասարդեանի ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ
ՈՔԻՆ աշխատութիւնը, Գահիրէ, 1951:

(6) Մ. Վարանդեան, Հ. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ա. հատոր,
էջ 85-86. նաեւ ԴԻԻԱՆ, ա. հատոր, էջ 87:

(7) Տեսնել Ա. Սեւեան, վերը յիշ., էջ 65:

(8) Հ. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ա. հատոր, էջ 79:

(9) Հ. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ա. հատոր, էջ 94. նաեւ ՅՈՒ-
ՇԱՊԱՏՈՒՄ, վերը յիշ., էջ 93:

(10) Փաստորէն՝ գործօն ղեկավարներ չդարձան Աբրահամ Դա-
տակեանն ու Լեւոն Սարգսեանը, որոնք շուտով հեռացան Դա-
շնակցութեան շարքերէն. երկրորդը դարձաւ նոյնիսկ հակառակորդ:
Բժ. Լորիս-Մեխիլեանը 1900էն մինչեւ 1906 վարեց Դաշնակցու-
թեան արտասահմանեան ֆարգութիւնը եւ Pro Armenia-ի գոր-
ծը, որմէ ետք ֆաշուցաւ կուսակցութեան: Տեսնել ՅՈՒՇԱՊԱ-
ՏՈՒՄ, վերը յիշ., էջ 114 եւ այլա՝ 120-122:

Բ.— 1892 — 1897 ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Մենք խօսեցանք կազմակերպական ձևի, փոխադարձ իրաւասութիւններու եւ զործեւակերպի այն անորոշութեան մասին, որ կը յատկանշէ Յեղափոխականների նորաստեղծ Դաշնակցութեան առաջին երկու տարիները, դէժ այնքան ատեն, որ զրաւոր փաստաթուղթեր երեւան չեն եկած այդ ժամանակաշրջանէն: Որոշ է որ Հիմնադիր Ժողովը յատուկ ծրագիր ու կանոնադրութիւն մշակած չէր. կամ, թերեւ, լաւագոյն պարալային, կազմած էր ընդհանուր մտքերէ բաղկացած առժամեայ առաջադրանք մը: Կացութեան անորոշութիւնն ու, այդ պայմաններուն մէջ, զործերու ընթացքը չէին կրնար անշուշտ գոհացնել ո՛չ «Կեներալ»ը, ոչ ալ շրջաններու նորահաստատ մարմիններն ու զործիչ ընկերները: Յստակացման, զործունէութեան որոշ ուղղութիւն եւ եղանակ — բոլորին համար պարտադիր — ճշդելու այդ տրամադրութիւնը երեւան կու գայ 1892 Ապրիլին հրատարակուած կոչի մը մէջ («Հրաւեր Առաջին Ընդհանուր Ժողովի — Հայ Յեղափոխականներին»), «Հ. Յ. Դաշնակցութեան մի խումբ» ստորագրութեամբ(1):

Դաշնակցութեան Առաջին Ընդհանուր Ժողովը գումարուեցաւ 1892ի ամառը կամ աշնան(2), հաւանօրէն Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներուն, Թիֆլիս: Այս ժողովէն եւս զբաւոր արձանագրութիւններ մնացած չեն: Սակայն, հիմնուելով ժամանակակիցներու վկայութեանց եւ «Դրօշակ»ի կարգ մը յօդուածներուն վրայ, Մ. Վարանդեան գրեթէ ամբողջ գլուխ մը կը յատկացընէ անոր իր Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ա. հատորին մէջ(3): Ըստ իրեն, ներկայ են եղած, «գլխաւոր դեկավարներուն հետ, ի միջի այլոց, Արամ Արամեան, Տերսիմի Քեռին, Պետօ, Արաքօ, Նիկոլ-Դուման, Յովսէփ Արզուբեան, Յոնան Դաւթեան»: Այնտեղ քննուած են «ծրագրային, տակտիկային ու կազմակերպչական խնդիրները, անգամ կուսակցական ընդհանուր, ընկերային աշխարհահայեացքի խնդիրը» եւն.(3):

Կազմակերպական կառոյցի տեսակէտէ հիմնական դարձակէտը եղաւ սակայն սպակեզրոնացման գրութեան ընդգրկումը: «Ապակեղրոն սիստեմի ջերմ փատաբաններ էին, — կը գրէ Մ. Վարանդեան(4), — Յոնան Դաւթեան եւ մանաւանդ Զաւարեան, որ իր անհատական խառնուածքի մղումով իսկ՝ համոզուած ախոյեանն էր տեղական ինքնավարութեան: ...Պէտք է լայն իրաւունքներ տալ տեղական մարմիններուն, դաշնակցական կոմիտէներուն, կ'ըսէր Զաւարեան. — այդպէս միայն Կազմակերպութիւնը կարող է աճիլ եւ բարգաւաճիլ... Անհնարին է, որ Կեդրոնական Մարմին մը, բացարձակ լիազօրութիւններով օժտուած, Թիֆլիսէն, Պոլսէն, Ժընեւէն կամ Լոնտոնէն հրահանգներ արձակէ հայութեան բոլոր վայրերու տեղական գործունէութեան համար: Թո՛ղ Ընդհանուր Ժողովը որոշէ սկզբունքներն ու տակտիկը, բայց թո՛ղ իւրաքանչիւր վայրի ընտրեալ մարմինը ինքը վարէ իր տեղական գործերը, ինքը նախաձեռնէ եւ կատարէ, դեկավարուելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներէն»:

Այսպէս կամ այնպէս, ապակեղրոնացումը պաշտօնապէս տեղ գտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդրանիկ Ծրագրին մէջ, դառնալով այնուհետեւ կազմակերպական Հիմնական դրութիւն: Անդրանիկ Ծրագրի(5) կազմակերպութիւն գլուխին տակ կը կարդանք(6). — «Դաշնակցութիւնը անցեալի փորձէն համոզուած է, թէ յեղափոխական գործին մէջ իրաւունքի եւ պահանջի խնդիր չի կրնար ըլլալ, այլ միմիայն բարոյական պարտաւորութեան եւ բաւարարութեան խնդիր: Ահա այս հիման վրայ Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը ընդունեց կազմակերպութեան մէջ մտցնել ապակեղրոնացման սկզբունքը, որ աւելի կը համապատասխանէ ընկերական, բարոյական յեղափոխական գործին և որ անցեալին մէջ կիսով չափ գործադրուեր է: Սոյն սկզբունքով գործող կոմիտէները կը կապէ, կը միացնէ Ընդհ. Ժողովը, որ մշակեր է ներկայ Ծրագիրը, որու վեհաժողովը պարտաւորիչ են ամենուն համար եւ ինքը միայն կարող է փոփոխութիւն մտցնել Ծրագրին մէջ»:

Կը հետեւին կազմակերպական ձեւին վերաբերեալ մանրամասնութիւններ, ուր կը շեշտուի, որ կոմիտէները «իրենց ներքին գործերը կը վարեն անկախ, ինքնուրոյն կերպով», որ կարեւոր իւրաքանչիւր շրջան կ'ունենայ իր Կեղրոնական Կոմիտէն, որ «Իւրաքանչիւր անդամ կ'ենթարկուի այն կոմիտէին, որուն մէջ կը գտնուի (խմբական եւ ո՛չ անհատական ապակեղրոնացում)», եւ այլն: Իրականութեան մէջ, անդրանիկ Ծրագրի կանոնադրային բնոյթ կրող այս բաժինը (կազմակերպութիւն), խօսելով հանդերձ խումբերու, կոմիտէներու եւ Կեղրոնական Կոմիտէներու մասին, ոչ անոնց թուական ցենդերը կը ճշդէ եւ ոչ անոնց փոխադարձ կապն ու սարտաւորութիւնները կը յտակացրնէ: Հիմնականին մէջ, ապակեղրոնացման ընդհանուր սկզբունքն է որ կը դրուի՝ որոչ չափով մանրամասնեալ բացատրութեան փորձով մը, շեշտելով մասնաւոր այն, որ խումբի անդամ դաշնակցականին հա-

մար դոյութիւն չի կրնար ունենալ «անհատական ապակեղրոնացում»․ անորոշութիւնը, սակայն, վերբստին կը զգացուի, երբ կ'ըսուի, թէ կոմիտէ չեղած վայրերու մէջ դաշնակցական անհատը «կը գործէ անկախ, յարաբերութիւն ունենալով մօտակայ կոմիտէին հետ» :

Ապա Ծրագիրը (— Կանոնագիրը) կը խօսի երկու Բիւրոներու մասին, ակնարկելով Թիֆլիսի եւ Թաւրիզի կեղրոնական երկու մարմիններուն(7), անոնց մօտաւորապէս համահաւասար դեր մը սահմանելով նաեւ, արտասահմանի մէջ, «Դրօշակ»ի Պժմբագրութեան : Ասոնք կապի մարմիններն են առաւելարար, որոնց մօտ պէտք է կեղրոնացուին կոմիտէներու գործունէութեանց տեղեկագրերն ու անոնց պահանջները, եւ որոնք, իրենց կարգին, անհրաժեշտ տեղեկութիւնները պէտք է հաղորդեն թէ՛ իրարու (մանաւանդ «Դրօշակ»ին) եւ թէ՛ բոլոր կոմիտէներուն : Բիւրոներուն կը տրուի նաեւ հիմնական այլ դեր մը՝ նիւթական հաշուառուի եւ կուսակցական դանձի պահպանման պարտականութիւնը :

Անկախ սակայն սկզբունքային եւ տեսական բոլոր հարցերէն, յեղափոխական գործնական կեանքը ունէր իր առօրեայ պահանջներն ու անհրաժեշտութիւնը : Եւ երբ մօտէն կը քննենք 1892–1897 տարիներու կազմակերպչական–յեղափոխական գործունէութիւնը — հինգ վեց տարիներ, որոնց ընթացքին գործնական ճամբով հաստատուած ու բիւրեղացած է Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցը, — կը նկատենք, որ Բիւրոները այդ գործունէութեան մէջ ունեցած են բան մը աւելի՛, քան լոկ կապի եւ նիւթական յանձանձումի ու բաշխումի դեր, եւ որ, ինչպէս արդէն իսկ ըսինք նախորդ բաժնին մէջ, Դաշնակցութեան ապակեղրոնացումը երբեք չյանգեցաւ իրարմէ բոլորովին անկախ գործող շրջանային ու տեղական մարմիններու անիշխանական ամբողջութեան մէջ :

Վահան Նաւասարդեան իր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարաբանութիւնը» աշխատութեան մէջ (8) կը բնորոշէ Դաշնակցութեան ապակեղրոնացման բնոյթը՝ հետեւեալ տարազումով, — «Այս հոյակապ Կառոյցը խտորէն կենտրոնացած է՝ իբրեւ իրաւունք եւ լայնօրէն ապակենտրոնացած՝ իբրեւ պարտականութիւն» (9) : Հիմնուելով Ծրագրի այն հաստատումին վրայ, թէ «յեղափոխական գործին մէջ իրաւունքի եւ պահանջի խնդիր չի կրնար ըլլալ, այլ միմիայն բարոյական պարտաւորութեան եւ բաւարարութեան խնդիր» (6), — Վ. Նաւասարդեան կը յանդի այն եղբակացութեան, թէ Դաշնակցութեան ապակեղրոնացման մէջ «միայն ԶՈՒՆՈՒԹԵԱՆ խնդիր կայ, իսկ ԻՐԱՒՆՆՔԻ — երբեք» (10) :

Մեր յաջորդական Ընդհանուր եւ Ռայոնական Ժողովներու արձանագրութեանց, չըջանային մարմիններու կողմէ այդ ժողովներուն ներկայացուած տեղեկագրերու, ինչպէս նաեւ իրերայաջորդ Կազմակերպական Կանոններու քննութիւնը հիմք չի տար մեզի հաստատելու դոյութիւնը իրաւունքի ամբողջական կեդրոնացման մը՝ Բիւրոններու թէ, աւելի ուշ, Պատասխանատու Մարմիններու ձեռքը (չատ քիչ բացառութիւններով եւ միայն մասնակի ձեռնարկներու պարագային՝ հաւաքական որոշումէ մը ետք) : Ուստի, լիովին ընդունելով հանդերձ Վ. Նաւասարդեանի կողմէ շեշտուած՝ պարտականութեան նուիրումի եւ ինքնակամ գոհողութեան առաքինութիւնները, որոնք դաշնակցականի բարոյական գիմադրութեան ամենացայտուն զիծերէն են եւ առանց որոնց՝ անբացատրելի պիտի ըլլային մեր կուսակցութեան պատմութեան հերոսական շատ մը էջերը, կառոյցի մարզին մէջ մենք աւելի հարազատ եւ աւելի իրական կերպով արտայայտիչ կը դրանենք՝ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱՊԱԿԵԳՐՈՆԱՅՈՒՄ, ԲԱՅՑ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ-ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱՅՈՒՄ տարազը :

Եւ ասիկա այն իմաստով՝ որ, իրօք, Բիւրոնները շուտով դարձան յեղափոխութեան ղեկավար մարմիններ, որոնք գործիչ-ներկայացուցիչներ կը զրկէին Երկրի թէ արտասահմանի զանազան շրջանները՝ կազմակերպչական առաքելութեամբ, տեւական կապի մէջ էին այդ գործիչներուն եւ անոնց յառաջացուցած կազմակերպական մարմիններուն հետ, կը հետեւէին եւ ի պահանջի հարկին ուղղութիւն կու տային անոնց գործունէութեան, կը ծրագրէին յեղափոխական-մարտական ձեռնարկներ՝ յաճախ մօտէն հետեւելով նաեւ անոնց գործադրութեան (ինչպէս Արեւելեան Բիւրոն՝ Խանասորի արշաւանքի կազմակերպման ընթացքին) : Ապակեղրոնացած Դաշնակցութեան մէջ, Բիւրոնները չա՛տ աւելի մեծ բարոյական վարկ ու հեղինակութիւն ունեցան, քան սկզբնական տարիներու «Կենարոն»ը :

Կասկած չկայ որ, ինչպէս Դաշնակցութեան բարոյական դիմադծի, նոյնպէս եւ անոր կազմակերպական ամբակուռ կառոյցի ստեղծման մէջ, մեծ եղաւ նաև անհատներու՝ դերը : Քրիստափորի, Ռոստոմի, Յովհաննէս Երևուֆեանի եւ ուրիշներու կազմակերպչական տաղանդը ձեւ եւ մարմին տուաւ Կովկասէն մինչեւ Պոլիս ու արտասահման տարածուող դաշնակցական միաւորներուն : Ու 1892-97 տարիներուն Բիւրոններուն կողմէ յեղափոխական կենդանի աշխատանքի «գործուղուող» ներկայացուցիչ-գործիչները, որոնք դարերու ստրկութեան ժանդէն դեռ չձերբազատուած ժողովուրդի դժուար մշակելի հողին մէջ գործեցին՝ ու չինչէն ստեղծելով կազմակերպուած կոմիտէներ եւ մարտական խումբեր, մեր կուսակցութեան առաջին տասնամեակի կառոյցին վրայ իրենց անհատական դրոշմը դրին, անխուսափելիօրէն : Տեսակ մը free-lance գործիչներ եղան անոնք, որ յեղափոխական տեսակէտէ տակաւին անմշակ հայութեան կազմակերպական ձեւ ու ողի ներշնչեցին, բաղմութիւնները իրենց անձնական շքեղ օրինակովը վարակելով, — Երևուֆեա-

նը, որուն հետեւեցաւ Վոսմեանը՝ նախ Պոլլիս եւ ապա Ամերիկա: Խաթակը եւ Հրաչը՝ Կիւլրոս, Իզմիր եւ Եգիպոսս. Պետոն, Վաղզէնը, ապա նաեւ Վարդանը՝ Վասպուրական. Սերորը, Հրայրն ու Գուրգէնը՝ Ախլաթ եւ Սասուն. Դումանը, Իշխան Արղութեանը, Յովնան Գաւթեանը, Սամսոնը եւ ուրիշներ՝ պարսկական Ատրպատական: Ու շարքը չաւարտիր:

1895-98 տարիներուն, Թիֆլիսի Բիւրոյի հրաւերով(11), Դաշնակցութեան արեւելեան շրջանի մարմինները գումարեցին ներկայացուցչական բնոյթի քանի մը ժողովներ, որոնք սկզբնապէս կոչուեցան տարեկան «ընդհանուր» ժողովներ, բայց որոնք, աւելի ուշ, տըրւած ըլլալով որ Երկրի կարգ մը մարմինները եւ արտասահմանի կազմակերպութիւնները մաս չէին կազմած անոնց, ստացան «Կովկասեան Ռայոնական (Շըրջանային կամ Շըջանական) ժողովներ» անունը(12): «Ընդհանուր» կամ ոչ, Կովկասեան Ռայոնական ժողովները, ե՛ւ այդ տարիներուն, ե՛ւ աւելի ուշ՝ 1904-1906ին, փաստօրէն եղած են կուսակցական բարձրագոյն աստիճանի համախմբումներ, որոնք իրենց որոշումներով փոփոխութեան ենթարկած են կառոյցի եւ իրաւունքներու վերաբերեալ կարգ մը հիմնական կէտեր եւ մարմիններուն պարտագրած նոր գործունէութիւն: Այսպէս, 1895ի Ռայոնական ժողովը վերջ կուտար Թաւրիզի Բիւրոյին, որոշելով որ «Պարսկաստանի Բիւրոն այսուհետեւ կոչուելու է եւ ստանալու՝ ինքնուրոյն խմբի անուն եւ նշանակութիւն»(13), մինչ 1896-97ի Ռայոնականը կ'որոշէր՝ «Կազմակերպել մի ուժեղ խմբագրութիւն «Դրօշակ»ի համար... որ միեւնոյն ժամանակ լինելու է ամբողջ Դաշնակցութեան արտասահմանեան ներկայացուցիչ-Բիւրոն»(14), այսպիսով փաստօրէն ստեղծելով Արեւմտեան Բիւրոն, որու գոյութեան իրաւական հաստատումը պիտի դար տալ, մէկուկէս տարի ետք, Հ.Յ.Դ. Երկրորդ Ընդհանուր ժողովը: Միեւնոյն այդ Ռայոնական ժողովին (1896-

97) կը պատկանի «Կրէժատանում (Ատրպատական) պատրաստի ուժ (դէնք եւ մարդիկ) պահել եւ յարմար դէպքում մեծ արշաւանք գործել սահմանից»(15) վճիռը, որ, տարի մը չանցած, պիտի յանդէր Խանասորին՝ Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի եւ Արեւելեան Բիւրոյի ջանքերով:

Շահեկան է նաեւ 1896-97ի Ռայոնական ժողովի այն որոշումը, որ լիազօրութիւն կու տայ երկու Բիւրոններուն (Արեւելեան եւ Արեւմտեան) եւ Կոուածազիկի (Պոլիս) Կ. Կոմիտէին՝ «փոխադարձ խորհրդակցութեամբ բանակցելու» պետութեան ներկայացուցիչներուն հետ, եւ նոյնիսկ «որոշումներ ու վճիռներ կայացընելու ամբողջ Գաշնակցութեան կողմից»(16): Ասիկա կը նախապատրաստէ Բ. Ընդհանուր ժողովի կողմէ հաստատումը Գաշնակցութեան Կամֆը ներկայացնող Մարմինն (մասնակցութեամբ բիւրոններու եւ Պատասխանատու Մարմիններու մէկական ներկայացուցիչներուն), որ, աւելի ուշ, Գ. Ընդհ. ժողովին կողմէ պիտի վերածուէր Գաշնակցութեան Խորհուրդին:

Կազմակերպական նոյնօրինակ մտահոգութիւններ եւ որոշումներ կը յայտնուին նաեւ 1897-98ի Ռայոնական ժողովին մէջ, որ տեղի ունեցած է ի նախապատրաստութիւն Բ. Ընդհ. ժողովին եւ ուր կը գտնենք գործնական նախադիժը աշխատանքի եւ իրաւասութեանց այն յստակ սահմանումին, որ Գերագոյն ժողովը շուտով պիտի հաստատէր՝ երկու Բիւրոններու կապակցութեամբ: Աւելին, շահեկան է կարդալ այդ ժողովին հաստատումները՝ Բիւրոններու բնոյթին եւ իրաւասութեանց մասին [«Բիւրոն, հիմնուած լինելով Ծրագրի համաձայն իբրեւ լոկ տեղեկատու հիմնարկութիւն, իրերի բնական պահանջին համապատասխանելով դարձել է կիսավարչական մարմին, որ չէ հակասում ապակեմտրոնացման սկզբունքին, որովհետեւ...»(17)]: Մենք ըսինք արդէն, բարոյական-գաղափարական գերագոյն հեղինակութիւն էին Բիւրոնները, որոնց ցուց-

մունքներուն եւ կարգադրութեանց ամբողջական նուիրումով ու հպարտութեամբ կ'ընդառաջէին ապակեզրոնացման հիմնական սկզբունքին շնորհիւ իրենց տեղական շրջանակներուն մէջ ազատօրէն գործող դաշնակցական մարմինները: Լոկ կապի դերը վերածուած էր գործունէութիւն համակարգողի եւ վերահսկիչի դերին, Բիւրոնները պարտականութիւն ունենալով «վարելու ընդհանուր գործը Ծրագրի եւ Ընդհ. ժողովի վնիւնների գծած սահմաններում» (17):

1897ին, Պարսկաստանի եւ Երկրի մէջ կազմակերպուած միաւորներ կը ներկայացնէին արդէն Վրէժի (Ատրբայատական), Շամի (Վասպուրական), Բարձրաւանդակի եւ Պուրակի (Սասուն եւ Ախլաթ), Կարմիր-Բերդի (Բարձրաբերդ ? = Կարին), Մովսիսի (Տրապիզոն) եւ Սեպուհի (արդեօ՞ք Երզնկա-Տերսիմ) Կեդրոնական Կոմիտէները: Ասոնք, ինչպէս նաեւ Կովկասեան 9 մարմինները (Կ. Կոմիտէներ կամ կոմիտէներ՝ ընդհանրապէս I, II, III... թիւերով անուանուած) կապուած էին Արեւելեան Բիւրոյին (Թիֆլիս):

Վիշապի կամ Կռուածաղիկի Կ. Կոմիտէութիւնը (Պոլսոյ շրջան), Ոսկեհանքը (Իգմիր), Լեռնապայրի (Կիլիկիա), Պալքաններու, Եգիպտոսի մարմինները (փոփոխական անուններով), Ամերիկայի Կ. Կոմիտէութիւնը եւ Եւրոպայի Հ. Յ. Դ. Ուսանող. Միութիւնը կապուած էին «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, այլ խօսքով՝ Արեւմտեան Բիւրոյին (Ժընև):

Արդէն իսկ փաստօրէն կազմակերպական կենդանի դրութեան մը վերածուած այս ամբողջութիւնն էր, որ 1898ի Ապրիլ-Մայիս-Յունիս ամիսներուն Թիֆլիսի մէջ դումարեց Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովը, որ եկաւ, իր յաւելումներով եւ յստակացումներով, նուիրականացնելու ստեղծուած կազմակերպականօրէն ապակեդրոնացեալ, բայց բարոյապէս եւ նիւթապէս Բիւրոններու հեղինակութեան եւ դերազոյն հակակշռին տակ գտնուող այդ դրութիւնը:

(1) ըստ Ս. Վրացցանի — տեսնել ԴիփԱՆ, ա. հատոր, էջ 87 — կոչի տակ Ռոստոմի ձեռքով գրուած է. «Հրատարակուած Թարիզում, 1892 ք. Ապրիլին, Ընդհանուր Ժողովից առաջ: Խըմբագրել են Յոնանը (Յ. Դաւթեան) եւ Օհոնեանը»: Կոչը տեսնել՝ նոյն, էջ 95: Նաեւ Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 10:

(2) Թուականի անորոշութեան մասին տեսնել Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 8:

(3) Ծրագիրը, տակախիկ, աշխարհահայեացք, էջ 107-121:

(4) Նոյն, — էջ 110-111:

(5) Ծրագիրը առաջին անգամ հրատարակուած է 1894ին, ԳՐՕՇԱԿի 10 եւ 11 համարներուն մէջ, ապա արժանացած յաջորդական առանձին հրատարակութիւններու՝ արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն: Ծրագրի ներածական-տեսական բաժինը գրած է Ռոստոմը՝ Ա. Ընդհ. ժողովէն անմիջապէս ետք, յաւելումներով կամ աշխատակցութեամբ Քրիստափորի եւ Ս. Զաւարեանի, մինչ գործնական մասը կամ «բուն ծրագիր»ը (Նպատակ, Միջոցներ կազմակերպութիւն) մշակուած է, ըստ երեւոյթին, Ընդհ. ժողովին իսկ ընթացքին: Տեսնել Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 8:

(6) Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 11-16, եւ ի մասնաւորի՝ էջ 15:

(7) Տեսնել Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 15-16, եւ մասնաւոր էջ 16ի ծանօթագրութիւնը: Թարիզի Բիրոյնի կապուած էին Ասըրպատականի եւ Վասպուրականի մարմինները:

(8) ՅՈՒՇԱՊԱՆՅՈՒՄ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ, Պոսքըն, 1950, — էջ 167-259: Տեսնել նաեւ նոյն հեղինակի ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՈԳԻՆ հատորը, Գահիրէ, 1951:

(9) Անդ, էջ 247:

(10) Անդ, էջ 248:

(11) 1895ի Ռայոնական ժողովի արձանագրութիւնը յստակօրէն կը նշէ, որ «Բիրոյնին է պատկանում ժողով կազմելու ինիցիատիւրը» — տեսնել Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 18:

(12) Պահուած են արձանագրութիւնները 1895 թուականի սկիզբը գումարուած «Ընդհանուր» Ռայոնական ժողովին, 1896-97ի եւ 1897-98ի Ռայոնական ժողովներուն: Տեսնել Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 18-44:

(13) Նիփթեր, ք. հատոր, էջ 19:

(14) Անդ, էջ 32:

(15) Անդ, էջ 31:

(16) Անդ, էջ 33:

(17) Անդ, էջ 41:

Գ.— Լ. Յ. Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ

ԵՒ 1898 — 1903 ՎԵՑԱՍԵԱԿԸ

Լ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը գումարուած է Թիֆլիս, 1898 Ապրիլ, Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն: Մանրամասն արձանագրութիւններ պահուած չեն կամ հասած չեն մեզի: Մեր տրամագրութեան տակ ունինք սակայն, բարեբախտաբար, «Նիստերու ամփոփ եւ կրճատ ատենագրութիւն» մը, որ, Սիմոն Վրացեանի ուսումնասիրական ներածականով, հրատարակուած է նաեւ ԴԻԻԱՆԻ Բ. Հատորին (էջ 208-239), ապա նաեւ ՆԻԻԹԵՐՈՒ Բ. Հատորին մէջ (էջ 45-70, առաւել «Յաւելուած» մը՝ էջ 71-86): «Ամփոփ եւ կրճատ» այդ ատենագրութենէն քաղուածք մը կը պահենք նաեւ «Ծրագիր Լ. Յ. Դաշնակցութեան եւ անկազմութիւն Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի» գրքոյկին մէջ(1):

Երկրորդ Ընդհ. Ժողովին կը մասնակցին, Թուրքիայէն՝ Վլչապի (Պոլիս), Ոսկեհանքի (Իզմիր), Ծովափի (Տրապիզոն), Արծիւի (արդեօ՞ք Երզնկա) եւ Կղզիի (Կիպրոս) պատգամաւորները, Կովկասէն եւ Ռուսաստանէն՝ Մեծ Քաղաքի (Թիֆլիս), Ոսկեջուրի (Պաքու), Ամուրի (?), Քարի (Ալեքսանդրապոլ), Զրա-

բերդի (Կարս), Նաւահանդտի (Պաթում), Աւազանի (Օտեսա-Պրիմ), Նալպանաի (Նոր Նախիջևան) եւ Եկեղեցիի (Մոսկուա) պատգամաւորները, Երկրէն դուրս՝ Վրէժստանի (Պարսկական Ատրպատական), Պալքանհան թերակղզիի եւ Եդիպտոսի պատգամաւորները. նաեւ, անշուշտ, «Իրօչակ»ի խմբադուլթեան եւ Բիւրոյի (Արեւելեան Բիւրօ, Թիֆլիս) ներկայացուցիչները: Ժողովին մասնակցելու հրաւիրուած են նաեւ «Երկրի մէջ պատասխանատու զործեր վարող ընկերներ, թուով 13 հոգի»: Մասնակցութեան իրաւունք ունին, բայց կը բացակային՝ Շամի (Վան), Բարձրաւանդակի (Սասուն), Կարմիր-Բերդի (Կարին), Արարատի եւ Ամբրիկայի պատգամաւորները(2):

Շրջաններու այս թուումը՝ զազափար մը տալու համար Դաշնակցութեան կազմակերպական տարածուն ցանցին մասին, 1897-98 տարիներուն: Տրուած ըլլալով որ իւրաքանչիւր շրջան կը ներկայանայ մէկ պատգամաւորով միայն(2), հնարաւոր չէ անշուշտ ցուցակէն հետեւցնել կազմակերպական առանձին միւլտորներու բացարձակ թէ՛ յարաբերական տարողութիւնը: Ժողովին սկիզբը՝ այդ տարողութիւնը յտակացնելու կոչուած անունները եւս կը պակսին կամ շփոթ են տակաւին. այսպէս, Կովկաս-Ռուսաստանի ինը շրջանները կը ներկայացունին իրրեւ Կեղրոնական Կոմիտէութիւններ, մինչ նոյն որակումը չի տրուիր միւս շրջաններուն: Երկրորդ Բնդհանուր Ժողովը ի'նքն է, որ վերջնականապէս պիտի յտակացնէ կազմակերպական դանսզան միւլտորներու տարողութիւնն ու իրաւունքները. պիտի բերեղացնէ Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցը՝ մարմիններու փոխադարձ կախումը, իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները սահմանելով, առաջին անգամ ըլլալով, կանոնադրային յտակ տրամադրութիւններով(3):

Այդ տրամադրութիւններէն եւ համապատասխան որոշումներէն՝ բաւական յտակ կերպով կ'արտացոլայ

ընդհանուր ձգտում մը դէպի ուժերու հաւասարակը-
նութիւն, դէպի ղեկավար մարմիններու իրաւասու-
թեանց ու փոխադարձ պարտաւորութիւններու կանո-
նաւոր ու հաւասարակչեալ բաշխում: Քանի մը բառի
մէջ ամփոփելու համար Դանակցութեան կազմակեր-
պական դրութեան բնութագրումը, այնպէս՝ ինչպէս
այդ երեւան կու գայ 1898ի Ընդհանուր Ժողովի որո-
շումներու արձանագրութիւններէն եւ յարակից փաս-
տաթուղթերէն, պիտի ըսենք՝ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՓՈՅԱ-
ԴԱՐՁ ԿԱՅՈՒՄ՝ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՅ-
ՄԱՆ ՄԷՁ:

Ճիշդ է որ ապակեդրոնացման շուրջ տեսական
կարծիքներու արտայայտութիւնները տեղ չեն գտած
Ժողովի «ամփոփ եւ կրճատ ատենագրութեան» մէջ,
սակայն Սիմոն Զաւարեանի կողմէ Ընդհ. Ժողովին
ուղղուած կարգ մը նամակներու բովանդակութիւնը ի-
րաւամբ եզրակացնել կու տայ Ս. Վրացեանին, թէ
«կենտրոնացման եւ ապակենտրոնացման խնդիրը բա-
ւական զրաղեցրել է Ժողովը»(4): — «Փաղափարական
տեսակէտից, — կը գրէ Ս. Զաւարեան, — գլխաւոր
հարցերի վերաբերմամբ եւ համամիտ եմ ժողովական-
նեքի մնշող մեծամասնութեան հետ: Բացառութիւնը
կենտրոնականութեան եւ ապակենտրոնացման հարցն
է. դա էլ չի կարող պառակտման մի առանձին պատ-
ճառ լինել, որովհետեւ եւ ապահով եմ, որ կազմակեր-
պութիւնը թէ՛ պաշտօնապէս, թէ՛ այս կամ այն բողի
տակ թոյլ չի տայ կենտրոն ստեղծուելուն եւ
կ'ապահովէ մեր բոլոր մարմիններու հաւասարա-
կշռութիւնը»: Այլ տեղ, Զաւարեան կ'աւելցնէ,
կրկնելով Ծրագրին մէջ իսկ արտայայտութիւն գը-
տած մտքերը, թէ «Դանակցութեան մէջ, անհատնե-
րից, խմբերից եւ կոմիտէներից սկսած մինչեւ Բիւրօ
եւ Պատ. Մարմին, չկայ խնդիր իրաւունքի ու իշխա-
նութեան, այլ միմիայն պատասխանատուութեան ու
պատրաստականութեան՝ կատարելու կազմակերպական

որոշումներն ու ընկերների խնդիրները»(4) :

Թուրք պարագաներուն, ինչ աստիճանի ալ որ ե-
ղած ըլլան տարակարծութիւններն ու մէճերը տեսա-
կան եւ սկզբունքային խնդիրներու շուրջ, ինչպէս
վերը ըսինք արդէն, Ընդհանուր Ժողովի որոշումները
կը ձգտին զանազան մարմիններու իրաւասութեանց
ամբողջական հաւասարակշռութեան: Կազմակերպա-
կան ապակեղրոնացումը է՛ եւ կը մնայ հիմնական
դրութիւն, բայց եւ բացայայտ են անոնց բարոյական
փոխադարձ կախումն ու փոխադարձ հակակշիռը:

Կազմակերպութիւն գլուխին տակ(5) կը ճշդուին
յեղափոխական մարմիններու բնոյթը, անունը, իրաւա-
սութիւնները, փոխադարձ կախումը եւ յարաբերու-
թեան ձեւերը: Այլ խօսքով, առաջին անգամ ըլլալով,
ութամեայ կուսակցութիւնը թուղթի վրայ կը գծէ ամ-
բողջութիւնը իր կազմակերպական կառոյցին՝ կանոնա-
գրային յստակ բնոյթ տալով այդ ամբողջութեան:

Նկատի կ'առնուին պայմաններու տարբերութիւն-
ները Թուրքիոյ մէջ (յեղափոխական ընդայտակեայ
գործունէութիւն) եւ Թուրքիայէն դուրս (համեմատա-
բար ազատ պայմաններ եւ ուրեմն՝ կազմակերպական
աւելի ժողովրդավար դրութեան մը հնարաւորութիւն):
Այսպէս՝ մինչ Թուրքիոյ մէջ կոմիտէները կը կազմը-
ւին «ղաշնակցական պատուիրակի մը ձեռքով եւ անօ-
րինութեամբ ու շրջանի Կեդր. Կոմիտէի գիտութեամբ»
եւ մինչ անոր «նոր անդամները կ'ընտրուին կոմիտէի
անդամներուն փոխադարձ համաձայնութեամբ» միայն,
Թուրքիայէն դուրս, Կովկաս թէ՛ արտասահման, նման
անհրաժեշտութիւններ չկան, ու «կոմիտէն կը կազմը-
ւի, Կեդր. Կոմիտէի պատասխանատուութեան տակ,
շրջանի Պատգամաւորական Ժողովի գծած ներքին կա-
նոնադրին համաձայն»: Մինչ յեղափոխական կենդանի
գործի վայրերուն մէջ (Թուրքիա) «շրջանի մը կոմի-
տէներու հաւանութեամբ եւ Դաշնակցութեան Կամբը
Ներկայացնող Մարմնի համաձայնութեամբ՝ իրենցմէ

ամէնէն աւելի յարմար դիրք ունեցող եւ եռանդուն գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէն կը յայտարարուի Կեդրոնական Կոմիտէ այդ շրջանին համար», Թուրքիայէն դուրս «Կեդրոնական Կոմիտէն կ'ընտրուի իր շրջանի Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ»։ Տարբերութիւնները որոշ են եւ հասկնալի։ Տարբեր կերպով նախատեսուած ու սահմանազօծուած են նաեւ գործերը վարելու եղանակները, մարմիններու փոխադարձ կախումը, ինչպէս նաեւ անոնց նիւթական պարտաւորութիւնները՝ յեղափոխական եւ օժանդակ շրջաններուն համար (5)։

Ինչ որ Երկրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն մէջ առկաւին կը մնայ չճշդուած, այդ՝ կազմակերպական զանազան միաւորներու (կոմիտէ, Կեդր. Կոմիտէ) թըլաւան նուազագոյն ցենդն է։ Խօսք չկայ նաեւ խումբերու եւ ենթակոմիտէներու մասին։ Բոլոր այդ յստակացումները Կազմակերպութեան Կանոններուն մէջ յետադային պիտի մտցնէր Երրորդ Ընդհ. Ժողովը։

Այլ մակարդակի մը վրայ՝ Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը իր յատուկ որոշումով կը նուերագործէ 1896-1897ի Կովկասեան Ռայոնական Ժողովէն առկին արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող երկու Բիւրոներու դրութիւնը՝ Արեւելեան (Թիֆլիս) եւ Արեւմտեան (Շրնեւ, «Իրօչակ»ի խմբադրութիւն)։ Բիւրոնները բնականաբար կ'ընտրուին Ընդհանուր Ժողովին իսկ կողմէ եւ կը պաշտօնավարեն մինչեւ յաջորդ Ընդհ. Ժողովը, որուն հաշուետու են։ Անոնց դերն ու իրաւատութեան սահմանները ճշդուած են, — անոնք պարբերաբար դիտակ կը պահեն իրենց շրջանի Կեդր. Կոմիտէները գործի ընթացքի մասին, կը հաղորդեն անոնց «իրենց Բիւրոյական հաշիւը», կարգադրիչ դեր ունին դրամի բաշխումին մէջ եւ Կեդր. Կոմիտէներու հաշուետուութեան քննութիւնը կը կատարեն։ Բիւրոն, եթէ հարկ տեսնէ, տեղացիներու համաձայնութեամբ՝ հաւասար ձայնի իրաւունքով ընկերներ կրնայ զրկել այս կամ այն Կեդր.

Կոմիտէն զօրացնելու համար. անոր վերապահուած է նաեւ Կեդր. Կոմիտէներուն համար կնիք պատրաստելու իրաւունքը(6) :

Յստակ կերպով ճշգրտուած են նաեւ երկու Բիւրոններու զործունէութեան աշխարհագրական սահմանները. — Երկիրը՝ Կիրասոն — Պարբերդ — Տիգրանակերտ դժէն դէպի արեւելք, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանն ու Կովկաս — Ռուսաստանի (Սարուստան) բովանդակ տարածքը՝ կը կազմեն Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը, մինչ միեւնոյն դժէն դէպի արեւմուտք ինկող բոլոր շրջանները, Պոլիսը, Պալքանները եւ ամբողջ արտասահմանը՝ Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը: Արեւմտեան Բիւրոյի հիմնական պարտականութիւններէն են նաեւ՝ Դաշնակցութեան օրգան «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնն ու արտասահմանեան քարոզչութիւնը. անոր հինգ անդամներէն երեքը կը մնան ժընեւ, իսկ մնացեալ երկուքը շրջուն գործիչներ են, որոնք, ի պահանջել հարկին, հաւասար ձայնի իրաւունքով կրնան մտնել Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներու մէջ: Երբ հարկ զգացուի, կազմակերպութեան հաշուոյն երկու անդամ կրնայ ունենալ նաեւ Արեւելեան Բիւրոն:

Մեր քննութեան մարդէն դուրս կ'իյնան անշուշտ տակտիկայի (tactique, զործելակերպ) վերաբերեալ որոշումները: Նկատի ունենալով սակայն անոր կապը կուսակցութեան կազմակերպական կառոյցէն ներս Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովին կողմէ բերուած կարեւոր նորութեան մը հետ, չենք կրնար չնշել, որ, ի պատրաստութիւն եւ ի գործադրութիւն ապրստամբական — ռազմական հետագայ մեծ ձեռնարկներու, Երկրի որոշ շրջաններու մէջ յեղափոխական ուժերու եւ ռազմամթերքի կեդրոնացումը եղաւ Ընդհանուր Ժողովի հիմնական որոշումներէն մէկը(7) : Առ այդ, Ընդհանուր Ժողովը հաստատեց Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէներու գրութիւնը, այդպէս կոչելով իր իսկ ընտրած այն մարմինները(8), ո-

րոնց կը յանձնուէր «վառուած խոշոր ձեռնարկի մը իրագործման պատասխանատուութիւնը՝ Երկրի որոշ շրջանի մէջ»(9) :

Իրբեւ կեդրոնացման հաւանական վայրեր՝ նկատի կ'առնուին Բարձրաւանդակը (Սասուն), Լեռնավայրը (Կիլիկիա), Կուուածաղիկը կամ Վիշապը (Պոլիս) եւ Վասպուրականը : Ժողովը կ'ընտրէ առաջին երեքը կազմերը, գործնական զժուարութեանց բերումով Վասպուրականի Պատասխանատու Մարմնի յառաջացումը վստահելով Արեւելեան Բիւրոյին՝ գործակցութեամբը Շամի (Վան) եւ Վրէժի (Ատրպատական) Կեդր. Կոմիտէներուն(10) :

Պատասխանատու Մարմինները կ'օժտուին այնպիսի լիազօրութիւններով, որոնց մասին ակնարկ իսկ չկայ Բիւրոներու վերաբերեալ բաժնին մէջ : Ծիշդ է որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը, «իր ստանձնած խոշոր ձեռնարկին գործադրութեան վայրկեանը վճռելէ առաջ, պարտաւոր է այդ մասին խորհրդակցել զո'նէ իր շըրջանի Բիւրոյին եւ երկու Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներու հետ», բայց անոնք ՎԱՐԻՁ ԴԵՐ ՈՒՆԻՆ ԻՐԵՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԷՍԻԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ԿԱԶՄՈՂ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՁ, եւ անոնց հետ խորհրդակցելը «պարտաւորիչ է հարեւան Կեդր. Կոմիտէներու համար ամէն անգամ, երբ վերջիններուն կողմէ քիչ-չատ կարեւոր յեղափոխական գործ մը կատարել կ'որոշուի» : Այլ խօսքով՝ Երկրի մարմիններուն համար եւ զուտ յեղափոխական-մարտական գործունէութեան ծիրին մէջ, կազմակերպական ապակեդրոնացումը որոշ չափով կը սահմանափակուի, ի շահ Ընդհանուր Ժողովին իսկ կողմէ որոշուած ռազմական յատուկ ձեռնարկներու պատրաստութեան եւ ղեկավարման առաքելութիւնը ունեցող՝ Դաշնակցութեան ամենազօր Պատասխանատու Մարմիններուն(9) :

Եւ երբ նկատի կ'ունենանք անունները այն նուիրեալներուն, որոնք Երկրորդ Ընդհ. Ժողովին յաջորդող

տաննամեակին մաս կազմեցին Պատասխանատու Կեդր․ Կոմիտեաներուն — Սերոբ, Գուրգէն, Հրայր, Վահան, Աշոտ-Երկաթ, Գեղամ Տէր Կարապետեան, Գէորգ Չաւուշ, Ռուբէն՝ Բարձրականդակի մէջ, Հրաչ, Մար, Պետրոս Սերեմճեան, Սիմոն Զաւարեան, Վարդան՝ Լեռնավայրի Մարմինն մէջ, Գարեգին Խաթակ, Քրիստափոր, Քրիս Ծեներճեան, Սաֆօ, Անդրանիկ, Ակնունի եւ ուրիշներ՝ Պոլսոյ եւ Յուդական Մարմիններուն մէջ, եւ այլն — աւելի յստակ կը դառնայ, թէ ի՛նչ տարողութիւն ունէին այդ Մարմինները եւ ի՛նչ եղաւ անոնց դերը մեր ազատագրական շարժման պատմութեան մէջ:

Բիւրոններուն համահաւասար՝ Պատասխանատու Կեդր․ Կոմիտեաները «կը համարուին անդամ Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմին»(9) :

Թէեւ որոշ չափով նախապատրաստուած 1896–97ի Կովկասեան Ռայոնական Ժողովի արտայայտած արամազրութիւններով(11), յամենայն դէպս, իբրեւ կանոնադրական յստակ որոշում, Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի բերած նորութիւններէն մէկն է նաեւ հաստատումը կուսակցական այս նոր ու դերադոյն միւսերին (Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող Մարմին), որ կոչուած է Դաշնակցութիւնը ներկայացնելու Ընդհ․ Ժողովներուն միջեւ ինկող շրջանին եւ զոր կը կազմեն երկու Բիւրոններն ու չորս Պատասխանատու Կեդր․ Կոմիտեաները՝ հաւաքարար(12) : Ան լիազօրուած է վարելու Կուսակցութեան արտաքին բոլոր յարաբերութիւնները, Ընդհ․ Ժողովի վճռած ձեռնարկներու յաջողութիւնը ապահովելու համար ի պահանջել հարկին կատարելու ուժերու տեղաշարժ եւ նոր բաշխում, նոր տարբերով զօրացնելու Բիւրոններն ու Պատասխանատու Մարմինները, ինչպէս նաեւ, չնախատեսուած բացառիկ պարագաներու տակ, փոխել կամ յետաձգել Ընդհ․ Ժողովի վճիռները կամ նոր ձեռնարկ սկսիլ իր պատասխանատուութեան տակ(13) : Փաստօրէն, եթէ

ծրազրային հարցերը եւ կազմակերպական կանոններու հիմնական տրամադրութիւնները մէկդի ձգենք, մնացեալ բոլոր հարցերուն եւ ի մասնաւորի յարաբերական ու տակտիկային (գործելակերպի) որոշումներու մարզին մէջ, Կամքը Ներկայացնող Մարմինը օժտուած է Ընդհանուր Ժողովի իրաւասութիւններով :

Ներկայիս հրատարակուած ու տրամադրելի փաստաթուղթերու հիման վրայ՝ մենք ծանօթ ենք Դանակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի մէկ ժողովին միայն, որ տեղի ունեցած է Երկրորդ Ընդհ. Ժողովէն երեք տարի ետք, 1901ի դարնան, Յիլլայէ, մասնակցութեամբ երկու Բիւրոններու եւ Պոլսոյ ու Լեոնավայրի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներու ներկայացուցիչներուն : Այնտեղ կատարուած են Պատասխանատու Մարմիններու անդամներու նոր նշանակումներ : Օրակարգի հիմնական նիւթերը կազմած են դրամական տաղնապը եւ, անոր իբրեւ հետեւանք, զանազան շրջաններու կողմէ դրուած՝ բռնի հանդանակութեան պահանջը . իբրեւ որոշում՝ սկիզբ դրուած է «Փոթորիկ»ի գործին : Այլ հիմնական հարց եւ որոշում՝ առկախել Պոլսոյ ցուցական ընթացիկ ձեռնարկները եւ ահարեկել Սուլթան Համիտը : Այս ծրագիրը կապուած ըլլալով նիւթական մեծ կարիքներու հետ, որոշուած է անոր ձեռնարկել դրամական գործի յաջող ելքէն ետք : Գիտենք, որ ահարեկման վերջնական վճիռը պիտի տար Երրորդ Ընդհ. Ժողովը (Սոֆիա, 1904), առ այդ յառաջացնելով յատուկ Պատասխանատու Մարմին մը՝ Յուցական Մարմինը(14) :

Երկրորդ Ընդհ. Ժողովը կը ճշդէ նաեւ գոյութիւն ունեցող կամ իր կողմէ կազմուող մարմիններու կազմակերպական իրաւավիճակը եւ իրաւասութիւնները՝ ինչ կը վերաբերի, ի մասնաւորի, անոնց մասնակցութեան յաջորդ (Երրորդ) Ընդհանուր Ժողովին : Հետաքրքրական է դիտել, որ մինչ մէկական ձայն միայն կը տրուի երկու Բիւրոններուն եւ չորս Պատասխանատու

Կեդր. Կոմիտէներուն եւ չորս ձայն՝ Սարուստանի (Կովկաս – Ռուսաստան) բոլոր մարմիններուն հաւաքաբար, մէկական ձայնի իրաւունք կ'ունենան նաեւ առանձին Կեդր. Կոմիտէութիւններ, ինչպէս՝ Ծովափը, Վրէժստանը, Պալքանները եւ Ամերիկան եւ նոյնիսկ առանձին կոմիտէներ, ինչպէս՝ Սեպուհը (?), Կարմիր-Բերդը (Կարին), Ոսկեհանքը եւ Եգիպտոսը(15) :

Կազմակերպական այս մեքենան էր որ պիտի դործէր 1898–1903 վեցամեակին ընթացքին, մինչեւ Երրորդ Ընդհ. Ժողով : Պարզ է անշուշտ, որ յեղափոխական – կազմակերպչական կեանքը պիտի ունենար իր վերելվայրումներն ու հոլովոյթը, եւ այդ կառոյցը ամբողջ վեց տարի պիտի չմնար անփոփոխ՝ յուսալքման եւ տեղատուութեան դէմ պայքարի, եւրոպական փրփահականաբի աշխոյժ գործունէութեան, ասպտամբական ձեռնարկներու նախապատրաստութեան, բռնի հանդանակութեան եւ, աւելի ուշ, ցարական բռնակալութեան դէմ ծառայման այդ ժամանակաշրջանին : Արեւելեան Բիւրոյի 1899 Յունուարի նստաշրջանի ատենադրութիւնները (16), ինչպէս նաեւ Կամքի 1901ի Ժողովին մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները(14) ցոյց կուտան, որ յեղափոխական կեանքի թոհուրոհին մէջ անխուսափելի կերպով յարափոփոխ էին ե՛ւ շրջանային միաւորներու (կոմիտէներ, Կ. Կոմիտէներ) կարեւորութիւնն ու կազմակերպական իրաւավիճակը, ե՛ւ ղեկավար մարմիններու պարբերաբար հնձուող անձնակազմը. մինչ Բիւրոնները տեւարար կը ձգտէին լեցնել ինկողներու տեղը՝ նոր առաքեալներով :

1904ի սկիզբը Սոֆիայի մէջ դուժարուող Հ. Յ. Դ. Երրորդ Ընդհ. Ժողովին պատկերը լրիւ արտայայտիչ է վեցամեակի ընթացքին կառոյցի կրած հոլովոյթին տեսակէտէն(17) : Շամիրը (Վան) կը մնայ Կեդրոնական Կոմիտէութիւն. կազմուած չէ Պատասխանատու Մարմինը. մինչ Բարձրաւանդակի Պատ. Կ. Կոմիտէի ներկայացուցչի կողքին՝ կը դաննեք նաեւ պատղամա-

ւորները Դուրանի (Տարօն) եւ Պուրակի (Ախլաթ-Սալ-
 նոյ Զոր) նորակազմ Կեզը. Կոմիտէութեանց եւ Լեո-
 նաւալորի Պատ. Մարմնի ներկայացուցիչի կողքին՝
 պատգամաւորը Հովիտի (Այնթապ) եւ Խոր-Վիրապի
 (Ատանա) : Գոյութիւն ունենալէ զաղբած է նաեւ, Հա-
 ւանօրէն Կամբի ժողովին իսկ որոշումներուն իբրեւ
 Հետեւանք (կազմութիւն «Փոթորիկ»ի), Պոլսոյ Պա-
 տասխանատու Կ. Կոմիտէն : Սարուստանը, Բ. Ընդհ. ժողովի սահմանուած չորս ձայներուն տեղ, կը ներկա-
 յանայ Հինգ պատգամաւորներով : Կը պակսին Սեպու-
 Հը եւ Կարմիր-Բերդը (Կարին) : Խորհրդակցական ձայ-
 նով ներկայ են նաեւ Դաշնակցական Ուսանողական
 Միութիւնները՝ ինչպէս որոշած էր Երկրորդ Ընդհ. ժողովը : Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմինը
 նախապատրաստած է արդէն Սասնոյ ապստամբութիւ-
 նը (որ զժրախտարար պիտի պայթէր նախատեսուած
 ժամանակէն առաջ՝ Ընդհ. ժողովի իսկ օրերուն),
 մինչ, Կովկասի մէջ, ցարական բռնութիւններն ու դէպ-
 քերու նոր ընթացքը յառաջացուցած են նոր մարմին
 մը՝ «Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Կովիտէն,
 որ Երրորդ Ընդհ. ժողովի կողմէն կը ճանչցուի իբրեւ
 Կովկասի Պատասխանատու Մարմին :

(1) Մեր տրամադրութեան տակ ունինք գրեյլի ք. տպա-
 գրութիւնը, — ժընեւ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան տպարան, 1903 :
 Կ'անգիտամեմք, քէ ո՛րք եւ ե՛րբ լոյս տեսած է ա. հրատարա-
 կութիւնը :

Այստեղ նշեմք, որ Երկրորդ Ընդհ. ժողովէն սկսեալ, սովո-
 րութիւն է եղած ատեմագրութեանէն քաղուած քննարկ կամ Որոշում-
 ներու գրեյլներու տպագրութիւնը : Այդ հրատարակութիւնները
 առհասարակ գաղտնի բնոյթ ունին եւ տպագիր մակագրուած են՝
 «Մարմիններու համար» կամ «Միայն Մարմիններու համար» : Բա-
 ցառութիւն կը կազմեն միայն Երկրորդ եւ Հինգերորդ (Վառնա,
 1909) Ընդհանուր ժողովներու գրեյլները, որոնք կը բուին հրա-
 տարակուած ըլլալ՝ հանրութեան տրամադրուելու համար :

(2) Այս բոլորին, ինչպէս նաեւ պատգամաւորներու անուան
 կապակցութեամբ՝ տեսնել Նիիթեթի Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱ-
 ՄԱՐ, ք. հատոր, էջ 53-54 :

(3) Այդ յստակացման իրրեւ արդիւնք, օրինակ, կովկաս-Ռուսաստանի ինը շրջաններում, յաջորդ ընդհ. ժողովին համար, կը տրուի, հաւաքաբար, չորս կեդրոնական կամխտնութեան իրաւունք միայն (չորս ձայն) — տեսնել 'Նիիթեր', ք. հատոր, էջ 64-65, — քէեւ, գործնականին մէջ, կազմակերպական այդ ամբողջութիւնը երբորդ ընդհ. ժողովին պիտի ներկայանար ինքզ պատգամաւորով:

(4) Զաւարեանի գրութիւնները եւ Ս. Վրացեանի եզրակացութիւնները տեսնել' 'Նիիթեր', ք. հատոր, 51-52:

(5) Անդ, էջ 61-65:

(6) Բիւրոներու մասին' տեսնել անդ, էջ 63-64: Երկրորդ ընդհ. ժողովը Արեւմտեան Բիւրոն կ'ընտրէ հետեւեալ կազմով, — Բորիս (Սմբատ Կաչատրեան), Արմէն-Գարօ, Ռոստոմ, Վահագ (Արշակ Վառմեան), Էլլէն (Քրիստափոր): Նուազ որոշ են Արեւելեան Բիւրոյի անդամ ընտրուողներէն գէշ երկուքը կամ երեքը. որոշ են' Սիմոն Զաւարեանը, Աւետիք Սահակեանը, Յ. Շահրիկեանը, եւ ամենայն հաւանականութեամբ' Արշակ եւ Տիգրան Թաղեանները, — տեսնել այս մասին 'Նիիթեր', ք. հատոր, էջ 20ի քիւ 11 ծանօթագրութիւնը. ինչպէս նաեւ էջ 93ի քիւ 15 ծանօթագրութիւնը:

(7) 'Նիիթեր', ք. հատոր, էջ 59:

(8) Պատասխանատու կեդր. կամխտնները յաճախ կոչուած են նաեւ Պատասխանատու Մարմիններ:

(9) 'Նիիթեր', ք. հատոր, էջ 63:

(10) Բարձրաւանդակի Պատ. Կ. Կ.ի անդամ կ'ընտրուին Ազբիւր-Սերտըր եւ Գուրգէնը (որոնք պարտականութեան ճամբուն վրայ պիտի նահատակուէին ընդհ. ժողովէն մէկ-մէկուկէս տարի հագիւ անցած), ինչպէս նաեւ Հրայրը, Սեւաքեցի Սաբոն (որ շուտով պիտի ձերբակալուէր) եւ Խամատորի վարդանը (որ պիտի հրաժարէր): 1899 Յունուարին, Արեւելեան Բիւրոն անոնց տեղ նկատի պիտի ունենար ուրիշներ, ինչպէս' Քեռին եւ Գիսակը (վարդգէս): Տեսնել այս մասին 'Նիիթեր', ք. հատոր, էջ 89:

Լեռնավայրի Պատ. Կ. Կ.ի անդամ կ'ընտրուին Հրայր (Հայկ Թրեմբեան), Մարը (Միքայէլ Տէր Մարտիրոսեան) եւ Արքակ Ռշտունին (Յովսէփ Միրզոյեան): Պայամններու բերումով' աւելի մնայուն բնոյթ չունեցաւ այս կազմը եւս. Մարը, ապա նաեւ Հրայր, պիտի ձերբակալուէին, մինչ Միրզոյեանը պիտի չկարենար գալ իրեն համար նշանակուած գործունէութեան նոր վայրը: 1901 Մայիսին, Դաշնակցութեան կամքը 'Ներկայացնող Մարմինը' (Ֆիլիպէի ժողով) անոնց տեղ պիտի նշանակէր Աշոտ Մարքիւնը, Պետրոս Սերեմեանը (որ նոյն տարեվերջին կախաղան պիտի բարձրանար Ադրիանապոլսոյ մէջ) եւ Արմենակ Լեռնեանը' հե-

տագայ Աշոտ-Երկաթը (որ շուտով պիտի նախընտրէր Երկրի կենդանի գործը եւ անցնէր Այսլաթ)։ Անգամ մը եւս երեսան կու գայ արդէն իսկ շեշտուած իրողութիւնը, որ Գաշնակցութեան զեկավար մարմինները դիւանական գործունէութեան նուիրուած եւ անփոփոխ կազմով գործող գրասենեակներ չէին, այլ յեղափոխական կենդանի աշխատանքը անձնապէս զեկավարող նուիրեալներու ժամանակաւոր խմբակցութիւններ։ Ու նորերը կու գային նահատակուողներու տեղը լեցնելու։

Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի անդամ կ'ընտրուին Սեւ-Աշոտը, Բաբան (Գարեգին Խաթակ) եւ Կարէնը (Աբամ Յակոբեան), Երկրորդ Ընդհ. Ժողովին՝ պատգամաւոր Պաթումի, եւ որ վիշապի Մարմինը պիտի ներկայացնէր Ֆիլիպէի Կամֆի Ժողովին (1901)։

(11) Տեսնել էջ 22։

(12) Երրորդ Ընդհ. Ժողովէն ետք, նմանօրինակ իրաւասութիւններով օժտուած Ժողովը պիտի կոչուէր «Հ. Յ. Գաշնակցութեան Խորհուրդ»։

(13) Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 64։

(14) Կամֆի Ժողովին մասին ընդհանրապէս՝ տեսնել Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 94-98, Աբամ Յակոբեանի (Կարէն) նամակը։ Ըստ Ա. Յ. ի, այդ Ժողովին կողմէ «Փոթորիկ» դրամախաւաք մարմնի անդամ կը նշանակուին Քրիստափորը, Ռոստոմը, Սեւ-Աշոտը եւ ինքը՝ Կարէնը. աւելի ուշ, Արեւելեան Բիւրոյի կողմէ, «Փոթորիկ»ին մաս կը կազմէ նաեւ Յ. Շահրիկեանը։

(15) Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 64-65։

(16) Անդ, էջ 89-93։

(17) Անդ, էջ 109։

Դ.— ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

ԵՒ 1904 — 1906 ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Կառոյցի տեսակէտէ՝ Հ. Յ. Դ. Երրորդ Ընդհ. Ժողովը (Սոֆիա, 1904 Փետրուար-Մարտ) հիմնական փոփոխութիւններ չի մտցներ Երկրորդ Ընդհ. Ժողովով իր յտակ ձեւաւորումը ստացած եւ 1898-1903 վեցամեակի ընթացքին բնական զարգացումի ենթարկուած եւ ուռճացած կազմակերպութեան մէջ: Կը սլահուի երկու Բիւրոներու (Արեւելեան եւ Արեւմտեան) ղրութիւնը՝ իրաւասութեանց զրեթէ միեւնոյն սահմանումներով(1) եւ աշխարհադրական միեւնոյն բաժանումներով: Կը սլահուին նաեւ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէները՝ աւելի յտակացուած իրաւունքներով եւ պարտաւորութիւններով. փոխուած են միայն անոնցմէ երկուքին զործի բնոյթը եւ անունը(2): Անուն կը փոխէ նաեւ Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմինը, դառնալով «Դաշնակցութեան Խորհուրդ»։ Կազմուած Բիւրոներու եւ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներու ներկայացուցիչներէն, «Խորհուրդ»ը ունի աւելի յտակացուած եւ մանրամասնուած պարտականութիւններ եւ իրաւասութիւններ, քան նախորդ չըջանի «Կամք»ը(3):

Կառույցի եւ զայն սահմանող կանոնադրային կէտերու յստակացումը ընդհանուր է, եւ կը կազմէ Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի գլխաւոր իրազօրձումներէն մէկը: Առաջին անգամ ըլլալով՝ մշակուած են կազմակերպական մանրամասն կանոններ, մեծ մասամբ թուադրուած յօդուած առ յօդուած, ու տեղ գտած՝ Ընդհ. Ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ(4): Երրորդ Ընդհանուր Ժողովէն ետք է որ, կանոնադրային այդ յօդուածներու առանձնացումով, «Իրօջակ»ի տպարանէն լոյս տեսած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կազմակերպական Կանոններու առաջին գրքոյկը(5):

Այդ Կազմակերպական Կանոնները բաժնուած են բազմաթիւ գլուխներու, որոնցմէ առաջինին մէջ կը սահմանուին անհատ գործիչները (ա.՝ շրջուն գործիչներ, շրջիկներ կամ պրոպագանդիստներ, Բ.՝ պատուիրակներ, Գ.՝ ներկայացուցիչներ) եւ անոնց դերը(6): Ապա կը սահմանուին խումբերը եւ մարմինները՝ Թուրքիոյ մէջ, իրենց թուական նուագագոյն ցենզով (խումբ՝ 7 հոգի, ենթակումիտէ՝ 5 խումբ կամ 35 հոգի, կումիտէ՝ 3 ենթակումիտէ կամ 15 խումբ = 105 հոգի, Կեդրոնական Կումիտէ՝ 3 կումիտէ կամ 45 խումբ = 315 հոգի), պարտաւորութիւններով եւ պատասխանատուութիւններով(7): Մարմիններու կազմութեան եղանակը ճշգրտած չէ, բայց Կեդր. Կումիտէն «տարին մէկ անգամ կը հրաւիրէ շրջանի պատգամաւորական ժողով՝ եթէ դիւրութիւններ կան» (յօդ. 16). ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ նուագագոյն հնարաւորութեան պարագային, ընդունուած ձեւն էր մարմիններու ընտրութիւնը՝ ժողովրդավարական սկզբունքով եւ ժողովական կարգով: Բացայայտօրէն, ընտրական դրութիւնը եւ մարմիններու ազակեղրոնացեալ իրաւասութիւնները սահմանափակուած են կեդրոնացման վայրերուն մէջ միայն՝ ուր, փաստօրէն, կարեւոր ամէն կարգադրութիւն ենթակայ է Պատասխանատու Մարմնի վերին չափակշիւն:

Կը հետեւի խումբերու եւ մարմիններու սահմանումը՝ Թուրքիայէն դուրս գտնուող շրջաններու համար: Թումբերը (առ նուազն 7 հոգի) կրնան ըլլալ օժանդակ եւ մարտական. ենթակոմիտէն պէտք է ունենայ 5 խումբ կամ 35 անդամ, եւ կը կազմուի խումբերու ներկայացուցիչներէն. կոմիտէն պէտք է ունենայ 5 ենթակոմիտէ կամ 25 խումբ = 175 հոգի. Կեդրոնական Կոմիտէի թուական նուազագոյն ցենզն է՝ 5 կոմիտէ կամ 25 ենթակոմիտէ = 875 հոգի: Ընտրական դրութեան կիրարկումը բացայայտ է՝ այնտեղ ուր կը նշուի մարմիններու կազմութեան եղանակը. այսպէս՝ «յօդ. 41.— Կեդր. Կոմիտէն ամէն տարի կ'ընտրուի իր շրջանի պատգամաւորական ժողովի կողմէ»: Ճշդուած կանոնադրային ընդհանուր կէտերէն դուրս, «Վրէժըստանի, Բալիանեան թերակղզիի, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի պատգամաւորական ժողովներուն, ինչպէս նաեւ Սարուստանի Կեդր. Կոմիտէներու պատգամաւորական ժողովին կը վերապահուի Ընդհ. ժողովի այս որոշումներէն դուրս մնացած կազմակերպական խնդիրները գծել, իւրաքանչիւրն իր ներքին կանոնադրով, առանց հակասելու Դաշնակցութեան Ծրագրին եւ Ընդհ. ժողովի վճիռներուն» — յօդ. 50(8):

Զարմանալի է, որ Կազմակերպական Կանոնները Ռայոնական ժողովներուն կ'ալիւարկեն պարագայական կերպով միայն, այստեղ՝ խօսելով «Սարուստանի Կեդրոնական Կոմիտէներու Պատգամաւորական ժողով»ին մասին, այլ տեղ նշելով, որ Արեւելեան Բիւրոյի հինգ անդամներէն երեքը կ'ընտրուին Կովկասի Ռայոնական ժողովին կողմէ: Մինչդեռ, իրբեւ բազմաթիւ Կեդր. Կոմիտէութիւններ պարփակող շրջանի մը դերագոյն հաւաքականութիւն՝ Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի Ռայոնական ժողովները որոշիչ դեր ունեցած են Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ՝ թէ՛ 1895–97 տարիներուն եւ թէ՛ 1940էն 1906՝ Չորրորդ Ընդհ. ժողովին նախորդող ժամանակաշրջանին(9):

Կը յաջորդեն Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէներուն վերաբերող յօդուածները: Երկրորդ Ընդհ. Ժողովի հիմնական որոշումները կը մնան անփոփոխ. յաւելումները աւելի՛ եւս կը շեշտեն ու կը յստակացունեն Պատասխանատու Մարմիններու իրաւասութիւնները: Այսպէս, անոնց անդամները ձայնի իրաւունքով կրնան մաս կազմել դաշնակցական ռեւէ մարմնի. անոնք (Պատ. Կ. Կ.ները) կ'ունենան իրենց ներկայացուցիչը «պատկանեալ» Բիւրոյի կազմին մէջ: Միւս կողմէ կ'աւելցուի սակայն՝ որ «Պատ. Մարմնի անդամները պարտաւոր են Երկիր, իրենց գործունէութեան վայրը մտնել: Առանց ընկերներու համաձայնութեան զուրս մնացած անգամը կը համարուի հրաժարած»(10):

Ընդհ. Ժողովը կ'որոշէ Թուրքիոյ մէջ ունենալ երեք Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներ, — Լեռնավայրի (Կիլիկիա) եւ Բարձրաւանդակի (Սասուն) Պատ. Մարմինները եւ Վիշապ — Ոսկեհանգի (Պոլիս — Իզմիր) Յուցական Մարմինը: Կամքի 1901ի Ժողովին կողմէ հաստատուած «Փոթորիկ»ի գործը շարունակելու իրաւունքը կը տրուի Յուցական Մարմնին միայն: Անգին, Կովկասի մէջ, եկեղեցական կալուածներու բռնադրաման դէմ համաժողովրդային ծառայումը ղեկավարող «Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Կոմիտէն» կ'ընդունուի ի շարս Պատասխանատու Մարմիններու (Կովկասի Պատ. Մարմինն): Առաջին երեքի կազմերը կ'ընտրէ Ընդհ. Ժողովը. չորրորդինը՝ Սարուստանի Ռայոնական Ժողովը: Յեղափոխական կենդանի գործի տեսակէտէ Պատասխանատու Մարմիններուն տրուած հիմնական կարեւորութիւնը ի յայտ կու գայ նաեւ անկէ՝ որ Բրիտանիոյ եւ Զաւարեանի նման կեդրոնական գէմքեր, Բիւրոներէն զուրս գալով, կը մտնեն այդ Մարմիններուն մէջ(11):

Յաջորդ գլուխը յատկացուած է երկու Բիւրոններուն՝ որոնց պարտականութիւններն ու իրաւունքները, ինչպէս նաեւ աշխարհադրական սահմանները, ըսի՛նք

արդէն, հիմնական ոչ մէկ փոփոխութիւն կը կրեն: Նորութիւն կը կազմէ միայն անոնց ընտրութեան ձեւը: Արեւելեան Բիւրոյի 5 անդամներէն երեքը կ'ընտրուին Սարուստանի Ռայոնական Ժողովէն, մինչ միւս երկուքը կը զրկեն (կամ կը նշանակեն) Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմինն ու Շամիրի (Վան) Կեդր. Կոմիտէն: Իսկ Արեւմտեան Բիւրոյի 5 անդամներէն երեքը կ'ընտրուին Ընդհ. Ժողովին կողմէ, միւս երկուքը զրկուելով՝ Յուցական եւ Լեռնավայրի Պատ. Մարմիններուն կողմէ: Հետաքրքրական է դիտել, որ համապատասխան Բիւրոյին մէջ անդամ կամ ներկայացուցիչ նշանակելու իրաւունքը տրուած չէ Կովկասի Պատասխանատու Մարմինն, որուն համար 67րդ յօդուածը կ'ըսէ, թէ ան «կը գտնուի Արեւելեան Բիւրոյի գտնուած քաղաքին մէջ եւ կը գործէ անոր հետ համերաշխ կամ միացած»(12):

«Դաշնակցութեան Խորհուրդ»ին կը վերաբերին յաջորդ վեց յօդուածները. (3) եւ (13):

Ապա տրուած են Ընդհանուր Ժողովներու գումարման, նախապատրաստութեան եւ ընթացքի, մասնակցութեան պայմաններու եւ ձայներու բաշխումի վերաբերեալ կանոնադրային բոլոր մանրամասնութիւնները՝ 22 յօդուածներով(14): Հիմնական բոլոր արամազրութիւնները, շատ քիչ փոփոխութիւններով, պիտի դառնային կուսակցական աւանդութիւն եւ կ'իրարկուէին ամբողջ տասնամեակներ: Ընդհ. Ժողովին կը մասնակցին Կեդրոնական Կոմիտէները, Բիւրոներն ու Պատասխանատու Մարմինները (մէկական ձայնով), Դաշնակցական Ուսանողական Միութիւնները, ինչպէս նաեւ Բիւրոյի մը եւ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի մը փոխադարձ համաձայնութեամբ կամ Ընդհ. Ժողովին իսկ կողմէ հրաւիրուած «այնպիսի ընկերներ, որոնք իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ որոշ երաշխաւորութիւն կը ներկայացնեն՝ Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն զղալապէս նպաստելու» (պատգամաւորնե-

րու թիւին հետ համեմատութիւն ճշդուած չէ) . հրաւիրուած այդ ընկերները «պատգամաւորի հաւասար ձայնի իրաւունք կ'ունենան Ընդհ. Ժողովին մէջ» (յօդ. 106 եւ 107) (15) : Հիմնական է եւ աւանդութիւն կը դառնայ նաեւ վերջին յօդուածը (119), որուն համաձայն՝ «Դաշնակցութեան նպատակի եւ կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ որեւէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհ. Ժողովը, եթէ կանխապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած Կեդրոնական Կոմիտէներուն» :

Առանձին գլուխ մը յատկացուած է այն «նուազագոյն պահանջներ»ուն (16), որոնք գրուած են մարմիններուն վրայ եւ անոնց գոյութեան իրաւունքը կը պայմանաւորեն : Այսպէս՝ Կեդր. Կոմիտէ մը պարտաւոր է տարեկան առնուազն 10.000 Քր. մուտք ունենալ, ամէն տարի կազմակերպութեան համար պատրաստել կամ գտնել գործիչ, ռազմազէտ կամ մասնազէտ ընկերներ (Թուի ճշգրտմը կը ձգուի շրջանի Պատգամաւորական Ժողովին), եւ, դարձեալ իւրաքանչիւր տարի, առնուազն 50 զինավարժ ընկերներ («որոնցմէ տասը պատրաստ՝ Երկիր մտնելու իրենց հաշուով») : Իւրաքանչիւր Բիւրօ պարտաւոր է ունենալ տարեկան նոյն նուազագոյն մուտքը (10.000 Քր.՝ չհաշուած հրատարակութիւններու հասոյթը), եւ պատրաստել կազմակերպող թէ՛ ռազմազէտ վեց մտաւորական ուժեր : Յաւելեալ պարտաւորութիւններ կը դրուին Արեւմտեան Բիւրոյի վրայ՝ «Դրօշակ»ի եւ այլ հրատարակութեանց դժով : Վերոյիշեալ պահանջներուն զոհացում չտուած մարմինը Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու իր իրաւունքը կը կորսնցնէ : Գալով Հ. Յ. Դ. Ուսանողական Միութիւններուն, անոնք կրնան մասնակցիլ Ընդհ. Ժողովին եթէ ունենան առնուազն 100 (Ռուսաստան) կամ 50 (արտասահման) անդամներ :

Կազմակերպական կանոններու յաջորդ բաժինները (Կարգապահութիւն, Հաշուետուութիւն, Դաշնակցա-

կան տուրք եւ Օժանդակութիւն ընկերներու) կազմակերպական կառոյցին հետ անմիջական ազերս չունի(17) :

Ներկայ նիւթին կապակցութեամբ՝ մեր հետաքրքրութեան սահմաններէն դուրս կը մնան նաեւ Սոֆիայի Ընդհ. Ժողովին այլ զբաղումները՝ Բարձրաւանդակի ձեռնարկը (Սասնոյ ապստամբութիւն)(18) եւ տակտիկայի հարցերը (գործունէութեան եղանակ)՝ ընդհանրապէս, եւրոպական քարոզչութեան մանրամասն քննութիւն, ժողովուրդի կազմակերպման, զինման, տեղորոշում, այլ յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ գործակցութեան խնդիրներ, եւն. : Հետաքրքիր ընթերցողը կրնայ գիմել «ՆԻԻԹԵՐ Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ»ի երկրորդ հատորին, ուր լըրլու տրուած են ժողովի որոշումներն ու յարակից փաստաթուղթերը(19) : Յատկանշական կը գտնենք սակայն, եւ յիշատակութեան արժանի, ժողովին մէջ տիրող այն համոզումը, որ ազատագրական շարժման յաջողութեան անհրաժեշտ նախապայմանն է բուն ինքն Երկրի տառապող ժողովուրդին ամբողջական ինքնագիտակցութիւնը եւ նուիրեալ մասնակցութիւնը(20) : Այս համոզման արդիւնք են անկասկած ժողովուրդի կազմակերպման եւ զինման անհրաժեշտութեան նշումին առնթեր տրուած կարգ մը մասնակի որոշումները՝ ինչպէս Մեծ Հայքի եւ Փոքր Ասիոյ զանազան շրջաններուն մէջ կազմակերպութիւն յառաջացնել, մարտական օժանդակ խումբեր («պահեստի բանակ») ստեղծել եւայլն : Արտաքին քարոզչական ճակատի վրայ, Արեւմուտեան Բիւրոյին կը յանձնարարուի կազմակերպել օտար հեղինակաւոր հայասէրներէ բաղկացած մնայուն բիւրօ մը՝ անկախ Pro Armeniaի խմբագրութենէն :

**

1904-1906 եռամեակը Դաշնակցութեան գործունէութեան ամենաբեղուն շրջաններէն մէկն է անկաս-

կած : Սասնոյ ապստամբութիւն , արշաւախումբեր , Վասպուրականի եւ Լեոնապարի յեղափոխական եւ ղինական կազմակերպում , Հայ Դատի ի նպաստ արտաքին քարոզչութեան ծաւալում , Զաւարեանի եւ Վարդանի շրջապտոյտ՝ Եզրիպտոսէն Կիլիկիա , Սուլթանի մահափորձ եւ Իզմիրի դաւադրական ձեռնարկ , մասնակցութիւն Համառուսական յեղափոխական շարժման , հայ-թաթարական կռիւններ՝ թուած ըլալու Համար ղլխաւոր խորագրերը միայն հայ ազատադրական շարժման ու յեղափոխութեան պատմութեան շքեղ այդ էջերուն : Բայց , իրենց աւելի կամ պակաս յաջող ելքով , դէպքերն ու դրուադները չեն որ ինքնըստինքեան կը հետաքրքրեն մեզ այստեղ , այլ այն իրողութիւնը՝ որ անոնց դործօնները Հանդիսացան Երրորդ Ընդհ. Ժողովին կողմէ ընտրուած կամ վերջնական ձեւ ստացած մարմինները , — ամբողջութիւնը Դաշնակցութեան կազմակերպական մեքենային՝ Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմին , Արեւմտեան Բիւրօ , Լեոնավայրի Պատասխանատու Մարմին , Յուցական Մարմին , Արեւելեան Բիւրօ , Կովկասի Պատասխանատու Մարմին , անմիջական օժանդակութեամբն ու դործօն ակցակցութեամբը շրջանային Կեդրոնական Կոմիտէներուն :

Ռուս յեղափոխական շարժման բռնկումով , դէպքերը Կովկասի եւ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ ընթացան դահալէժ արագութեամբ : Յարական բռնակալութեան դէմ պայքարը Դաշնակցութեան Համար սկսած էր աւելի կանուխէն՝ 1903ի եկեղեցական կալուածներու դրաման հրամանագրի օրերէն : Զուտ ազդային այդ պայքարը 1904էն սկսեալ զուգահեռ դնաց Համառուսական պոթիկումի ընկերային-յեղափոխական առաջադրանքներուն հետ : Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները մասնակցեցան Ռուսաստանի կուսակցութեանց Համաժողովներուն , կազմակերպչական ու դաւադրական դադոնի աշխատանքներուն : Եւ անկասկած՝ շատ աւե-

լի կարեւոր պիտի ըլլար Դաշնակցութեան մարտակա՛ն մասնակցութիւնը համառուական յեղափոխութեան, եթէ 1905 փետրուարին չսկսէին հայ-թաթարական կրօնիները, որոնք մեր կազմակերպութեան զինեալ ուժերը զբաղեցուցին աւելի քան տարի մը :

Այս պայմաններուն մէջ բնական է տեսնել, որ 1904-1906 տարիները Դաշնակցութեան կովկասեան մարմիններուն համար կը յատկանշուին թէ՛ տենդազին դործունէութեամբ մը՝ ժողովական, կազմակերպչական, քարոզչական եւ մարտական գօտիներուն մէջ, եւ թէ՛ միաժամանակ, զազափարաբանական հոլովոյթով մը՝ դէպի արտա-ազգային ընկերային առաջադրանքներ : Արեւելեան Բիւրոն, Կովկասի Պատասխանատու Մարմինը եւ կովկասեան յաջորդական Ռայոնական Ժողովները կը զբաղին ծրագրային նոր պահանջներու եւ համապատասխան դործունէութեան եղանակներու ձեւակերպումով : Ընկերվարութեան ամբողջապէս յարելու կամ ցարական բռնակալութեան դէմ հայութեան ծառայումը զուտ ազգային-ազատագրական պայքարի հունին մէջ պահելու հակոտնեայ ձգտումները կը բախին իրարու, յաճախ ստեղծելով բուռն վէճեր :

Միայն 1904 տարուան ընթացքին, եւ անկախ Ալեքսանդրապոլի զինուորական խորհրդակցութենէն (18), արխիւային նիւթերու համաձայն՝ Թիֆլիսի մէջ դումարուած են Ռայոնական չորս ժողովներ (ա. Ապրիլ-Մայիս. բ.) Յուլիս՝ արտակարգ. գ.) Սեպտեմբեր՝ արտակարգ եւ դ.) Դեկտեմբեր) : Վերջինին մէջ մանաւանդ՝ յստակօրէն առկայ է Կովկասի կազմակերպութեան համար տնտեսական եւ քաղաքական նոր ծրագիր կազմելու եւ աւելի յստակօրէն ու դործնականապէս ընկերվարութեան յարելու տրամադրութիւնը, թէեւ անկէ առաջ իսկ այդ հարցերու քննութեան եւ յստակացման կարեւորութիւնը կը նշէ Արեւմտեան Բիւրոյի 30 Նոյեմբեր 1904ի շրջաբերականը (21) :

Գաշնակցութեան Խորհուրդն էր, որ 1905ի գարնան (Շրնեւ), բիւրեղացնելով արտայայտուած տրամադրութիւնները, պիտի որոշէր՝ «Կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունէութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Ռայոնական Ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել կովկասեան դաշնակցական մարմիններին՝ ժամանակաւորապէս դիկավարուելու այդ ծրագրով, քողնելով նրա վերջնական մշակումը եւ հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին» (22) . ու Խորհուրդը պիտի կազմէր «Կովկասեան Գործունէութեան Նախագիծ»ը (23) :

Մեր տրամադրութեան տակ ունինք նոթեր՝ Խորհուրդի երկու նիստերու մասին, — առաջինը՝ Փետրուարի վերջ, մասնակցութեամբ Ռոստոմի (Արեւմտեան Բիւրօ), Հ. Օհանջանեանի (Արեւելեան Բիւրօ), Անդրանիկի (Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմին), Մոսյլի (? — Կովկասի Պատ. Մարմին) եւ Յ. Գալֆայեանի (Վահրամ — Լեոնավայրի Պատ. Մարմին) . երկրորդը, աւելի ընդլայնուած կազմով (կ'աւելնան՝ Յուցական Մարմնէն Սաֆոն, նաեւ Ահարոնեանը, Ակնունին, Վարանդեանը եւ Սարգիսը), Ապրիլին (22) : Անկախ կովկասեան հարցերէն, Խորհուրդը մանրամասնօրէն կը զբաղի նաեւ Երկրի գործելակերպին եւ Յուցական Մարմնի ծրագիրներուն վերաբերեալ հարցերով, Կեդր. Կոմիտէութեան իրաւունք կու տայ Ժլատի (Հիւս. Կովկաս) Կոմիտէին, նոր ուժերով (Սարգիս, Սամսոն, Կոմս) կը զօրացնէ Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէն եւայլն . ան որոշումներ կու տայ նոյնպէս Սերաստիոյ շրջանի յատուկ ուսումնասիրութեան եւ կազմակերպման ուղղութեամբ :

Խորհուրդի դումարումէն ետք եւ Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովէն առաջ, եւ անկախ Հայ-թաթարական կռիւններուն պարտադրած զինուորական յաճախակի խորհրդակցութիւններէն (24), Կովկասի մէջ տեղի ու-

նեցած են առնուազն երկու Ռայոնական Ժողովներ, —
 առաջինը 1905 Նոյեմբեր (25), եւ երկրորդը, շատ ա-
 ւելի բազմամարդ ու կարեւոր, 1906 Մարտ-Ապրիլ ա-
 միսներուն(26) : Այն հիմունքով, որ հայ-թաթարական
 պատերազմին եւ համառուսական յեղափոխութեան բե-
 րումով Գաշակցութեան կողկասեան բոլոր մարմին-
 ները (Արեւելեան Բիւրօ եւ Կեդր. Կոմիտէներ) մտած
 են կռուի ամէնօրեայ թոհուրոհին մէջ, Նոյեմբերի Ռա-
 յոնական Ժողովը աւելորդ կը գտնէ Կովկասի Պատաս-
 խանատու Մարմնի առանձին դոյութիւնը եւ զայն կը
 յայտարարէ լուծուած : Երկրորդին մէջ, որուն կը մաս-
 նակցին արեւմտահայ կռուող ուժերէն եւ ղեկավարներէն
 շատեր (Մուրատ, Սեպուհ, Արմէն Գարօ, Կոմս, Հա-
 մազասպ եւ ուրիշներ), վերստին սուր կերպով երեւան
 կու գան տարակարծութիւնները Կովկասեան Նախագծին
 շուրջ եւ բաւական յստակ կերպով կը դրուի կովկաս-
 եան ընկերային յեղափոխութիւնը թրքահայ զատէն
 անջատելու տրամադրութիւնը՝ արեւելահայ կարգ մը
 դործիչներու կողմէ : Ռոստոմի, Զաւարեանի, Գարե-
 դին Սթափակի եւ Եղիշէ Թովչեանի նման կեդրոնական
 դէմքերու հաւասարակշռուած ու առողջ կեցուածքն է
 որ առաջըր կ'առնէ «անջատման» վտանգաւոր տեսակէ-
 տի յաղթանակին, միաժամանակ սահմանափակելով
 Միհրանական ծայրայեղ արդայնական հոսանքի արդե-
 ցութիւնը՝ «հականախաղձական»ներուն մօտ : Իր այս
 դրազումներով եւ արտայայտած մտահոգութիւններով՝
 1906 Մարտ-Ապրիլի Թիֆլիսի Ռայոնական Ժողովը
 Զորբորդ Ընդհանուր Ժողովը կը նախապատրաստէ :

Արեւմտեան Բիւրոյէն՝ Ռոստոմը, Վարանդեանը
 եւ Ահարոնեանը ներկայ են Կովկասեան Ռայոնական
 Ժողովին : Հայ-թրքական ընդհարումները ղեկավար ու
 մարտական ուժերու ընտրանին հաւաքած են Կովկաս :
 1906ին, բժիշկ Լորիս-Մելիքեանի հրաժարումով, Եր-
 բորդ Ընդհ. Ժողովին կողմէ ընտրուած Արեւմտեան
 Բիւրոյի կազմէն՝ փաստօրէն ժընեւ կը մնայ Ակնունին

միայն: Իրողութիւն մը, որ բաւական խիստ քննադատութիւններու առիթ պիտի տար Վիեննայի Ընդհ. Ժողովին մէջ: Ուժերու եւ մտահոգութիւններու կեղրոնացումը դէպի Կովկաս միայն Արեւմտեան Բիւրոյին վրայ չէ որ ժխտական կերպով կ'անդրադառնայ: Զաւարեանն ու Վարդանը անուանապէս է միայն, որ կը մնան անգամ Լեոնաւլայրի Պատասխանատու Մարմինն: Ու Յուլցականը փաստօրէն ջլատուած է՝ Քրիստափորի մահէն եւ Երլարդի մահափորձին ու Իզմիրի դաւադրական ձեռնարկներուն ձախող ելքէն ետք: Կռուող ուժերու մեկնումով եւ ապստամբութեան յաջորդող տեղատուութեան հետեւանքով՝ համեմատաբար տկարացած է Դուրան-Բարձրաւանդակի կազմակերպութիւնը. ու թէեւ կը մնայ Պատասխանատու Մարմինը՝ Գէորգ Զաւուչով, Գեղամ Տէր Կարապետեանով եւ Վարդան Վարդապետով (որոնց վրայ 1906ին պիտի դար աւելնալ Ռուբէնը), սակայն 1907ին արդէն իսկ փաստօրէն դոյութիւն չունի Պուրակ Սալնոյ Զորի Կեղրոնական Կոմիտէութիւնը (կամ, առնուազն, Ընդհանուր Ժողովին առանձին մասնակցելու չափ կարելորութիւն չի ներկայացներ): Ծաւալած է սակայն Վասպուրականի կազմակերպութիւնը, որ, Գիսակէն (Վարդգէս) ու Կոմսէն ետք Արամի եւ Իշխանի տիրական ներկայութեամբ, դարձած է Երկրի յեղափոխական հիմնական դարբնոցը: Շամիրի (Վան) Կեղրոնական Կոմիտէութենէն զատ, Ռչտունեաց լեռներուն մէջ կը դործէ նաեւ Լեոնաւպարի Կեղրոնական Կոմիտէութիւնը:

Այս պայմաններուն մէջ էր, որ 1907ի Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն, Վիեննայի մէջ պիտի դումարուէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամէնէն կարելոր Ընդհանուր Ժողովներէն մէկը՝ Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովը:

(1) Տեսնել Նիտոբեր Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԱՆ ՀԱՄԱՐ, ք. հաստք, էջ 123:

(2) Անդ, էջ 122-123: Կը մնան Բարձրաւանդակի (Սասուն) եւ Լեռնավայրի (Կիլիկիա) Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէները, իսկ Վիշապի (Պոլսոյ) Պատասխանատու Մարմինը կը վերածուի Յուցական Մարմինի: Վասպուրականը Պատ. Մարմին չունի: «1903 թուին ի վեր Կովկաս հաստատուած ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէն կ'ընդունուի ի շարք Պատասխանատու Մարմիններու» (յօդ. 65):

(3) Մինչ, երկրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ, Գաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմինը կազմուած էր երկու Բիւրոներէն եւ չորս Պատասխանատու Մարմիններէն (*Ներկայացուցիչներու մասին Հարց չկար*), հորիւրդը կը կազմուի նոյն մարմիններու *Ներկայացուցիչներէն*: Ան պէտք է գումարուի իւրաքանչիւր տարուայ Դեկտեմբերին, բայց անձեռնհաս կը համարուի եթէ երկրի Պատ. Մարմիններու ներկայացուցիչներու երկու երրորդը բացակայ գտնուի ժողովէն: Պարտաւորութիւններն ու իրաւասութիւնները — առնուազն նոյնքան լայն՝ որքան Կամքինը — մտնորատուած են: Տեսնել Նիւթեր, ք. հատոր, էջ 124:

(4) Անդ, էջ 120-125:

(5) Մեր տրամադրութեան տակ ունինք ԿԱՍՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ առաջին գրքոյկի երկրորդ տպագրութեան մէկ օրինակը, ժընեւ 1906, 24 էջ: Յօդուածները միեւնոյնն են, ինչ որ երրորդ Ընդհ. Ժողովի ատենագրութեանց մէջ կազմուածները, վերջին բաժիններուն մէջ յօդուածներու համարներու յստակացումով կամ յաւելումով:

(6) Նիւթեր, ք. հատոր, էջ 120. գրքոյկ՝ էջ 3:

(7) Նիւթեր, ք. հատոր, էջ 120-121. գրքոյկ՝ էջ 4-7:

(8) Նիւթեր, ք. հատոր, էջ 121-122. գրքոյկ՝ էջ 7-10:

(9) Տեսնել Նիւթեր, ք. հատոր, էջ 17-44 եւ էջ 193էն մինչեւ հատորի վերջը:

(10) Նիւթեր, ք. հատոր, էջ 122-123, գրքոյկ՝ էջ 10-12: Գրքոյկին մէջ, 52րդ եւ 67րդ յօդուածները (Պատ. Մարմիններու վայրեր) դրուած են կիտաւոր:

(11) Երրորդ Ընդհ. Ժողովը, բաւական դժուարութեամբ, կ'ընտրէ Լեռնավայրի Պատ. Մարմինը՝ յանձնիս Ս. Զաւարեանի, Աղասէրի, Խանատարի վարդանի եւ Միսաք Գույումեանի (Առանձաք, Կարին): Կը վերահաստատէ Բարձրաւանդակի Պատ. Մարմինն ախկին կազմը՝ յանձնիս Հրայրի, Վահանի եւ Աշոտ-Երկաթի, որոնք Երեւն ալ պիտի նահատակուէին շուտով: Իսկ Յուցական՝ Մարմինն անդամ կ'ընտրուին Քրիստափորը, Սաֆոն (Մարտիրոս Մարգարեան), Յովնան Դաւթեանը, Պոլսոյ գործիչ Թորգոմբ եւ Աշոտ Բագրատունին (հաւանօրէն Սեւ-Աշոտը, Ա. Եղիկեան): Այս մարմինն է որ պիտի վստահուէր Սուլթանի ահաբեկման եւ Պոլ-

սոյ ու Իգմիբի ցուցա-տեսողական գործողութեանց կազմակերպումն ու ղեկավարութիւնը: Տեսնել Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 133-135 եւ ծանօթագրութիւնները՝ էջ 137:

(12) Բիւրոներուն մասին տեսնել՝ Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 123-124, կամ գրքոյկ՝ էջ 12-15: Երբորդ Ընդհ. ժողովը Արեւմուտեան Բիւրոն կ'ընտրէ հետեւեալ կազմով.— ԲԺ. Լ. Միլիֆեան, Խ. Մալումեան (Ակնունի), Ռոստոմ, Ա. Ահարոնեան (Ղարիբ) եւ Միֆ. Յովհաննէսեան (Վարանդեան), որոնցմէ երեքը իսկական եւ մնայուն անդամներ են եւ երկուքը՝ փարզիչներ (պրոպագանդիստներ). այս վերջինները ժընկե գտնուելու շրջանին կը նկատուին Բիւրոյի հաւասարագոր անդամներ:

(13) Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 124, յօդ. 93էն 98. գրքոյկ, էջ 15-16, մէկ յօդուածահամարի տարբերութեամբ՝ յօդ. 92էն 97:

(14) Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 125. գրքոյկ՝ էջ 16-19:

(15) Երբորդ Ընդհ. ժողովի ատենագրութեան համաձայն, մասնակցած են «ընդամէնը 26 հոգի՝ 29 ձայնով (Աշոտ-Երկաթ, Երուանդ Համալչեան եւ Վահրամ՝ երկուական ձայն), որոնցմէ երեքը՝ խորհրդակցական» (որոշ են երկու ուսանող ներկայացուցիչները. Երբորդը՝ անորոշ): 29էն առ նուագն վեցը՝ ոչ-պատգամաւոր, հրաւիրեալ ընկերներ են: Տեսնել Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 109:

(16) Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 124. գրքոյկ՝ էջ 19-20:

(17) Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 126-129. գրքոյկ՝ էջ 20-24:

(18) Երբորդ Ընդհ. ժողովէն անմիջապէս ետք, Ալեքսանդրապոլի մէջ տեղի պիտի ունենար կովկասեան մարմիններու եւ մարտական դասի ներկայացուցիչներու, ինչպէս նաեւ ղեկավար ընկերներու ընդարձակ խորհրդակցութիւն մը, ուր պիտի գործնականացուէին Ընդհ. ժողովի որոշումները՝ Սասուն օգնական ուժեր եւ զինամրբեր հասցնելու, ինչպէս նաեւ այլ արշաւախումբեր կազմակերպելու ուղղութեամբ (տեսնել Նիիթեր, ք. հատոր, էջ 195-196): Ապա իրարու պիտի յաջորդէին Թոքզումի, Աշոտ-Երկաթի, Նիկոլ-Դումանի, Խանի, Ներսուզի, Գայլ-Վահանի, Միհրանի եւ ուրիշներու անցքը երկիր, փոքրաքիւ զինատար խումբերով քէ ցուցական մեծ արշաւախումբերով, իրենց հերոսական սլացքով ու յաճախ՝ անխուսափելի, եղերական վախճանով:

Օգնական խումբերը պիտի չհասնէին Սասուն, ուր ակնկալուած բուականէն առաջ յարձակման անցած էր արդէն բուրք բանակը՝ ֆետայիները ստիպելով կռիւ մղելու իրենց սահմանափակ ուժերով եւ ռազմական անբաւարար պատրաստութեամբ, եւ սպս քաշուելու Բարձրաւանդակէն՝ Ալսլաքի եւ Վասպուրականի գծով դէպի Պարսկաստան ու կովկաս:

(19) Երբորդ Ընդհ. ժողովի գրադումներու եւ որոշումներու

արձանագրութիւնները, Նիիթերու ք. հատորին մէջ, կը գրանցուին էջ 108էն 136: Յարակից փաստաթուղթերն ու գրութիւնները՝ էջ 137էն 192:

20) Անդ, էջ 119. տեսնել «Ընդհանուր» խորագրուած հաստատումը:

(21) Անդ, էջ 201-203:

(22) Հ. Յ. Դ. հորհուրդին եւ անոր աշխատանքներուն մասին տեսնել անդ՝ էջ 227-236. մէջքերուած պարբերութիւնը՝ էջ 230. նաեւ «Կովկասեան Նախագծի» իրրեւ ներածական՝ էջ 231:

(23) ՆԱԽԱԳԻԾ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՆՈՒԹԵԱՆԸ հրատարակուած է նաեւ առանձին գրքոյկով: Մեր տրամադրութեան տակ ունինք 1906ի ք. տպագրութիւնը (ժընեւ): հորհուրդի կողմէ կովկասեան Նախագծի կազմութիւնն ու հրատարակումը Դաշնակցութեան տանկահայ եւ մարտական դասին կողմէ սուր քննադատութիւններու տեղի պիտի տար, հիմնականին մէջ ծրագրային փոփոխութեան կամ առնուազն նորութիւններ բերող նման ճախածեանութեան մը կապակցութեամբ՝ ձեռնհասութեան (իրաւունք ունեցաւ կամ չունեցաւ) խնդրի յարուցմամբ, Վիեննայի Չորրորդ Ընդհ. ժողովին մէջ (1907):

(24) Տեսնել Նիիթերու, ք. հատոր, էջ 249-253:

(25) Անդ, էջ 236-243:

(26) Անդ, հատորի գրեթէ ամբողջ վերջին մասը՝ էջ 258-324: Բայց նաեւ ժողովը կ'ընտրէ Արեւելեան Բիւրոն՝ հետեւեալ կազմով.— Սիմոն Զաւարեան, Թոստոմ, Համօ Օհանջանեան, Բժ. Յ. Տէր Դաւթեան, Աւետիք Սահակեան, Ստեփան Տէր Մկրտչեան եւ Յովնան (Դաւթեան ?):

Ե.— ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՒ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵՒ

Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի Վիեննա, 1907 Փետրուար 22էն Մայիս 4: Բարձրաւանդակը (Պատասխանատու Կ. Կ.), Դուրանի շրջանին հետ (Տարօն), ունի երկու ներկայացուցիչ(1) . երկուական պատգամաւոր զրկած են նաեւ Ամերիկայի եւ Պալքաններու Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները(2) : Վանը, իր շրջանով, նոյնպէս ունի երկու ձայնի իրաւունք, սակայն ներկայ է միայն Արամը(3) : Մնացեալ մարմիններն ու շրջանները ունին մէկական պատգամաւոր, — Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներ, Լեոնապայրի եւ Ցուցական Պատասխանատու Մարմիններ, Զիֆոն(4), Լեոնապարի (Ռչտունեաց շրջան), Վրէժի (Ատրպատական), Մեծ Քաղաքի (Թիֆլիս), Մրգաստանի (Երեւան), Զրարերդի (Կարս), Ոսկանապատի (Պաքու), Նաւահանդստի (Պաթում), Քարի (Ալեքսանդրապոլ), Ապառաթի (Շուշի), Այգեստանի (Գանձակ), Նալբանդի (Նոր Նախիջեւան) եւ Ժլատի (Հիւսիս. Կովկաս) Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ, ինչպէս նաեւ Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի Հ. Յ. Դ. Ուսանողական Միութիւններ(5) : Ոսկեհանքի (Իզմիր) ձայնը փոխանցուած է Պալքանի պատգամաւոր Ռ. Զարդարեանին : Ասոնց-

մէ գատ՝ Ժողովին մասնակցելու հրաւիրուած են ձայնի իրաւունքով 6 եւ խորհրդատու 5 ընկերներ(6) :

Ըստ էութեան՝ Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովի այն գրազումներն ու որոշումները, որոնք Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցին հետ անմիջական աղերս չունին, դուրս կը մնան ներկայ քննութեան սահմաններէն(7) : Տրուած ըլլալով սակայն անոնցմէ քանի մը հատին հիմնական կարեւորութիւնը, ոչ միայն գաշնակցական մարմիններու հետագայ համերաշխ գործունէութեան, այլ նոյնիսկ Դաշնակցութեան գոյութեան տեսակէտէն՝ իրրեւ քանի մը ճակատներու վրայ գործող մէկ ամբողջութիւն(8), Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներու գրքոյկի ներածական բաժնէն քաղելով (9) կու տանք այստեղ ամէնէն էականները .—

«1.— Անջատման ծրագիրը, որ մի քանի ժամանակից ի վեր դարձել էր խլրատումների եւ նոյնիսկ կըռուների պատճառ, կուսակցաժողովը յետ մղեց ողբերիչ ժեստով, համարեա միաձայն: Նա որոշեց իր անցեալին եւ ուժին վայել վճռականութեամբ երկու դատերն էլ՝ քրքահայ եւ կովկասեան՝ առաջ մղել Դաշնակցութեան դրօշակի տակ, շողկապուած եւ միացած :

2.— Կովկասեան գործունէութեան նախագիծը, որ 1905ի Սորհուրդից ի վեր հանդիսանում է իրրեւ մի քաղաքական կուսածագիկ կազմակերպութեան շարքերում եւ այդ շարքերից դուրս,, բնդունուեց, վաւերացուեց, քէ՛ ըստ իրաւատութեան եւ քէ ըստ էութեան, եւ դարձաւ այն հիմնաքարերից մէկը, որի վերայ պէտք է յենուի Դաշնակցութեան սոցիալիստական գործունէութիւնը Անդրկովկասեան հայ Ժողովրդի մէջ: . . .

3.— Սոցիալիստական ծրագրի հիմնական սկզբունքների վաւերացումը, իրրեւ տրամաբանական շա-

րունակութիւն նախորդ որոշման, պիտի համարուի Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի մտածողութեան եւ աշխատանքների պտակը: Կազմակերպութեան ղեկավար մարմինը վճռեց՝ յայտարարել Դաշնակցութիւնը իբրեւ հայ աշխատաւոր դասակարգի կուսակցութիւն, որ ձգտում է քաղաքականապէս եւ տնտեսապէս կազմակերպել նրան, պաշտպանել նրա տնտեսական-դասակարգային եւ քաղաքական-ազգային իրաւունքները, . . . : (10) :

4.— Տակտիքը, որով պիտի ձգտենք մեր նպատակների իրագործման, գերազանցապէս յեղափոխական է: . . . Եղափոխական տակտիքի արտայայտութիւնները, — ընդհանուր ապստամբութիւն, զինուած դիմադրութիւն կառավարութեան ուժերին, քաղաքական լայն տեռոր, ցուցական-յեղափոխական ձեռնարկներ, ժողովրդական զինուած ինքնապաշտպանութիւն, քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլներ, զիւղացիական եւ բանուորական շարժումներ, — այդ բոլորը մանրամասն մշակուած եւ շաղկապուած պիտի կազմեն գործելակերպի այն ամբողջական սխտեմը, որով կուսակցութիւնը պիտի իրականացնէ իր ծրագիրը կեանքի մէջ:

5.— Համերաշխութեան սկզբունքը, լայնացրած եւ համերաշխ ձեռնարկների վերածուած, կազմելու է Դաշնակցութեան գործելակերպի էական եւ առանձնապէս շեշտուած կողմը: . . . Համերաշխութիւն հակառակարկան ցոյցերի ժամանակ, շաղկապումն ըմբոստացող ուժերի՝ առանց կրօնի եւ ազգի խտրութեան, միացած, միջազգային հողի վրայ դրած պահանջներ, գործադուլներ բոլոր ազգերին պատկանող բանուորները, զիւղացիական միութիւններ տարբեր կրօնների պատկանող համայնքների միջեւ եւ ուրիշ ձեռնարկներ. . . : Հալածուածներ բոլոր ազգերի, միացե՛լք, — ահա նշանաբանը»:

Տեսնենք սակայն, թէ ի՞նչ փոփոխութիւններ կը մտնեն կառոյցի եւ կազմակերպական կանոններու մարզերէն ներս: Շատ մը կէտերու մէջ, Վրէննայի Ընդհ. Ժողովէն անմիջապէս ետք հրատարակուած «Կանոնագիր Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան»(11) կրկնութիւնն է 1905-906ի «Կազմակերպական կանոններ»ուն: Կան սակայն նորութիւններ եւ մանրամասնութեանց մէջ տարբերութիւններ: Այսպէս, 1907ի Կանոնագիրը կը սկսի Անդամներու վերաբերեալ բաժնով մը, զոր նախորդը չունէր. Դաշնակցութեան անդամները կրնան ըլլալ գործօն կամ օժանդակ. առաջինները «կը մասնակցին Դաշնակցութեան ոեւէ կազմին եւ կը վճարեն իրենց հասոյթին առ նուազն 2%օր», մինչ օժանդակները կ'ընդունին Ծրագիրը, նիւթապէս կ'օժանդակեն կուսակցութեան, «չեն զեկաւարուիր սակայն անոր տակտիքով ու կանոններով»: Կը հետեւի Անհատ գործիչներու գլուխը. նախորդ կանոնադրի պարտուիրակը վերցուած է եւ դարձած ֆերկայացուցիչ՝ պահելով պատուիրակի նախկին սահմանումը(12). կը մնան նաեւ պրոպագանդիստները (չրջիկներ):

Կազմակերպական բաժնին մէջ՝ կը սահմանուին խումբն ու մարմինները՝ ենթակոմիտէէն մինչեւ Բիրոնները: Նախ այդ սահմանումները կը դրուին ընդհանրապէս՝ բոլոր շրջաններուն համար ուր հնարաւոր է իրագործել: Անփոփոխ է խումբի նուազագոյն թիւը՝ եօթը. սակայն կ'աւելցուի, որ դաշնակցական խումբերը կը բաժնուին քաղաքական մարտական, արհեստակցական, զիւղացիական, Կարմիր իջիկ եւ այլ տեսակներու, — ինչ որ հետաքրքրական նորութիւն մըն է: Բարձրացում կը կրեն կուսակցական միաւորներու թուական նուազագոյն ցենդերը, — Ենթակոմիտէն պէտք է ունենայ առ նուազն 50 գործօն ընկերներ. ան կ'ընտրուի խումբերու անդամներու պարզ մեծամասնութեամբ: Կոմիտէութեան մը անդամներու նուազագոյն թիւը կ'ըլլայ 200 (նախկին 175ին տեղ). կոմիտէի

ընտրութիւնը կը կատարուի խումբերու անդամներուն կամ անոնց ներկայացուցիչներուն կողմէ . ինքնաբերաբար կանոնադրային կէտ կը դառնայ ուրեմն ներկայացուցչական ժողովը, թէեւ այդ մասին առանձին յիշատակութիւն չկայ : Կեդրոնական Կոմիտէնու քեան համար անհրաժեշտ են առ նուազն 1000 անդամներ (Նախկինը՝ 875) : Իրաւասութիւններն ու փոխ-յարաբերութիւնները ճշդող կանոնադրային մնացեալ կէտերը երբեմն միայն, եւ մանրամասնութեանց մէջ, կը տարբերին 1905-906ի Կազմակերպական Կանոններու համապատասխան յօդուածներէն :

Գալով Կազմակերպութեան՝ Թուրքիոյ մէջ, Ընդհ. Ժողովը, «նկատի ունենալով քաղաքական դժնդակ պայմանները, . . . անխուսափելի կը գտնէ թոյլատրել՝ որ սահմանափակուի, ըստ առաջնոյն, ընտրական սխտեմի կիրառումը, իրաւունք տալով, որ բոլոր կազմերը՝ խումբ, կոմիտէ եւ Կեդր. Կոմիտէ, անուանուին կամ վաւերացուին բարձր մարմիններէ, եւ որ նուազ ըլլան մարմիններու անդամներու թիւը, եւ դրամական, ընտրական եւայլն ցենզի չափը»(13) : Մարմիններուն տրուած սահմանումներն ու պահանջուած նուազագոյն թուական ցենզերը միեւնոյնը կը մնան, ինչ որ նախորդ Կազմակերպական Կանոններուն մէջ(14) :

Պատասխանատու Մարմիններու եւ Բիւրոներու պարտաւորութիւններն ու իրաւասութիւնները կը մնան փաստօրէն անփոփոխ : Նաեւ՝ երկու Բիւրոներու — Արեւելեան եւ Արեւմտեան — աշխարհադրական սահմանները : Առանց այդ յիշատակելու Կանոնադրին մէջ, Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը կ'ընտրէ երկու Պատասխանատու Մարմիններ, — ա) Տարօն-վասպուրականի Պատասխանատու Մարմինը, որ պիտի վարէր ամբողջ Երկրի ղեկնորսական — յեղափոխական դործը . բ) Յուցական Մարմինը(15) : Կովկասի Պատ. Մարմինը ջրնջրած էր արդէն 1905 նոյեմբերի Ռայոնական Ժողովի որոշումով : Գոյութիւն ունենալէ կը դադրի նաեւ Լեո-

նալայրի (Կիլիկիա) Պատ. Կեղրոնական Կոմիտէն :

Կազմակերպական Կանոններուն մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը յիշատակուին Ռայոնական Ժողովները՝ առանձին գլուխի տակ : Կովկասեան Ռայոն. Ժողովներէն անկախ (Ատրպատականը ներառեալ), կը նախատեսուին նաեւ Երկրի («Մեծ Հայաստանի») եւ արտասահմանի («Արեւմտեան ռայոնի»), — հաւանօրէն Կիլիկիան եւ Պոլիսը ներառեալ) Ռայոն. Ժողովները : Առաջինները (Կովկաս) կը գումարուին տարին անգամ մը, իսկ միւս երկու շրջաններուն մէջ՝ «ըստ կարիքի եւ հնարաւորութեան» : Կը ճշդուին իրաւասութիւններն ու մասնակցող մարմինները (Բիւրօ, Պատ. Մարմին, Կեղր. Կոմիտէներ, խմբադրութիւն, ուսանողութիւն, եւն.) (16) :

Կը պահուի «Գաշնակցութեան Խորհուրդ»ը. ան կը կազմուի երկու Բիւրօներու, Պատասխ. Մարմիններու եւ Ռայոն. Ժողովներու կողմէ ընտրուած ներկայացուցիչներէն (2 Արեւելեանէն եւ 1 Արեւմտեանէն. Երկրի Ռայոն. Ժողովին մասին յիշատակութիւն չկայ) : Խորհուրդի իրաւասութիւնները կը մնան անփոփոխ : Միակ նորութիւն՝ «Խորհուրդը կը համարուի բարձրագոյն ատեան՝ դատական խնդիրներու մէջ» (17) :

Կարգ մը յօդուածներու տեղափոխութեամբ եւ փոքր յաւելումներով՝ անփոփոխ կը մնան նաեւ Ընդհանուր Ժողովներու վերաբերեալ կանոնադրային տրամադրութիւնները (18) : Նորութիւն է այն՝ որ Ընդհ. Ժողովին պատգամաւոր զրկելու իրաւասութիւն կը ստանան, Կ. Կոմիտէներու կողքին, նաեւ համապատասխան Շրջանային Ժողովները :

Կը հետեւին նուազագոյն պահանջները, որոնք փոխուած են : Այստեղ չի խօսուիր Բիւրօներուն մասին : Իւրաքանչիւր Կեղրոնական Կոմիտէ պարտաւոր է ունենալ 1000 դրոժօն անգամ (Երկրէն դուրս անշուշտ) եւ տարեկան առ նուազն 20.000 Ֆրանք մուտք (Երկրի Կեղրոնական Կոմիտէներուն համար կը պահուի նախ-

կին 10·000ը) : Նաեւ, ըստ առաջնոյն, «Իւրաքանչիւր տարի պատրաստել ամենաքիչը 50 զինավարժ ընկերներ, որոնցմէ 10ը պատրաստ՝ Երկիր մտնելու» : Բարձրացած է նաեւ Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու համար Ուսանողական Միութիւններէն պահանջուած նուազագոյն թիւը, — 200՝ Ռուսաստանի համար, եւ 100՝ արտասահմանի համար (19) :

1907ի Կանոնադրին մնացեալ կարգ մը գլուխները (Գրամական Միջոցներ՝ ուր խստիւ կ'արգելուի բռնի հանդանակութիւնը, Հաշուական, Օժանդակութիւն, Տեղորձ՝ ուր մահավճիռ արձակելու իրաւունքը կը վերապահուի միայն Կեդրոն. Կոմիտէներուն եւ Պատասխանատու Մարմիններուն, Մամուլ, Կարգապահութիւն, եւն.) անմիջական աղերս չունին կազմակերպական կառույցին հետ : Բացառութիւն կը կազմեն «Մարտական Խմբեր»ը եւ «Միութիւններ»ը(20) :

Առիթը ունեցանք արդէն շեշտելու, որ դաշնակցական մարմինները երբեք չեն եղած զբառենականային բնոյթի անփոփոխ ու քարացած կազմեր, այլ յեղափոխական կենդանի գործը իրենց ամէնօրեայ նուիրումովն ու անձնական օրինակովը ղեկավարող անհատներու ժամանակաւոր խմբակցութիւններ : Այդ իրողութիւնը անգամ մը եւս կը փաստուի անով՝ որ, Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի նախօրեակին, նախորդ կուսակցաժողովին կողմէ ընտրուած Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներէն Ժրնեւ մնացած էր Ակնուենին միայն, Ռոստոմը, Վարանդեանն ու Ահարոնեանը փոխադրուած ըլլալով Կովկաս՝ հայ-թաթարական կռիւներու շրջանին : Ու թէեւ այս երեւոյթը քննադատութիւններու տեղի կու տայ Վիեննայի Ընդհ. Ժողովի ընթացքին, այլ եզրակացութիւնը փաստօրէն կ'ըլլայ այն՝ որ պատասխանատու ընկերներ իրաւունք չունէին հանդիստ մնալու իրենց տեղը, երբ անդին զժուար օրեր կ'անցընէին Կովկասի կազմակերպութիւնն ու հայ ժողովուրդը :

Անակնկալներով լեցուն ժամանակաշրջան մը կը

կազմեն Դաշնակցութեան Չորրորդ եւ Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովներուն միջեւ ինկած երկուքուկէս տարիները: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը մէկ կողմէ, Կովկասի եւ Ռուսաստանի յեղափոխական համատարած տեղատուութիւնն ու Դաշնակցութեան դէմ Ստոլիպինեան-Լըյժինեան հալածանքները միւս կողմէ, ըրին այնպէս՝ որ Երկրի, Թուրքիոյ եւ արտասահմանի կազմակերպութիւնները ուռճացան եւ ամրացան, մինչ կը տկարանային ու թուի զգալի նուազում կ'արձանագրէին արեւելեան շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները: Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովէն բաւական տարբեր կազմակերպական պատկեր մը պիտի ներկայացնէր Հինգերորդը:

Մասնակցութիւն Շթուտկարթի եւ Պրիւքսէլի ընկերվարական համագումարներուն, դիմումներ՝ Լահէյի դեսպանխորհուրդին եւ եւրոպացի բարեկամներու, հետզհետէ սերտացող յարաբերութիւններ այլազգ յեղափոխականներու հետ եւ նախաձեռնութիւն 1907 Դեկտեմբերի «Օսմանեան կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերու» Փարիզեան համաժողովին, նոր դիմումներ պետութեանց եւ միջազգային հանրային կարծիքին՝ Վանի եւ Ատանայի դէպքերուն առթիւ, հրատարակչական գործ, — ահա՛ զլխաւորները այն աշխատանքներուն, որ տարաւ Արեւմտեան Բիւրոն՝ անշուշտ համախորհուրդ կարեւոր միւս մարմիններուն հետ: Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշման համաձայն՝ Յուլյա-Տեոտրական Մարմինը կապ կը հաստատէր թուրք, մակեդոնացի եւ այլ յեղափոխական մարմիններու հետ՝ միջազգային բնոյթ տալու համար ցուցական-դաւադրական-ահարեկչական ձեռնարկներուն: Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, անոր կեդրոնը կը դառնար Պոլիսը, եւ, Բիւրոններու համաձայնութեամբ իր նախկին կազմի ամբողջացումով, ան կը վերածուէր Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին, որ պիտի վարէր Իթթիհատի հետ յարաբերութիւնները եւ Թուրքիոյ գա-

ւառներու զինման եւ ինքնապաշտպանութեան դործը : 1908 Յոգոստոսէն ետք, Մահմանադրութեան հռչակումով, իր դոյնութեան իմաստը փաստօրէն կորսնցուցնաւ Տարօն-Վասպուրականի յեղափոխական գերագոյն կեդրոնը՝ Երկրի Պատասխանատու Մարմինը :

Առաջին մէկ-մէկուկէս տարիները համեմատաբար խաղաղ անցան արեւելեան շրջանին մէջ : Արեւելեան Բիւրոն յաջողութեամբ ղլուխ հանեց իր պայքարը Միհրանական եւ անջատական ծայրայեղ շարժումներուն դէմ, չէզոքացնելով զանոնք ու գտելով շարքերը : Վրէժի Կեդր. Կոմիտէի համաձայնութեամբ ու դործակցութեամբ, ան կռուող ուժերով, զէնքով ու դրամով օժանդակեց Պարսկաստանի ժողովուրդի ազատագրական շարժման : Ցարական հալածանքներու բռն թափ ստանալէն եւ ղեկավար ընկերներու զանդուածային ձերբակալութիւններէն ետք, սակայն, մարմինները սկսան կազմալուծուիլ, ինչ որ անշուշտ ոչ-դրական ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ շարքերուն վրայ(21) :

Հետեւեալ կարգ մը տեղեկութիւնները կը քաղենք Հ. Յ. Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի ատենադրութիւններէն (յառաջիկային հրատարակելի) : Զեկուցման մէջ կ'ըսուի, որ «Չորրորդ Ընդհ. Ժողովէն յետոյ Արեւելեան Բիւրոն հրաւիրած է դործիչ-ընկերներ՝ խորհրդակցելու եւ ընթացք տալու համար նոյն Ընդհ. Ժողովի ծրագրին եւ որոշումներուն. այդ Ժողովը տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի մէջ, ունենալով բաւական նշանակելի դեր կուսակցական շարքերու զտման եւ կազմակերպչական դործերու կանոնաւորման տեսակէտէն(22) : Մօտ 6-7 ամիս յետոյ տեղի ունեցաւ նաեւ Ռայոնական Ժողով, ուր ծրագրուեցաւ բանուորական եւ գիւղացիական միութիւններու կազմակերպման եղանակը. այդ Ժողովին մէջ էր, որ բաւական վիճարանութեան նիւթ դարձաւ կաթողիկոսական խնդիրը(23)» :

1908 Մարտի Պորհուրդի նստաշրջանը նոյնպէս դումարուած է Մեծ Քաղաք (Թիֆլիս), — ինչ որ ցոյց

կու տայ, որ այդ թուականին Լըյժինեան հալածանքները տակաւին հասած չէին իրենց զազաթնակէտին: Խորհուրդին մասնակցած են Արեւելեան Բիւրոն (Ս. Չաւարեան), Արեւմտեան Բիւրոն (Մար), «Տէմէն» Պատ. Մարմինը (Ցուցա-տեղորական Մարմին՝ Ակնուներ), Վասպուրականի (Երկրի) Մարմինը (Տիգրան) եւ Երկու հողի՝ ընտրուած Կովկասեան Ռայոն. Ժողովէն (Ռոստոմ եւ Հ. Օհանջանեան): Խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուած՝ Արեւելեան Բիւրոյի մնացեալ անդամները, մօտակայ Կ. Կոմիտէներու ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ Ն. Գուման, Մուրատ եւ Աւերեան: Խորհուրդի արձանագրութենէն կը տեղեկանանք, որ Արեւմտեան շրջանը տակաւին որեւէ Ռայոն. Ժողով դուստարած չէ եւ ուրեմն ներկայացուցիչ չունի(2A):

Խորհուրդը կը քննէ պատերազմի հաւանականութիւնները եւ հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան հնարաւորութիւնները՝ Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ, Վասպուրականի մէջ ուժերու կեդրոնացման հարցը, Օսմանեան պետութեան ընդդիմադիր կազմակերպութիւններուն եւ պարսիկ յեղափոխականներու հետ բանակցութեան եւ զործակցութեան խնդիրը, ցուցական, տեղորական եւ ղինական ծրագիրները, շարքերու դաման, գիտակցութեան եւ ուժեղացման անհրաժեշտութիւնը եւ այլն: Յատուկ վերլուծութեան առարկայ կը դառնայ կովկասեան մարմիններու վիճակը՝ արդէն իսկ բաւական թուլացած. Խորհուրդը առժամաբար Կեդրոնական Կոմիտէութիւն կ'ընդունի Մեծ-Քաղաքը(Թիֆլիս)՝ անոր կցելով Այդեստանը (Դանձակի շրջան), Ռսկանապատը (Պաքու)՝ անոր միացնելով Ապառաժը (Լեռնային Ղարաբաղ), Մրդաստանը (Երեւան)՝ Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը կցելով անոր, եւ Նաւահանդիստը (Պաթում)՝ որուն կը կապուին Նալբանդը (Նոր Նախիջեւան) եւ մերձակայ շրջանները: Այսպէս՝ Չորրորդ Ընդհ. Ժողովին վճռական ձայնով մասնակցած Մարուստանի 10 շրջաններուն տեղ, եւ

կովկասեան նոր իրականութեան բերումով, տարի մը չանցած՝ Կեդր. Կոմիտէութեան ցենդ կը վայելէին համազրուած չորս մեծ շրջաններ միայն: Խորհուրդը պարտականութիւն կու տար Արեւելեան Բիւրոյին՝ «մինչեւ առաջիկայ Սեպտեմբերի սկիզբը ստուգել մարմինների ցենդի խնդիրը եւ ըստ այնմ պարզել իւրաքանչիւրի դիրքը»:

1908ի վերջերը Կովկասի կայութիւնը վատթարացած է սակայն: Արեւելեան Բիւրոյի եւ Կեդր. Կոմիտէներու անդամներուն կարեւոր մէկ մասը ցարական բանտերուն մէջ է արդէն. ուրիշներ՝ օրին կրցած են անցնիլ Երկիր կամ Պոլիս, օգտուելով Սահմանադրութեան բերած ազատութիւններէն: 1909 Ապրիլին, Ոսկանապատի Կ. Կ. ի հրաւէրով կայացած «Կովկասեան Ռայոնի Մարմինների արտակարգ Ժողով»ը կը ձգտի, առանց մեծ յաջողութեան, վերակազմելու մարմինները եւ կատարելու ուժերու նոր բաշխում. կ'ընտրուի Արեւելեան «Ժամանակաւոր Բիւրօ» մը: Փաստօրէն, սակայն, Պաքուի Կեդր. Կոմիտէն կ'ըլլայ Կովկասի կուսակցական գործերը վարողը՝ մինչեւ Հինգերորդ Ընդհ. Ժողով:

1909 Օգոստոս 14էն մինչեւ Սեպտեմբեր 18 Վառնայի մէջ դումարուած Հ. Յ. Դ. Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովի պատկերը, ինչպէս ըսուեցաւ արդէն, թիւով ու ցենդով տկարացած կովկասեան մարմիններու դիմաց՝ Երկրի եւ Թուրքիոյ կազմակերպութիւններուն եթէ ոչ ըստ ամենայնի զօրացումը, առ նուազն բազմացումը կը յայտնարեւէ (21): Սահմանադրութիւնը, ապա նաեւ Սուլթանի անկումը, շրջած են Դաշնակցութեան ծանրութեան կեդրոնը՝ ի նպաստ Երկրի եւ արեւմտեան մարմիններուն: Մարուստանը կը ներկայացնեն Արեւելեան (Ժամանակաւոր) Բիւրօն, որու ներկայացուցչին վճռական ձայնի իրաւունք տալը անգամ խնդրոյ առարկայ կը դառնայ Ժողովին մէջ, Ոսկանապատը (2 ձայն), Նաւահանգիստը, Մրգաստանը

եւ Քարը(25) . նաեւ, Կովկասէն դուրս, Աւազանը (Օտեսա-Պրիմ) եւ Վրէժը (Ատրպատական) : Միւս կողմէ՝ իրենց պատգամաւորներով ներկայ են Արեւմտեան Բիւրոն, Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմինը, Վասպուրականը, Մուշ-Սասունը, Սալնոյ Ձորը, Կարինը, Խարբերդը, Տիգրանակերտը, Մարզուանը, Տրապիզոնը, Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէն, Իդմիրը, Պալքանները եւ Ամերիկան (26) : Ճիշդ է, որ նորակազմ մարմիններուն համար ցենզի հարցը կը դրուի, յանդերձ կերեմն վճռական, երբեմն՝ խորհրդակցական ձայնի որոշման, սակայն փաստացի իրողութիւնը այն է, որ այդ շրջանները կազմակերպուած են արդէն եւ զօրացման ընթացքի մէջ : Ժողովին վճռական ձայնի իրաւունքով հրաւիրուած են դործիչ ընկերներ(27) . հրաւիրուած են նաեւ (ձայնի բնոյթը ճշդուած չէ) Օսմանեան Խորհրդարանի եւ ուրս պետական Դումայի հայ երեսփոխանները :

Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովի կազմակերպական բնոյթի որոշումներուն եւ անոնցմէ բխող նոր կառույցին կ'անդրադառնանք յաջորդիւ : Նշենք սակայն՝ որ, 1908 Մարտի Խորհուրդի որոշման համաձայն, Դաշնակցութեան Խորհուրդը կը գումարուի Վառնա՝ Ընդհանուր Ժողովին նախորդող օրերուն եւ Ժողովի իսկ ընթացքին : Կը դրուի բնականաբար Խորհուրդի իրաւասութեան հարցը՝ Կուսակցութեան Գերագոյն Ժողովի շրջանին . սակայն, դատական բազմաթիւ հարցեր լուծուած տեսնելու մտահոգութեամբ, Ընդհ. Ժողովը կ'արտօնէ, որ Խորհուրդը շարունակէ իր նիստերը իրբեւ «դատական բարձրագոյն ատեան» (կոչում, որ Խորհուրդին տուած էր, ինչպէս տեսանք, Վիեննայի Ընդհ. Ժողովը) :

(1) Սամոյ Պատ. Մարմինը պատգամաւոր նշանակած էր Գէորգ Զաւուշը՝ որ, արտասահման գտնուող ընկերներէն մէկունն հետ (Անդրամիկ կամ Մուրատ), պիտի ներկայացնէր Գու-

րան-Բարձրաւանդակը: Երկրէն դուրս գալու անյաջող երկու փորձէ ետք, Գեորգ կը գրէ Անդրամիկին եւ Մուրատին, որ միասին ներկայացնեն շրջանը:

(2) Ամերիկայէն՝ Վահագն Տաքեւեան եւ Թովմաս Ճելայեան-Պալմանէն՝ Ասլան (Ռուրէն Զարդարեան) եւ Արամ-Աշոտ (Սարգիս Մինասեան): Այս շրջանները երկուական պատգամաւոր ունէին՝ հաւանօրէն Կեդր. Կոմիտէութեան մը համար Գ. Ընդհ. Ժողովի սահմանած «նուագագոյն պահանջներ»ուն աւելիով գոհացում տալու բերումով: Յամենայն դէպս անոնց երկուական ձայնով մասնակցելու խնդիրը հարցապնդումներու եւ բողոքներու տեղի տուաւ Ընդհ. Ժողովին մէջ:

Հետաքրքրական է նկատել, որ Կովկասեան մարմիններու, Զիֆոնի եւ ուսանողներու 13 ձայներուն դիմաց, Երկրի եւ արտասահմանի մարմինները այս ձեւով ունեցած կ'ըլլան նոյնքան՝ 13 ձայն (Ռուրէն Զարդարեանի տրուած Ոսկեհանքի ձայնը ներառեալ), չհաշուելով երկու Բիւրոները: Պատահականութիւն արդեօք, թէ որոշ չափով կանխատեսածուած բաշխում...: Արդեօք Դաշնակցութեան համար տարբեր պիտի չըլլա՞ր Զորքորդ Ընդհ. Ժողովի ելքը, եթէ արեւելեան շրջանի ներկայացուցիչները (կարեւոր մասամբ անջատման կողմնակից) ճնշող մեծամասնութիւն կազմէին:

(3) Հիւանդութեան պատճառաւ՝ Համագասպ Բաղէշցեանը (Սալամն) չկրցաւ մասնակցիլ Ժողովին:

(4) Յիշուած մարմիններու կարգով՝ Ակնունի (Խաչ. Մալումեան) Ռոստոմ, Ս. Զուարեան, Սաֆօ, Սո. Տէր Մկրտչեան (Գագիկ): Զիֆոնը 1905ի Դաշնակցութեան Խորհուրդի որոշումով Կովկասին զէմք մտահակարարելու պարտականութեամբ ստեղծուած մարմինն է (տեսնել Նիիթեր, ր. հատոր, էջ 227):

(5) Լեռնապարէն սկսած եւ յիշուած մարմիններու կարգով՝ Իշխան, Վրէժունի (Սո. Ստեփանեան, Բալաջան), Եղ. Թոփչեան, ԲԺ. Զուարեան, Ղարիբ (Ա. Ահարոնեան), Զոփուրեան (Լ. Թադէոսեան, Պապաշա), Մ. Վարանդեան, Ա. Իսահակեան, Բարսեղեան, Մաշուրեան, Գոուզինեան (Ս. Վրացեան), Տիկ. Յուշիկ, Ա. Իսահակեան (Արշ. Զամալեան) եւ Արթուր (Ա. Շահխաթունեան):

(6) Զայնի իրաւունքով՝ Սեպուհ, Վառամեան, Սաֆօ (Սեւաբեցի), Վարդան (Խանասորի), Համօ Օհանջանեան եւ Տաճատ (Վարդապետ ?): Նախապէս նկատի առնուած Նիկոլ-Գումամը չէր կրցած գալ Ժողովին:

(7) Զորքորդ Ընդհ. Ժողովի արձանագրութիւններու, որոշումներու եւ յարակից փաստաթուղթերու ամբողջութիւնը պիտի տրուի Նիիթերի Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐԻ Գ. հատորով:

(8) Ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխին մէջ, Գաշնակցութեան ռուսահայ հատուածին մէջ բաւական հոյ գտած էր կովկասի հայութեան ընկերային-տնտեսական դատը Տանկլահայաստանի ազգային ազատագրական պայքարէն անջատելու, այլ խօսքով՝ նոր եւ առանձին դրօշակով հրապարակ իջնելու տրամադրութիւնը: Գաշնակցութեան միութիւնն ու միասնակամութիւնը փրկուեցան՝ շրմորիւ Զորքորդ Ընդհ. ժողովի առողջ որոշումներուն: Ոչ միայն քրֆահայ եւ կովկասահայ դատերը պիտի հետապնդուէին միաժամանակ՝ Գաշնակցութեան միակ դրօշին տակ ու վերանորոգուած ծրագրով, այլ, Ընդհ. ժողովի որոշումով, Գաշնակցութիւնը իր գործօն աջակցութիւնը պիտի բերէր նաեւ ընկերային քէ ազգային ազատագրման ձգտող բոլոր ժողովուրդներուն, ի մասնաւորի Պարսկաստանին:

Այս բոլորը պիտի չըլլային անշուշտ առանց լուրջ ցնցումներու: Միհրանականները պիտի արտաբուէին կուսակցութեան: Ընկերավարական նոր ծրագրին ի տես՝ տատանումներ պիտի արձանագրէին արեւմտահայ կռուող ուժերէն ռմանք: Ժամանակը, սակայն, ինչպէս նաեւ նոր դէպքեր (Օսմանեան Սահմանադրութիւն, Պարսկաստանի կռիւներ, եւ Ռուսաստանի մէջ՝ յատուկ հալածանք Զ. Յ. Գաշնակցութեան դէմ), պիտի հարբէին բոլոր տակալարծութիւնները:

(9) Տեսնել՝ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ Զ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԶՈՐՐՈՐՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ (Քաղուածքներ, մարմիններու համար), — ժընեւ, 1907. ներածական մաս՝ էջ 3-10: Այս գրքոյկի բովանդակութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կը գտնենք ԳՐՕՇԱԿԻ 1907 Մայիսի համարին մէջ (քիւ 5, 17րդ տարի):

(10) Զորքորդ Ընդհ. ժողովը կազմեց նաեւ Գաշնակցութեան նոր — երկրորդ — Ծրագիրը, շեշտելով կուսակցութեան Ընկերավարական սկզբունքներն ու առաջադրանքները: Ծրագիրը կը բաղկանայ «ընդհանուր տեսութեան» մը (ներածական բաժին) և «նուազագոյն պահանջներ»էն՝ քաղաքական (Թուրքիա — Անդրկովկաս — Ընդհանուր պահանջներ) եւ տնտեսական բաժիններով: Հրատարակուած է առանձին գրքոյկով, 1907էն սկսեալ, բազմիցս, ժընեւ, Պոլիս քէ այլուր: Ծրագրի «ընդհանուր տեսութիւնը» լոյս տեսած է նաեւ ԳՐՕՇԱԿԻ 1907 Սեպտեմբերի համարին մէջ (քիւ 9, 17րդ տարի):

Օսմանեան Սահմանադրութեան ետք, Ծրագրի քաղաքական պահանջներու բաժինն մէջ մասնակի փոփոխութիւններ միայն մտցուեցան՝ Հինգերորդ Ընդհ. ժողովի որոշումով: Իսկ 1919ին, Գաշնակցութեան Իններորդ Ընդհ. ժողովը, «հանդիսաւորապէս նուիրագործելով անկախ եւ միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը...», որոշեց չեղեալ համարել կուսակցութեան նուազագոյն

ծրագրի Ռուսահայաստանի եւ Տանկահայաստանի վերաբերեալ
փառաբանական պահանջները, ամբողջական ծրագրի վերաբնութիւնը
յետաձգելով յաջորդ Ընդհ. ժողովին: Տասներորդ Ընդհ. ժողովի
(Փարիզ, 1925 Յունուար) հրատարակած Երազիրը նոյնութեամբ
կը պահէ ներածական «ընդհանուր տեսութիւն»ը եւ եզրափակիչ
«տնտեսական պահանջներ»ը, «փառաբանական պահանջներ»ը փոխե-
լով ըստ իններորդ Ընդհ. ժողովի որոշման: Անկէ առդին, Հ. Յ.
Դաշնակցութեան Երազիրը փոփոխութիւն կրած չէ:

(11) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Հաստատուած 1907ի Ընդհանուր ժողովէն, — ծանօթ ենք երկու սպագրութեանց, — ա՛ ժընեւ, 1907 եւ բ՛ Կ. Պոլիս, 1908, — երկուսն ալ արեւմտահայերէնով:

(12) Այն գործօն ընկերը, որ դաշնակցական մարմնի մը կողմէ կ'երբայ որոշ տեղ մը, որոշ առաքելութեամբ եւ որոշ ժամանակամիջոցի մը համար, որ կը ճշդուի ամոր վկայագրին մէջ:

(13) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ, 1907, — էջ 8:

(14) Տեսնել էջ 39 եւ 40:

(15) Երկրի Պատ. Մարմնի անդամ կ'ընտրուին՝ Գէորգ Զաւուշ, Սարգիս (Վամայ) Մուրատ (Սեբաստացի), Կոմս եւ Տաճատ: Ցուցա-տնտրական Մարմնին՝ Անդրանիկ, Վահագն Տաքեւեան եւ Խ. Մալումեան (Ակնունի): Արեւելեան Բիւրոյին համար նոր Կանոնագիրը կը նախատեսէ 7 անդամներ, որոնցմէ հինգը — Համօ Օհանջանեան, Ս. Զաւարեան, Արմէն Գարօ, Եղ. Թոփչեան եւ Ա. Վառմեան — կ'ընտրէ Ընդհ. ժողովը. միւս երկուսէն մէկը ընտրելի է Կովկասի Ռայոն. ժողովէն, երկրորդը՝ ճշմանակելի Երկրի Պատ. Մարմնին կողմէ: Արեւմտեան Բիւրոյին համար կը նախատեսուին հինգ անդամներ, որոնցմէ երեքը՝ ընտրելի Ընդհ. ժողովէն, եւ միւս երկուսը՝ Արեւմտեան Ռայոնական ժողովէն. աւտեմագրութիւններէն ի յայտ կու գայ սակայն, որ Ընդհ. ժողովը ընտրած է չորս հոգի՝ Միխայէլ Վարանդեան, Յովնան Դաւրեան, Սարգիս Միմասեան (Արամ Աշոտ) եւ Մալումեան (Ակնունի):

(16) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ, 1907, — էջ 16:

(17) Անդ, էջ 16-18:

(18) Անդ, էջ 18-21:

(19) Անդ, էջ 21-22:

(20) Անդ, էջ 26-27: «Կազմակերպութիւնը իր յեղափոխական ձեռնարկներուն համար դաշնակցական շարքերէն կը կազմէ մարտական խումբեր. առէն մէկ խումբ բաղկացած կ'ըլլայ 10 մարտիկներէ. իւրաքանչիւր մարտիկ պարտաւոր է ապրիլ սեփական աշխատանքով, ունենալ սեփական զէնք, հւն.»: Իսկ «Միութիւնները կ'ըլլան՝ ա) արհեստակցական, բ) գիւղացիական»:

(21) Բոլոր տեղեկութիւնները առնուած են Հինգերորդ Ընդհ.

Ժողովի արձանագրութեանց տոմարէն, — Հ. Յ. Գ. Կեդրոնական Դիւան, Ժրար Քիւ 1537/18:

(22) Խորհրդակցական այդ ժողովի որոշումները հրատարակուած են առանձին փոքր գրքոյկով մը, — «Հ. Յ. Գ. Կովկասեան Ռայոնական Խորհրդատոյի որոշումները.— 1907 Օգոստ. 10»: Ժողովը տեղի ունեցած է 1907 Յուլիս 2էն 8:

(23) Ունիմք նոյնպէս «Միայն մարմինների համար» հրատարակուած գրքոյկը այդ Ռայոնական Ժողովի որոշումներում (31 Դեկտ. 1907-8 Յունր. 1908). այնտեղ կան բաւական մտերմօտան որոշումներ՝ կազմակերպական բնոյթի, — քաղաքական խումբեր, մարտական խումբեր, կազմակերպութիւն՝ Գորբի մէջ, աշակերտական, արհեստակցական եւ համագործակցական միութիւններ, եւն. (ամբողջութիւնը՝ 22 էջ):

(24) Տեսնել «Հայ Յեղ. Դաշակցութեան Խորհուրդը (1908 Թ. Մասաչըզան)», — 36 էջոց փոքր գրքոյկ՝ 11x16,5 սմ. չափով: Յիշատակուած բոլոր արձանագրութիւններն ու գրքոյկները հրատարակելի են Նիւ Իթիւնու յաջորդական հատորներով:

(25) 1908ի Խորհուրդի որոշումով, Քարը (Ալեքսանդրապոլ) պէտք է դադարած ըլլար առանձին Կեդր. Կոմիտէութիւն նկատուելու եւ կցուած՝ Մրգաստանին (Երեւան): Պատգամաւորներու անունները ընդհանրապէս ծածկանուններ են:

(26) Արեւտ. Բիրոյէն՝ Յ. Դաւթեան, Պոլսոյ Պատ. Մարմնէն՝ Ակնունի, Վասպուրականէն՝ Սարգիս (արդեօ՞ք նաեւ ուրիշ մը), Մուշ-Սասունէն ընտրուած՝ Մարգարտ (փոխանորդաբար՝ Մշոյ Կրեմիոնիան Գեղամ Տէր Կարապետեան) եւ Սեպուհ (Միւսթամանկ Սալմոյ Չոր), Կարինէն՝ Մարալ, Խարքերդէն՝ Ամատունի (?), Տիգրանակերտէն՝ Զուլալ, Մարգուանէն՝ Գ. Ազըշեան, Տրապիզոնէն՝ Հրանդ (?), Պոլսէն՝ Բարսեղ Շահպագ, Իզմիրէն՝ Հ. Բաքարեան, Պալանէն՝ Շահրիկեան (նաեւ Ժիրայր ?), Ամերիկայէն՝ Աստիկեան եւ Զեյլիեան, Վրէժէն՝ Վահան (?):

(27) Ռոստոմ, Ս. Զաւարեան, Անդրանիկ, Նիկոլ — Դուման, Ռուբէն, Մուրատ եւ Մ. Վարանդեան:

Զ.— 1909 — 1911 ԵՌԱՄԵԱԿԸ

Անկախ շրջաններու եւ մարմիններու համարատրուութեան եւ կուսակցութեան անցնող երկու-երեք տարիներու գործունէութեան վերլուծման ընթացիկ օրակարգերէն, Հինգերորդ Ընդհանուր ժողովը մանրամասնօրէն կը զբաղուի նաեւ հետեւեալ հարցերով, — Թուրքիան եւ Սահմանադրութիւնը, յարաբերութիւններ Իթթիհատի եւ յեղափոխական հայ թէ օտար այլ կազմակերպութիւններու հետ, Դաշնակցութեան խորհրդարանային գործունէութիւնը, Կիլիկիոյ դէպքերը (պահպանողական — սուլթանական շրջանակներու հակադրեցութիւնը՝ ընդհանրապէս), Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը, Օսմանեան պետութեան սահմաններէն ներս՝ Դաշնակցութեան «օրինականացման» խնդիրը, մարմիններու եւ անհատ դաշնակցականներու մասնակցութիւնը ազգային — մշակութային կեանքին եւ կառոյցին, Խորհուրդի իրաւասութիւնները, կուսակցական մամուլը եւ քարոզչութիւնը, Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Պարսկաստանի եւ Ռուսաս-

տանի մէջ, ծրագրային եւ կազմակերպական խնդիրներ
եւայլն(1) :

Վերոյիշեալ հարցերուն Դաշնակցութեան մօտեց-
ման տեսական հիմնաւորումը եւ Ընդհանուր Ժողովի
համապատասխան որոշումներու կարեւոր մէկ մասը
տրուած են 1910ին ժրնեւ հրատարակուած «Յայտա-
րարագիր եւ որոշումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան V
Ընդհանուր Ժողովին — 1909» զրքոյկով(2) : Գործու-
նէութեան եզանակի (տակտիկա) մարզին մէջ՝ նշելի են
հետեւեալ որոշումները, — «1) Հրաժարիլ այժմեան
Թուրքիոյ եւ Իրանի մէջ, իբրեւ սահմանադրական եր-
կիրներ, դաւադրական միջոցներու գործադրութենէն.
եւ 2) Կիրարկանել կազմակերպութեան մարտական բո-
լոր ուժերը սահմանադրութիւնը պաշտպանելու եւ
բէկախտնի դէմ կռուելու համար» : Ինքնապաշտպանու-
թեան դժով, նկատելէ ետք «որ հայ ժողովուրդը, յե-
ղաշրջման ներկայ անցողական շրջանի մէջ Ընդհանրա-
պէս, չէ կարող սպահով նկատուել», կ'որոշուի՝ «ա)
Ինքնապաշտպանութեան գործը, իբրեւ համաժողովրդ-
դական՝ դնել ժողովրդական եւ անկուսակցական հողի
վրայ. բ) Նախապատրաստական շրջանի մէջ, Դաշնակ-
ցութեան բոլոր անդամները պարտաւոր են մասնակցիլ
ինքնապաշտպանութեանը, իբրեւ անհատներ, նպաս-
տելով անոր կազմակերպելուն ու զինման գործին. գ)
Վտանգի ատեն Դաշնակցութիւնը հրապարակ կու գայ
իր ամբողջ ուժով...»(3) : Զանազան երկիրներու դաշ-
նակցական «պարլամենտական փրակցիա»ները կը նը-
կատուին մարմիններ, եւ «Ընդհ. Ժողովը պարտք կը
դնէ անոնց վրայ՝ իբրեւ այգպիսին՝ իրենց ներկայա-
ցուցչի միջոցով մասնակցիլ Ընդհանուր Ժողովին եւ
ներկայացնել հաշուետուութիւն» : Ինչ կը վերաբերի
զրաւոր եւ բանաւոր քարոզչութեան, կ'որոշուի շա-
բունակել «Դրօշակ»ը հրատարակել ժրնեւ՝ ամիսը ան-
գամ մը. կ'ընդունուի սակայն շրջանային «կիսապաշ-
տօնական» թերթերու օգտակարութիւնը (Ժողովի ար-

ձանագրութիւններուն մէջ շեշտը կը դրուի Պոլսոյ «Ազատամարտ»ին եւ Թիֆլիսի «Հորիզոն»ին վրայ), անոնց հիմնումն ու նիւթական հոգը ձգելով համապատասխան իրաւասու մարմիններուն վրայ(4) :

Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովի քուէարկած այլ մէկ բանաձեւը կը ճշդէ՝ թէ 1907ի Ծրագրի «նուազագոյն պահանջներ»էն կը վերցուի «նուազագոյն» բառը, միաժամանակ նախորդ Ընդհանուր Ժողովի կազմած Բէֆսքին մէջ մացնելով մասնակի այն փոփոխութիւնները, որոնք հրամայական դարձած են Օսմանեան պետութեան նոր իրաւակարգին բերումով(5) :

Այստեղ մեզ ուղղակի կերպով հետաքրքրող նորութիւնները Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովին կողմէ կազմակերպական կառոյցի գծով տրուած որոշումներն են անշուշտ : Յայտնենք, թէ Վառնայի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, եւ այլ առաջարկներու կարգին, երեւան կու դայ Մեծ-Հայքի համար առանձին Բիւրօ մը ընտրելու մտածումը, մինչ Կովկասն ու Պարսկաստանը պիտի կազմէին Արեւելեան Բիւրօյի, եւ Փոքր-Հայքը, Պոլսոն ու զաղութները՝ Արեւմտեան Բիւրօյի շրջանները. — մտածում՝ որ գործնական ձեւ պիտի ստանար տարիներ ետք միայն, 1913ի Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ, ստեղծումովը Հայաստանի Բիւրօյին : 1909ի վերջնական որոշումը կ'ըլլայ այն՝ որ պիտի պահուին Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօները, իրենց աշխարհագրական նախկին սահմաններուն մէջ : Արեւելեան Բիւրօն կազմուած պիտի ըլլայ սակայն ութ ընկերներէ, որոնցմէ հինգը պիտի մնան Կովկաս (Արեւելեան Բիւրօյի կովկասեան հատուած), եւ երեքը, մնայուն կերպով, Երկիր (Արեւելեան Բիւրօյի Թուրքիոյ հատուած) . այդ ութ ընկերներէն հինգը կ'ընտրէ Ընդհանուր Ժողովը (երեքը Կովկասի եւ երկուքը Մեծ Հայքի համար), երկուքը՝ Կովկասի եւ մէկը՝ Երկրի Ռայօնական Ժողովները(6) : Այսպիսով միաժամանակ կը ճշդուի նաեւ այն՝ որ Արեւելեան Բիւրօյի շրջանը

կը բաղկանայ երկու Ռայոնէ (Կեդր. Կոմիտէութեանց շրջան), — ա) Կովկաս և Պարսկաստան, բ) Մեծ-Հայք: Արեւմտեան Բիւրոն պիտի բաղկանայ եօթը ընկերներէ, որոնցմէ հինգը կ'ընտրէ Ընդհանուր Ժողովը եւ երկուքը՝ արեւմտեան շրջանի Ռայոնական Ժողովները. արեւմտեան Թուրքիան եւ դաղութները հաւաքաբար կը կազմեն այդ Ռայոններէն մէկը. միւսը պիտի ըլլայ Փոքր Հայքը, «եթէ միայն հաստատուած Կեդր. Կոմիտէների թիւը չորսից պակաս չէ»(7):

Վիեննայի Ժողովին ստեղծած նախընթացին նման՝ Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովն ալ կ'ընտրէ «Իննի Յանձնաժողով» մը, պարտականութիւն տալով անոր քննելու եւ տնօրինելու առկախ մնացած շարք մը խընդիրներ(8): Կ'ընտրուին նաեւ Հաշուեքննիչ Յանձնախումբ մը(9), որ պարտականութիւն ունի «քննելու Բիւրոնների եւ Պատասխանատու Մարմինների հաշիւները եւ արդիւնքը տեղեկացնելու բոլոր մարմիններին եւ Խորհրդին», ինչպէս նաեւ Հանգանակիչ Յանձնախումբ մը(10), «որը Ժողովը ցրուելուց յետոյ պիտի սկսի հանգանակութեան՝ յօգուտ Դաշնակցութեան»:

Ընդհանուր Ժողովը կը յանձնարարէ Խորհուրդին(11), «իր այժմեան կազմով, տեսնել եղած բոլոր դատերը», եւ ապագայ Խորհուրդին՝ «որ VI Ը. Ժ.ի նախապատրաստական աշխատանքները ժամանակին կատարէ, որպէսզի Ժողովը աւելի արդիւնաւէտ պարագմունքներ ունենայ»: «Նոր Կեդր. Կոմիտէների հաստատումը եւ նրանց յաջորդ Ժողովին հրաւիրելը» կը ձգուի երկու Բիւրոններուն(12):

Օսմանեան պետութեան նոր իրաւակարգին իրրեւհետեւանք, վերցուած են ուրեմն Պատասխանատու Մարմինները. չկան ռազմա-յեղափոխական մասնաւոր ձեռնարկներ, որոնք դուրս իյնան Կեդրոնական Կոմիտէներու ձեռնհասութենէն. արդէն Երկիրը պիտի ունենայ Արեւելեան Բիւրոյի իր հատուածը՝ ըստ Ժողովի իսկ որոշման(13). ու գործնականին մէջ, Արեւմտեան

Բիւրոյի քանի մը անդամները գրեթէ մնայուն կերպով պիտի դառնուին Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, ինքնաբերաբար ստեղծելով Արեւմտեան Բիւրոյի Պոլսոյ հատուածը: Պատասխանատու Մարմիններու վերացման իրրեւ հետեւանք, կ'որոշուի՝ որ Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը (արեւմտեան Ռայոնական Ժողովները) այնուհետեւ երկու ներկայացուցիչով պիտի մասնակցի Դաշնակցութեան Խորհուրդին:

Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովի կազմակերպական կառոյցի վերաբերեալ որոշումները, ինչ կը վերաբերի մարմիններու թուական եւ դրամական ցենզին, փոփոխութիւն չեն կրեր: Այլ խօսքով, Կեդրոնական Կոմիտէութիւն մը կազմելու համար, շրջան մը պէտք է ունենայ, ըստ 1907ի Կանոնադրութեան, առ նուազն հազար ընկեր եւ տարեկան 20.000 Ֆրանք մուտք: Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովի ատենագրութեան մէջ տեղ գտած ակնարկութիւն մը Մեկուսի Կոմիտէներուն(14), մտածել կու տայ միայն, որ 1909էն ետք, եթէ ոչ կանոնական, դէթ փաստացի դոյութիւն պէտք է ունեցած ըլլան այդ մարմինները, որոնց մասին նուազագոյն ակնարկութիւնն իսկ չկար 1907ի Կանոնադրին մէջ: Կըրնայ ըլլալ նաեւ, որ առանց թուական եւ դրամական նուազագոյն ցենզի ճշգումի, իմա՝ առանց կանոնական ճանաչումի, պարզապէս այդպէս կոչուած ըլլան քիչ թէ շատ կարեւորութիւն ներկայացնող այն կոմիտէները՝ որոնք, աշխարհադրական հեռաւորութեան բերումով, կապուած չէին ոեւէ Կեդր. Կոմիտէութեան:

1909 Սեպտեմբեր – 1911 Օգոստոս երկու տարիները ցնցող նորութիւն չեն բերեր Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ: Փաստօրէն՝ նախորդ երկամեակին ընթացք առած վիճակն է որ կը շարունակուի, — Թուրքիոյ մէջ՝ փոխադարձ կասկածանքի մթնոլորտով մը պարուրուած դէթ սկզբունքային գործակցութեամբ մը Իթթիհատի հետ, ու խորհրդարանային – քաղաքական գործունէութեամբ, — Պարսկաստան՝ յեղափոխական

չարժման հետ մնալուն դործակցութեամբ՝ թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ ռազմական մարդերուն մէջ, — ու Կովկաս՝ Լըյժինեան-Ստոլիպլինեան տակաւ աճող հարստանքներով, որոնք պիտի յանդէին Դաշնակցութեան ծանօթ դատավարութեան: Այս պայմաններուն մէջ, Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները կը շարունակեն աստիճանական տկարացման իրենց ընթացքը, կամ կը դառնան բոլորովին ընդյատակեայ: Ու թէեւ Արեւելեան Բիւրոն կը շարունակէ գործել իր Կովկասեան եւ Թուրքիոյ զոյգ հատուածներով, սակայն երկուոյթները ցոյց կու տան, որ էապէս զեր ստանձնողը վերջինն է՝ Բիւրոյի Կարնոյ հատուածը: Կովկասի Կեդրոնական Կոմիտէները, եթէ գոյութիւն ունին, փաստօրէն կենդանի կապ չեն պահեր Երկրի եւ արտասահմանի հետ:

1911 Օգոստոս 17էն մինչեւ Սեպտեմբեր 17 Պոլսոյ մէջ գումարուող Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովը կենդանի պատկերն է իրերու այս վիճակին: Ներկայ են՝ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը, ինչպէս նաեւ Վանայ, Կարնոյ, Մուշի, Տիգրանակերտի, Սերաստիոյ, Կեսարիոյ, Սամսոն-Մարզուանի, Տրապիզոնի, Պոլսոյ, Ամերիկայի, Պալքաններու եւ Պարսկաստանի Կեդր. Կոմիտէութեանց պատգամաւորները(15): Ատենադրութեանց մէջ կը նշուի, որ Խարբերդ, Իզմիր, Այնթապ, Ատանա եւ Եզիպտոս պատգամաւոր չունին, «ոմանք կազմի անրաւարարութեան, մէկ-երկուքն ալ անյարմարութեանց պատճառաւ»: Բացայայտ է, յամենայն դէպս, արեւմտեան մարմիններու դէթ համարանքի աճը: Ասոր զիմաց, Կովկասէն՝ ոչ մէկ պատգամաւոր: Կարնոյ հատուածէն՝ Ռոստոմ, որ Արեւելեան Բիւրոն կը ներկայացնէ, կը հասնի մօտաւորապէս Ժողովի կէսին: Վճռական ձայնով հրաւիրուած են չինդընկերներ. խորհրդակցական ձայնով՝ շուրջ 14 հոգի, եթէ ոչ աւելի(16):

Ժողովի ներկայացուցչական պատկերն իսկ կը

ստեղծէ առաջին եւ հիմնական տաղնապը: Վառմեան, հիմնուելով «մանտաքային» (լիազօրագրերու ստուգման) յանձնախումբի այն հաստատումին վրայ, որ թէ եւ շրջաններու մեծամասնութիւնը իր թուական ցենզը աւելիով կը լրացնէ՝ սակայն դրամական ցենզերը առ հասարակ թերի են, եւ նկատի ունենալով մանաւանդ՝ Կովկասի բացակայութիւնը, Ժողովի իրաւասութեան հարցը կը դնէ: Թեր ու դէմ կարծիքներու արապայտութենէն ետք, դրեթէ միաձայնութեամբ կ'որոշուի «Ժողովը համարել լիազօր այն բոլոր հարցերուն համար, որոնք կը վերաբերին Թուրքիային, Պարսկաստանին եւ գաղութներուն. իսկ Ռուսիոյ վերաբերմամբ բաւականազատ լոկ մալթրնթաց Ե.Ռ.Պ. Ժողովի գծած շրջանին մէջ կատարուելիք ձեռնարկներու գործնական որոշումով»: Վառմեանի հաստատումներէն երեւան կու գայ, որ հակառակ Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշման, Վեցերորդի նախօրեակին Դաշնակցութեան Խորհուրդը դումարուած չէ. պատգամաւորներու ղեկուցումներէն կարելի է հետեւեցնել, սակայն, որ թէ՛ Կովկասը եւ թէ՛ Մեծ Հայքը կրցած են դումարել Ռայոնական Ժողովներ. արեւմտեան շրջանը, ըստ երեւոյթին, Ռայոնական Ժողով ունեցած չէ:

Թուրքիոյ քաղաքական վիճակ եւ իթթիհատի հետ յարաբերութեանց վերաքննութիւն, հայապատկան հողերու հարց (հողալէճ), խորհրդարանական դործունէութիւն, ազգային-հասարակական մարմիններ, հայ քաղաքական կուսակցութեանց հետ համերաշխութեան ճիգեր, Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի կացութիւն եւ աւելի աշխոյժ մասնակցութիւն Իրանի ազատագրական պայքարին, հաշուական եւ կազմակերպական հարցեր, մամուլ եւ քարոզչութիւն, — ահա՛ այն հիմնական խնդիրները, որոնք կազմած են Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովի օրակարգերն ու զբաղումներու առարկան:

Մեր քննութիւնը կեդրոնացնելով կազմակերպական որոշումներուն վրայ, կը նկատենք, որ անհրա-

Ժեշտ կը համարուի հիմնական կանոնագրին վերաբն-
նումը(17), հիման վրայ «լրացման եւ բարեփոխման
մասին եղած կարելոր առաջարկներու, որոնց մէկ մա-
սը մնացած՝ նախորդ Ընդհանուր Ժողովէն»(18) : Այս-
պէս, քայլ մըն ալ առաջ երթալով նախորդ համագու-
մարի որոշումներէն, Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովը կը
հաստատէ, իբրեւ կանոնադրային պահանջ, կեդրոնա-
կան Հաշուեֆնիք Մարմին մը, որ պիտի պատրաստէ
ընդհանուր պիւտճէի նախազիծը, հակակշիռ պիտի բա-
նեցնէ Դաշնակցութեան բոլոր վարչական մարմիննե-
րու հաշիւներուն վրայ, պիտի տնօրինէ հասոյթներու
բաշխումը ըստ պիւտճէին, եւն.(19) . նաեւ, տրուած
ըլլալով որ «Խորհուրդի գումարումը տակաւին մօտա-
լուտ չէ», կ'ընտրուի ինը հոգիէ բաղկացած Բարձրա-
գոյն Դատական Յանձնախումբ մը (20), որ կը լիա-
զօրուի Ընդհ. Ժողովի անունով քննելու եւ վճռելու
ներկայացուած դատական խնդիրները: Յապաւման
կ'ենթարկուի Կեդր. Կոմիտէներու դրամական նուա-
զգոյն սակը՝ 20.000էն իջնելով 10.000 Փրանքի, եւ,
«անդամավճարներու քանակը պատշաճեցնելու համար
արդարութեան դադափարի մը», Զաւարեանի առաջար-
կով կ'ընդունուի հասուքային տոկոսի յատազատուա-
կան սկզբունքը(21) : Մեկուսի ճանչցուած կոմիտէնե-
րու նկատմամբ դրուած սահմանափակումներուն սկ-
նարկեցինք արդէն(14) : Ընդհանուր կերպով, որոշում-
ներու եւ կազմակերպական կանոններու գործադրու-
թեան նկատմամբ աւելի խստապահանջ ըլլալու յստակ
տրամադրութիւն մը երեւան կու դայ, անաստողները
Դաշնակցութենէն հեռացնելու վճռով :

Դաշնակցութեան Խորհուրդը վերցուած չէ, հա-
կառակ Ժողովին մէջ այդ ուղղութեամբ արտայայտ-
ուած որոշ տրամադրութիւններու : Սակայն անոր ան-
դամները պիտի ճշդուին «Ռայոնական Ժողովներու կամ
մարմիններու փոխադարձ համաձայնութեամբ»(22) :
Ռայոններ կը ճանչցուին Պոլիսը եւ Պալքանները՝ հա-

ւաքաբար, Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Կովկասը, Պարսկաստանը եւ Ամերիկան՝ առանձնաբար. այն հասկացողութեամբ՝ որ հինգ Կեդրոնական Կոմիտէութիւն պարփակող Ռայոնները, եթէ ըլլան, Խորհուրդին մէջ պիտի ունենան երկու ձայնի իրաւունք: Պարսկաստանի մէջ, Վրէժէն զատ (Ատրպատական), Կեդրոնական Կոմիտէութիւն կը ճանչցուի նաեւ Թեհրանի շրջանը (Շահաստան):

Բիւրոներու եւ Բիւրոյակաւն հատուածներու դրութիւնը եւս կ'ենթարկուի մանրամասն քննութեան: Կուսակցական ղեկավարութեան ծանրութեան կեդրոնը վերջին երկու տարիներուն փաստօրէն դարձած է Պոլիսը. ուստի ոմանք կ'առաջարկեն վերջ տալ Արեւելեան Բիւրոյի Թուրքիոյ (Կարնոյ) հատուածին եւ Երկրի բոլոր մարմինները կապել ուղղակի Պոլսոյ Բիւրոյին (Արեւմտեան) հետ: Վերջնական եզրակացութիւնը կ'ըլլայ, սակայն, պահել Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովին կողմէ հաստատուած դրութիւնը(23):

«Դրօշակ»ը կը պահուի Ժընեւ («Դաշնակցութեան գործունէութեան վայրերէն դուրս»), իսկ «Ազատամարտ»ը կը նկատուի «Թուրքիոյ շրջանի Դաշնակցութեան կիսապաշտօնական թերթ»ը՝ Արեւմտեան Բիւրոյի անմիջական հակակշռին տակ: Կը տրուին նաեւ մանրամասն որոշումներ գրաւոր թէ բանաւոր քարոզչութեան կապակցութեամբ(24): Կազմակերպական կանոններու բազմաթիւ յօդուածներ կը վերաբերին նաեւ Դաշնակցութեան խորհրդարանային գործունէութեան (Թուրքիոյ մէջ) եւ երեսփոխաններու նիւթական թէ բարոյական պարտաւորութեանց(25):

1911 տարուան երկրորդ կէսին՝ քաղաքական կացութիւնը այն չէ սակայն, ինչ որ էր 1908ի վերջաւորութեան՝ Սահմանադրութեան յառաջացուցած խանդավառութեան շրջանին, կամ Հինգերորդ Կուսակցա-ժողովի օրերուն՝ երբ, յետադիմական տարրերու զրպումէն ետք, Համիտ գահընկէց եղած էր արդէն: Իթ-

Թիհատի եւ անոր կազմած կառավարութեանց վերաբերումը հայութեան հանդէպ՝ ընդհանուր առմամբ մընացած է ոչ-բարեկամական, հակառակ անկեղծ համադրծակցութեան մը ուղղութեամբ Դաշնակցութեան ի դործ դրած յարատեւ ճիգերուն: Այս բոլորը յստակ կերպով երեւան կու գան զեկուցումներուն եւ կազմըւած բանաձեւերուն մէջ: Ժողովը կ'որոշէ բոլոր դժգոհութիւնները ամփոփող յայտարարագիր մը ուղղել «Իթթիհատի յառաջիկայ քոնկրէին», յստակ բարեփոխումներ չտեսնելու պարագային ամէն յարաբերութիւն զազրեցնելու վճռով: Իթթիհատի հետ յարաբերութիւնները վարելու պարտականութիւնը կը տրուի Արեւմտեան Բիւրոյին՝ մասնակցութեամբ Սորհրդարանի Դաշնակցական Հատուածի ներկայացուցչին. իսկ խորհրդակցութիւններն ու որոշումները տեղի պիտի ունենան խառն մարմնի մը մէջ, կազմուած Բիւրոյի անդամներէն, երեսփոխաններէն եւ Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի մէկ ներկայացուցիչէն:

Յամենայն դէպս՝ մտահոգութեան մթնոլորտը յըստակապէս կը զգացուի արդէն: Քաղաքական արտաքին կացութեան աստիճանական վատթարացումը եւ թուրքիոյ պատերազմի մէջ մտնելու հաւանականութիւնը փաստօրէն առկայ են: Ու թէեւ կը մերժուի Արամի առաջարկը՝ Մեծ-Հայքի համար յառաջացնելու լայն իրաւասութիւններով օժտուած Պատասխանատու Մարմին մը (26), սակայն Ժողովը առանձին ուշադրութեամբ կը կեդրոնանայ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութեան եւ անոր դործնական կազմակերպման եղանակներուն վրայ: Կ'ընտրուի յատուկ մարմին մը՝ Ինքնապաշտպանութեան Մարմինը, որ թէեւ նախկին Պատասխանատու Մարմիններու կանոնական հանդամանքը ըստ երեւոյթին չունի, բայց որ լիազօրուած է վարելու Կուսակցութեան զինական-մարտական ամբողջ դործը՝ «խորհրդակցութեամբ համապատասխան ձեռնհաս մարմիններուն»: անոր տրամադրութեան տակ

կը զբուրին մարմիններու զինական միջոցները եւ ուժերը, ինչպէս նաեւ Դաշնակցութեան կեդրոնական սընտուկի ինքնապաշտպանութեան յատկացուելիք զուամարները (26) : Պայմաններու բերումով, ինքնապաշտպանութեան Մարմինը յաջորդ տարին իսկ զուրս պիտի դար իր մասնաւոր սահմաններէն, շրջանի մը համար փաստօրէն դառնալով ամբողջ Թուրքիոյ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը :

Կ'որոշուի նաեւ, որ Խորհուրդը զումարուի յաջորդ Ընդհանուր Ժողովէն (1913 Յուլիս) առաջ, լուծելու համար դատական հարցերը՝ եթէ ըլլան, եւ ապահովելու համար բոլոր մարմիններու եւ պատասխանատու ընկերներու մասնակցութիւնը Ընդհանուր Ժողովին : Հրաւիրուելիք դործիչներու վճռական ձայներու թիւը պէտք չէ անցնի պատգամաւորներու թիւին կէսը : Բիւրոնները կրնան ներկայ ըլլալ իրենց լրիւ կազմերով, բայց կ'ունենան, համաձայն Կանոնադրի, մէկական վճռական ձայն միայն : Բիւրոյի անդամները այլ ո'եւէ մարմնի ձայնը չեն կրնար ունենալ :

Առկախ մնացած կարգ մը խնդիրներու քննութեան եւ կարգադրութեան պարտականութեամբ, Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովը եւս կ'ընտրէ իննի Յանձնախումբ մը (27) :

(1) Մեր տրամադրութեան տակ ունիմք Վառնայի Ընդհ. Ժողովի ձեռագիր արձանագրութիւնները, որոնք պիտի հրատարակուին, հերքական կարգով, Նիւթեր Է. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի յառաջիկայ հատորներէն մէկուն մէջ :

(2) Հիմնգերոյ Ընդհ. Ժողովի այս գրքոյկը, բացառապէս, հրատարակուած է հանրութեան համար եւ «Գաղտնի» կամ «Միայն Մարմիններուն համար» տպագրեալ մակագրութիւնը չի կրեր :

43) Տեսնել անդ՝ էջ 26 եւ 27 :

(4) Անդ, էջ 30 եւ 31 :

(5) Բաղդատի «ՆՈՒԱԶԱԳՈՅՆ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ (ԳԱՂՈՒԱԾ ԵՐԱՐԱԳՐԻՑ)» (Ժընեւ 1907) երկեզուեան պրոչիւրը ֆրանսերէն եւ հայերէն (կամ 1908ին Պալիս հրատարակուած «ԵՐԱՐԱԳՐ»ը ամբողջական, արեւելահայերէն) եւ, Հիմնգերոյ Ընդհ. Ժողովէն

ետի՝ 1910ին ժընել հրատարակուած «ԾՐԱԳԻՒՆ»ը (տարողական, արեւմտահայերէն): Նոր կացութեան պատշանեցումները յըստակ եմ:

Տեսնել նաեւ, այս մասին, մախորդ բաժնի մեր թիւ 10 ծագօթագրութիւնը:

(8) Արեւելեան Բիւրոյի անդամ կ'ըմտրուին՝ Ա. Շահխաթունեան, Երուանդ (?), Բարսեղեան, Եպոնմացի եւ Կարճիկեան: Կորոշուի, որ Բիւրոն ի՛նքն պիտի ճշդէ թէ որո՛նք պիտի մաս կազմեն Կովկասեան հատուածին եւ որո՛նք պիտի անցնին Երկիր:

(7) Արեւմտեան Բիւրօ՝ Միքայէլ (Վարանդեան), Յովնան (Դաւթեան), Ակնունի, Ռոստոմ եւ Վաւան:

(8) Ռոստոմ, Պիէլ (?), Յովնան, Ակնունի, Զաւարեան, Զաւրբեան, Վահան (Վրէժէն), Արիկեան, Արբախան:

(9) Արբախան, Արիկեան եւ Եպոնմացի:

(10) Անդրանիկ, Ակնունի, Զաւրբեան:

(11) Ընդհ. Ժողովի մտաշրջանին հորհուրդի ունեցած իրաւասութեան շուրջ տարակարծութիւններուն մասին՝ տեսնել Մախորդ գլուխը («Ա. Շ.», թիւ 25):

(12) Բոլոր մէջքերումները առնուած են Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի ատենագրութեանց տետրակէն:

(13) Բիւրոյի Երկրի հատուածին կեդրոնը պիտի դառնար Կաթինը:

(14) «Ընդհ. Ժողովը, անգամ մը եւս շեշտելով սերտ գործակցութեան հրամայական անհրաժեշտութիւնը դրացի կուխտներուն միջեւ, կանոնական սահմանափակումներու ենթարկեց *Մեկուսի Կոմիտէներու* գոյութիւնը: Առաջիկայ շրջանին մէջ, իբրեւ այդպիսին, ժողովը որոշեց մանչեալ հետեւեալ վայրերը, իրենց շըրջաններով միասին, — Այնթապ, Ատանա, Եգիպտոս եւ Կեսաբիա»: Տեսնել «Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ, — ամփոփում եւ քաղուածքներ (միայն մարմիններու համար), 1911»: Տեսնել նաեւ «ԴՐՕՇԱԿ», 21րդ տարի, թիւ 7-12, Յուլիս-Դեկտեմբեր 1911, էջ 87: «ԴՐՕՇԱԿ»ին մէջ գրքոյկի պարունակութիւնը տրուած է լրիւ, քացի «ԻԹԹԻՆՏԱՍ ՎԷՔԵՐԱԳՂ Եւ ՕՏՄ. Կառավարութիւնը» ընդարձակ գլուխէն եւ «Ազատամարտ»ին վերաբերող փոքր մասէ մը: Մեր տրամադրութեան տակ ունիմք նաեւ վեցերորդ Ընդհ. Ժողովի ատենագրութեանց եւ որոշումներու ձեռագիր տետրակը:

(15) Արեւմտ. Բիւրօ՝ Վահապ (Ա. Վաւանեան). ապա, շրջաններու յիշատակութեան կարգով՝ Արամ, Բժիշկ (Յ. Տէր Դաւթեան), Ս. Զաւարեան, Թորգոմ, Սուրէն, Վիշապ, ?, Մէմօ, Ատոմ (Շահրիկեան), Նշան (Աստիկեան ?), Գրգօ, Հայրիկ (Կարագեան ?). — դժբախտաբար մեծ մասամբ ծածկանումներ:

(16) Վճռական ձայնով՝ վարանդեան, իբրև Եւրոպայի Ուսանողական Միութեան ներկայացուցիչ, Կովկասէն նոր դարձած՝ Սիսեան, Բարա (Գ. Խաժակ) եւ Աւօ. նաեւ՝ Տիգրան: Խորհրդակցական ձայնով՝ Անդրամիկ (որ չի կրնար գալ), Վարդան, Ակնունքի, Մար, Ասլամ (Ռ. Զարդարեան), Զաւրեան, Հրաչ, Մարգարեան, Վահան (Կոմս), Գալփա (Յ. Գալփայեան, Վահրամ), Ժիրայր, Լեռնեան (Լիպ. Նազարեանց), Մելո (Ղ. Մելոյեան ?), Սաքեմիկ (?):

(17) Տեսնել գրքոյկ («ՎեՅԵՐՈՐԳ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ»), էջ 26. կամ «ԴՐՕՇԱԿ», 21րդ տարի, քիւ 7-12, էջ 86:

(18) Ինչ որ յստակ կը դարձնէ՝ որ մինչեւ 1911 Սեպտեմբերի գորու էր տակաւին 1907ի Կանոնագիրը: Ըստ երեւոյթին՝ Կագմակիւրական Կանոններու նոր հրատարակութիւն մը լոյս տեսած չէ նաեւ 1911ի վերջերը կամ յաջորդող քանի մը տարիներուն:

(19) Գրքոյկ, էջ 26-27, կամ «ԴՐՕՇԱԿ» (նոյն), էջ 87: Կ'ընտրուին՝ Մար, Գալփա եւ Վարդան. քեկնածուներ՝ Հրաչ եւ Ժիրայր:

(20) Գրքոյկ, էջ 29-30, կամ «ԴՐՕՇԱԿ», (նոյն), էջ 87: Կ'ընտրուին՝ Վարդան, Լեռնեան, Ս. Զաւրեան, Հրաչ, Ակնունքի, Բարա (Խաժակ), Գալփա, Վարագդատ եւ Ս. Շաւարշ:

(21) Մանրամասնութիւնները տեսնել անդ:

(22) Որոշումը աւելի յստակացուած չէ: Այս եւ հետագայ բոլոր տեղեկութիւնները առնուած են Զ. Ընդհանուր Ժողովի ատենագրութեանց տուարէն, — Հ. Յ. Գ. Կեդրոնական Դիւան, Քըղքածրար քիւ 1541/22:

(23) Ժողովը Արեւելեան Բիւրոյի երեք անդամներ կ'ընտրէ, — Ակնունքի, Զաւրիեւ (Զաւրեան), Բժիշկ (Յ. Տէր Գաւրեան). այլ երկու անդամներու ընտրութիւնը, համաձայն Կանոնագրին, կը ձգուի արեւելեան շրջանի Ռայոնական Ժողովներուն: Արեւմտեան Բիւրոն կը կազմուի հետեւեալ ձեւով, — Ս. Զաւրեան, Ա. Վառնեան, Մ. Վարանդեան, Ռ. Զարդարեան եւ Գ. Խաժակ:

(24) Գրքոյկ, էջ 24-26. կամ «ԴՐՕՇԱԿ» (նոյն), էջ 86:

(25) Գրքոյկ, էջ 12-15. կամ «ԴՐՕՇԱԿ» (նոյն), էջ 83:

(26) Ինքնապաշտպանութեան Մարմինը կ'ընտրուի, գաղտնի քուէարկութեամբ, հետեւեալ կազմով, — Ռոստոմ, Անդրամիկ. Վարդան (Խանասորի), Հրաչ եւ Մար:

(27) Վարանդեան, Վառնեան, Ակնունքի, Մելոյեան, Զաւրեան, Խաժակ, Զարդարեան, Գրգո (?) եւ Մելգուս (?). քեկնածուներ՝ Ս. Շաւարշ, Վարագդատ, Տիգրան:

Է.—ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՒ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ԵՒ

ՅԱԶՈՐԴՈՂ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Հակառակ Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովի ակնկալութիւններուն եւ որոշումներուն, յաջորդող երկու տարիները, առ նուազն Թուրքիոյ դաշնակցական կազմակերպութեան համար, մասնաւոր բարելաւում մը չբերին: Ընդհակառակն, Պալքանեան պատերազմին արտաքին եւ ներքին անդրադարձները մէկ կողմէն, իթթիհատական կառավարութեան հետզհետէ աճող սեղմումները եւ ընդհանրապէս՝ հակահայ քաղաքականութիւնը միւս կողմէն, ըրին այնպէս՝ որ յեղափոխական-մարտական ու դաւաղրական դործունէութեան մէջ երբեմն այնքա՛ն կենսունակութիւն ցուցարեւած եւ երկարամեայ փորձառութեան տիրացած դաշնակցական մարմիններն ու կազմերը հետզհետէ տկարանան եւ նօսրանան: Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի 20 Յուլիս 1913ի չըջարեւականը(1), նշելէ ետք, թէ «անցեալ տարի արդէն կազմալուծեալ վիճակի մէջ էին Արեւելեան եւ Արեւմտեան Պիւրոնները», ցաւ կը յայտնէ, որ «անուանական վիճակի է վերածուած, չնչին բացառութիւններով, կուսակցական մարմիններու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը»:

Թէ՛ այդ փաստաթուղթը, եւ թէ՛ Ինֆնապաշտպանութեան Մարմնի 1912ի վերջերը հրապարակ հանած մէկ շրջաբերականը(2) կը վկայեն՝ որ Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովէն տարի մը ետք, 1912 Սեպտեմբերին, Խորհուրդը փորձած է դումարուել Պոլսոյ մէջ, սակայն, ներկայացուցիչներու կապակցութեամբ կանոնական պահանջները զոհարուած չըլլալով(3), ան ինքզինք նկատած է ոչ թէ իրաւասու, այլ Արտակարգ Խորհուրդ: Անկախ կազմակերպական ընթացիկ խնդիրներէն, նկատի ունենալով Թրքահայաստանի մէջ հետզհետէ շատցող սպանութիւններն ու աւազակային յարձակումները, Արտակարգ Խորհուրդը յատուկ կերպով կը զրազուի ինքնապաշտպանութեան խնդրով եւ մարտական խումբերու կազմութեամբ, առ այդ կազմելով Ինֆնապաշտպանութեան Ղեկավար Մարմին մը: Կենթագրենք թէ Խորհուրդի բրածը պարզապէս դործնականացումն էր Վեցերորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշման, վերակազմութեամբը կամ ամբողջացումովը առոր կողմէ արդէն իսկ բնորուած Ինքնապաշտպանութեան Մարմնին: Յամենայն դէպս փաստաթուղթերը ցոյց կու տան՝ որ, 1912ի ընթացքին, և թերեւս մինչեւ Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողով, զօրացուած եւ ընդլայնուած Ինքնապաշտպանութեան Մարմինն է որ կը հանդիսանայ Թուրքոյ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը, փաստօրէն իր վրայ առնելով նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյի պարտականութիւնները:

Իր սեւոզութեամբ (1913 Օգոստոս 17էն սկսեալ՝ մէկ շաբաթ, 14 նիստերով)՝ Կարնոյ Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողովը Դաշնակցութեան ամենակարճ Ընդհանուր Ժողովն է: Որոշումներու գրքոյկի(4) նախարանը կ'ըսէ, թէ «Ժողովը սեղմ օրակարգ մը ունէր, նշխարուած հասուն եւ անմիջական լուծում պահանջող խնդիրներու», եւ թէ՛ «ի գօրու կը մնան նախորդ Զ. Ընդհ. Ժողովի բոլոր այն որոշումները, որոնց չէ դրպած այս է. Ժողովը իր նոր որոշումներով»:

Քննութեան առարկայ կ'ըլլան՝ Թուրքիոյ կացութիւնը ընդհանրապէս, Դաշնակցութիւն-Իթթիհատ յարաբերութիւնները՝ որոնց վերջնական խզման վճիռը կը արուի, հողավէճը, հայ-քրտական յարաբերութիւնները, արդային-հասարակական հարցեր, Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի (դաշնակցական զօրախումբերու ցրուում) վերաբերեալ խնդիրներ, զրաւոր ու բանաւոր քարոզչութիւնը(6), հաշուական խնդիրներն ու կեդրոնական Հաշուեմեծիչ Մարմնի պարտականութիւններու յատկացումը(7), ինչպէս նաև, անշուշտ, կազմակերպական կառոյցի վերաբերեալ հարցեր եւ դատական-կարգապահական խնդիրներ:

Յաջորդական քանի մը Ընդհանուր Ժողովներու մէջ այդ հարցը արծարծուելէ եւ քննութեան առարկայ դառնալէ ետք, Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ է, վերջապէս, որ կ'որոշուի Երկրի համար ունենալ բնորոյական պարտաւորութիւններով եւ իրաւասութիւններով օժտուած մարմին մը՝ Հայաստանի Բիւրոն. անոր շրջանը պիտի կազմեն «Թուրքիոյ վեց հայաբնակ եւ Տրապիզոնի նահանգները, Ճանիկի հետ»։ Կը պահուին, աշխարհագրական նոր սահմանադժուժով, Արեւմտեան (Արեւմտեան Թուրքիա եւ դաղութներ) եւ Արեւելեան (Ռուսիա եւ Պարսկաստան) Բիւրոները(8)։ Յատկանշական է այն ծանօթութիւնը (9)՝ որ երեք Բիւրոներուն կու տայ նաեւ Պատասխանատու Մարմիններու համար «Կանոնադրով նախատեսուած պարտականութիւններն ու իրաւունքները»․ դիտենք որ, իբրև որոշ մարզի մը մէջ ամէն լիազօրութեամբ օժտուած կազմեր, Պատասխանատու Մարմինները, մարտական-յեղափոխական շրջանին շեղում մը կրնային նկատուիլ Դաշնակցութեան վարչական ապակեզրոնացման ընդհանուր դրութեան մէջ. 1913ի ամրան, քաղաքական արտաքին թէ ներքին կացութեանց առթած մտահոգութիւններն էին, որ կ'արդարացնէին նման վերադարձ մը։ Եւ այդ պայմաններուն մէջ, Ինքնապաշտպանու-

Թեան Մարմինը աւերորդ կը դառնար բնականաբար :

Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողովի կազմակերպական որոշումներէն յիշենք նաեւ հետեւեալները. — «Օսմանեան Խորհրդարանի Գաշնակցական Հատուածը պարտաւոր է առաջնորդուիլ Արեւմտեան Բիւրոյի որոշումներով . Հատուածին ներկայացուցիչը Խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցի նոյն Բիւրոյի նիստերուն» : Արեւմտեան շրջանի գերագոյն մարմնին հետ (Բիւրօ) չփոթ չառաջացնելու համար՝ «Կ. Պոլսի Կեդր. Կոմիտէն անուանել Բիւթանիոյ կամ Մարմարայի Կեդր. Կոմիտէ» (10) : Օխրանայի զաղտնի տեղեկագրերուն համաձայն, Ընդհանուր Ժողովը Կովկասի մէջ Կեդրոնական Կոմիտէ կը ճանչնայ Ոսկանապատը (Պաքու), Մեծ Քաղաքը (Թիֆլիս), Մրգաստանը (Երեւան), Զրարերդը (Կարս) եւ Նաւահանգիստը (Պաթում) . Այդ կեստանը (Գանձակ), Քարը (Ալեքսանդրապոլ), Ապառաժը (Շուշի), Նալբանդը (Նոր Նախիջևան—Ռոստով) եւ ժլատը (Հիւս. Կովկաս) կոմիտէներ են միայն : Հաստատանի Բիւրոյի շրջանը ունի հինգ Կեդրոնական Կոմիտէներ, — Մուշ—Սասուն, Պիթլիս, Վասպուրական, Կարին եւ Պայազլու : Արեւմտեան Բիւրոյին ենթակայ Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները յիշատակուած չեն : Մարմիններու թուական եւ դրամական ցենզերը կը մընան, ըստ երեւոյթին, անփոփոխ (11) :

Բիւրոնները պէտք է ունենան տրամադրելի ազատ անդամներ՝ պարբերաբար շրջելու համար իրենց ենթակայ շրջաններուն մէջ :

Եթէ Ընդհանուր կերպով տկարացած են Թուրքիոյ մարմինները՝ 1911—1913ի տարիներուն, միեւնոյն ժամանակաշրջանին ուռճացած եւ զօրացած է սակայն Ամերիկայի կազմակերպութիւնը : Ասոր իբրեւ հետեւանք, Ամերիկային կը շնորհուի բացառիկ իրաւաստութիւն մը. — «Գաշնակցութեան Խորհուրդը կը կազմեն երեք Բիւրոներու եւ Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի ներկայացուցիչները» :

Հետաքրքրական են նաև դատական եւ կարգապահական գլուխներուն տակ արձանագրուած կարգ մը որոշումներ: Կը ճշդունին դատական գործերու վերաքննութեան աստիճանները՝ խումբէն մինչեւ Կեդր. Կոմիտէներ, նշելով՝ որ վերջիններու դատերը կը քննուին Ընդհ. Ժողովին մէջ: Գերագոյն Դատական Ատեանի մասին յիշատակութիւն չկայ, եւ Ընդհ. Ժողովը, իր վրայ կեդրոնացնելով նաև դատական իշխանութիւնը, այդ մարզին մէջ փաստօրէն կ'իրաւագրիէ Դաշնակցութեան Խորհուրդը: Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովը պիտի ուղղէր այս կէտը(12): Այլ մարզի մը մէջ՝ «Ոստիկանութեան կամ պետութեան վարչական կազմին մէջ պաշտօն ստանձնող դաշնակցականները դադրած կը համարուին Կուսակցութեան մէջ իրենց անդամակցութենէն»:

Եօթներորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները մէկ կողմէ — որոնց մէջ կազմակերպական տեսակէտէ կական էր անկասկած՝ Երկիրը ինքնուրոյն Բիւրօ-Պատասխանատու Մարմնով մը օժտելու նախաձեռնութիւնը —, քաղաքական հետզհետէ վատթարացող կացութիւնը միւս կողմէ, վերակազմակերպման եւ ուժեղացման տեսակէտէ կը թուին աշխատանքի մղած ըլլալ դաշնակցական մարմինները: Տարի մը ետք, Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովին, կազմերու վերաշխուժացումը որոշապէս պիտի զգացուէր, ի մասնաւորի Երկրի եւ Թուրքիոյ մարմիններուն համար՝ որոնք պիտի վերադառնէին Վառնայի Ժողովին (1909) իրենց ներկայացուցած կազմակերպական ճոխ պատկերը(13): Սակայն, միեւնոյն (Ը.) Ընդհանուր Ժողովի հաստատումներէն դատելով, Բիւրոնները ինքնրստինքեան մեծ եռանդ եւ աշխուժութիւն ցուցարբերած չեն անցնող մէկ տարուան ընթացքին, ըլլա՛յ իրենց անդամական յարափոփոխ կազմին, ըլլա՛յ հանրային, մշակութային եւ արտակուսակցական այլ ճիգերու լծուած ըլլալու, ըլլա՛յ, Հայաստանի Բիւրոյի պարագային, ցրուածութեան եւ աշ-

խտանքներու ի սկզբանէ ոչ կանոնաւոր դասաւորման բերումով(14) : Կազմակերպական վիճակի եւ գործունէութեան որոշ բարելաւում մը կը նշուի, որուն վարկը կը վերադրուի սակայն շրջանային մարմիններո՛ւն առաւելաբար :

Խորհուրդը, յամենայն դէպս, գումարուած է վերջապէս, Պեռլինի մէջ, 1914 Մարտի երկրորդ կէսին : Այդ մասին կը վկայեն, առ նուազն, Օխրանայի դաղտնի տեղեկագրերը(15) : Ըստ այդ տեղեկագրերուն, մասնակցած են՝ Աւետիս Ահարոնեան եւ Տոքթ. Մինաս Մուրատեան (պեռլինարնակ)՝ Արեւելեան Բիւրոյի, Արմէն Գարօ եւ Խէչօ (Դաշնակցական Խէչօ ?)՝ Հայաստանի Բիւրոյի, եւ Վարանդեան՝ Արեւմտեան Բիւրոյի կողմէ (կու տանք ամենայն վերապահութեամբ) : Այլ տեղ՝ կը յիշատակուին անունները Սարգիս Արարատեանի («Դրօշակ»ի կողմէ), Լիպ. Նազարեանցի (Պեռլինի Կոմիտէին կողմէ ?!), այդ օրերուն Պեռլին ապրող Ա. Չիլինդարեանի (Ռուբէն Դարբինեան) եւայլն : Խորհուրդը կը քննէ երեք Բիւրոներու աշխատանքի ծրագրերը, կը զբաղուի Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի նախապատրաստութեամբ, Պեռլինի «Հայկական Կոմիտէ»ի աշխատանքներու ծանօթացմամբ, ինչպէս նաև, ի մասնաւորի, ինքնապաշտպանութեան գործով եւ տեւորներու առաջարկներով(16) : Տեւորներու կազմակերպման եւ գործադրութեան իրաւունքը կը վերապահուի Բիւրոներուն միայն :

Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի Կարին, նախորդ Համազումարին մէջ որոշուած թուականին՝ 1914 Յուլիսին : Ան կը տեւէ երկու շաբաթ (28 նիստ) :

Հրաւիրուած են՝ երեք Բիւրոները, մէկական վրձնական ճայնով. Մշոյ, Վանայ, Կարնոյ, Սերաստիոյ, Խարբերդի, Տրապիզոնի, Սամսոնի եւ Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները՝ երկուական վճռական ճայնով, եւ Ատանայի, Պէյրութի, Իզմիրի, Կեսաբիոյ ու

Տիգրանակերտի Մեկուսիները՝ մէկական խորհրդակցական ձայնով. արեւելեան շրջանէն՝ Կովկասեան երեք Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ (I, II եւ III, հաւանօրէն՝ Պաքու, Թիֆլիս եւ Երեւան) եւ Պարսկաստանի երկու Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները (Թաւրիզ եւ Թեհրան)՝ երկուական վճռական ձայնով. զաղութներէն՝ Ամերիկան եւ Պալքանները երկուական եւ Եդիպոտտը՝ մէկ վճռական ձայնով : Նաեւ, մէկական վճռական ձայնով, «Դրօշակ»ի եւ «Ազատամարտ»ի խմբադրութիւնները, Եւրոպայի, Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի Ուսանող. Միութիւնները : Գործիչ ընկերներ եւս : Ներկայ են՝ վճռական ձայնով 26 հոգի, եւ խորհրդակցական ձայնով՝ չորս (17) :

Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի օրակարգի գլխաւոր նիւթերն են՝ Թուրքիոյ քաղաքական վիճակը, իթթիհատական կառավարութեան ազիկար եւ հայահաւած ընթացքը, բարենորոգումներու ծրագիրը, զինուորադրութեան հարցը, Կուսակցութիւնը եւ ազգային հիմնարկութիւնները, արտագաղթը, գրաւոր եւ բանաւոր քարոզչութիւնը, եւն. : Ծանօթ են իթթիհատի ներկայացուցիչներու զիմուժը Կարնոյ Ընդհանուր Ժողովին եւ Դաշնակցութեան պատասխանը : Քննութեան առարկայ են նաեւ Կովկասի կացութիւնը, հայկական պահանջները՝ Ռուսաստանի մէջ, Պարսկաստանի գործունէութիւնը, եւն. : Անգամ մը եւս՝ այս բոլորը քննելի չեն սակայն մեր նիւթի հիմնական պարունակի տեսանկիւնէն (18) :

Կազմակերպական մարզէն ներս, յետ երեք Բիւրոներու միամեայ գործունէութեան մանրամասն քննութեան, Կուսակցութեան ղեկավար կառոյցը կ'ենթարկուի նոր փոփոխութեանց : Կը պահուի Արեւելեան Բիւրոն՝ «իւր աշխատան կանոնական իրաւունքներու սահմանին մէջ» (Կովկաս եւ Պարսկաստան) : Կը ջնջուի Արեւմտեան Բիւրոն : Հայաստանի Բիւրոյի իրաւասութեան կ'ենթարկուի «այն շրջանն եւս, որ մինչեւ այժմ

յատուկ էր Արեւմտեան Բիւրոյին» : Պոլիսը կ'ունենայ Հայաստանի Բիւրոյի հատուած : Հայաստանի Բիւրոն կը բաղկանայ տասը անդամէ, Երկիր՝ 6, Պոլսոյ Հատուած՝ 3, Ժրնեւ՝ 1 : Արեւելեան Բիւրոյի 7 անդամներէն չինգը կ'ընտրէ Ընդհանուր Ժողովը, երկուքը՝ Կովկասեան Ռայոնական Ժողովը(19) :

Ազատ գործիչներ ունենալու անհրաժեշտութիւնը անգամ մը եւս կը շեշտուի կարեւորութեամբ : Ուժերու բաշխումը կը ձգուի Բիւրոներուն : Գատական գործերու վերաքննութեան աստիճաններու ճշգրտման մասին խօսեցանք արդէն(12) : Կը ջնջուի Կեդրոնական Հաշուե-
փնիչ Մարմինը՝ որուն գործունէութիւնը, ըստ երեւոյթին, եղած էր անպտուղ :

Ժողովը կ'որոշէ «մինչեւ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովը՝ դեկտեմբերի 1907ի Ընդհանուր Ժողովէն վաւերացուած Կանոնագրով, քանի որ քաղաքական պայմանները, ստիպելով վաղեւէ Ժողովը, թոյլ չտուին աւարտել Կանոնագրի վերամշակման գործը»(20) :

Որոշումներու գրքոյկով կուսակցական մարմիններու ուշադրութեան եւ գործադրութեան յանձնուող եզրակացութիւններէն ու հրահանգներէն զատ, ըստ երեւոյթին, տրուած են այլ, աւելի զազանի եւ արձանագրութեանց մէջ միայն մնալու կոչուած որոշումներ, որոնց կ'անդրադառնան Օխրանայի տեղեկագրերը : Ի մասնաւորի, եւ ի հետեւումն Խորհուրդի որոշման (1914 Մարտ), բռնի հանդանակութեան («Փոթորիկ») սկզբունքային վերականգնումը եւ այդ կարգի, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս՝ մարտական գործերու համար, յառաջացումը երկու Պատասխանատու Մարմիններու :

Այսպէս, ըստ Օխրանայի 5 Նոյ. 1914ի թիւ 1486 տեղեկագրին, Արեւելեան Բիւրոյի շրջանին մէջ «Համապատասխան որոշում է... կազմակերպել «Փոթորիկ»ը, բայց նրա ծրագրին ու գործունէութեան իրաւունքը չհրատարակել (չյայտնել նոյնիսկ Կուսակցութեան

կազմակերպութիւններին), մինչեւ քաղաքական վիճակի պարզուեցը»(21) :

15/28 Գեկտ. 1914ի թիւ 1721 տեղեկագրին մէջ կը կարդանք՝ «Համադումարը... որոշեց ունենալ երկու Պատ. Մարմիններ. մէկը՝ որ բազկացած պիտի լինի Արեւմտեան Բիւրոյի (կենթադրենք թէ պէտք է ըլլայ Հայաստանի Բիւրոյի, — Հ. Տ.) 2 ներկայացուցիչներէց եւ 1 Արեւելեան Բիւրոյից, պիտի հետեւի Կուս. բոլոր կազմակերպութիւնների գործունէութեան... : Երկրորդը, ըստ Համադումարի ընտրութեան, պարտաւոր է հետեւիլ գործունէութեանը բոլոր որոշումներին՝ Բիւրոյի, Կենտ. Կոմիտէի, լիազօր յանձնախումբերի, Կուս. Սորհուրդի՝ մարտական եւ տեռորական հարցերում» : Իրաւասութիւններու Գաշնակցութեան համար քիչ մը խորթ եւ տարօրինակ այս կեդրոնացումը, փաստօրէն երկու Գեր-Մարմիններու ստեղծումով, եթէ Օխրանայի կարգ մը այլ տեղեկութեանց նման չափազանցութեան կամ սխալի արդիւնք չէ, կրնայ բացատրուիլ քաղաքական պահին ճշմարտամային բնոյթովը(22) :

Գաշնակցութեան Խորհուրդը պիտի կազմուի երկու Բիւրոներու ներկայացուցիչներէն եւ «Գրօշակ»ի խմբագրէն կամ, «Նրանց նշանակումով, երեք անձերէց» : Սորհուրդը կը լիազօրուի, ի հարկին առանց Բիւրոներու տեսակէտը առնելու, վճռահատելու այս կամ այն անյետաձգելի հարցը :

Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի ցրումէն ետք, դէպքերը, մանաւանդ Կովկասի մէջ, կ'ընթանան շատ արագ : Փաստօրէն կտրուած Հայաստանի Բիւրոյէն (կամ անոր անդամներու այն մասէն՝ որ մնացած էր Երկիր), Արեւելեան Բիւրոն, զարգացող դէպքերու հարկադրանքին տակ, բանակցութիւններ կը վարէ ուս պետական շրջանակներուն հետ՝ Երկրի Ժողովուրդին փրկութեան ի խնդիր : Իրբեւ փոխազարձ ակնկալութիւն, ուս կառավարութիւնը ցանկութիւն կը յայտ-

նէ՝ որ հայերը օժանդակեն ռուս զօրքին, ռուս-թրքական հաւանական պատերազմի պարագային: Կը կազմըւի Ազգային Բիւրոն, որ կը ծրագրէ կամաւորական գունդերու կազմութիւնը՝ զործնական կազմակերպումը, վարժութիւնը եւ ամբողջ զինուորական զործը վստահելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Կամաւորները կոչուած էին «ծառայելու հայ զիւղերու ինքնապաշտպանութեան եւ, անհրաժեշտ պարագային, աջակցելու ռուսական բանակին» (23): Անդին, Թուրքիոյ մէջ, օրէ օր սաստկացող սեղմումներուն եւ հայերու նկատմամբ հալածանքի պետական քաղաքականութեան զիմաց, կուսակցական եւ ազգային մարմինները, մասամբ ժամանակ շահելու եւ կազմակերպուելու, բայց մանաւանդ հաւանական կոտորածներու պատրուակ չտալու քիչ մը միամիտ մտահոգութեամբ, ժողովուրդին կոչ կ'ընէին անհրաժեշտ զիջումներով ենթարկուելու կառավարական հրահանգներուն: Այսպէս կամ այնպէս, մտահոգութիւնը, պայմաններու բերումով տարբեր ձևով արտայայտութիւն գտնող, ընդհանուր էր սահմանէն ասդին թէ անդին: Բայց կ'երեւի ոչ ոք կըընար մտքէն անցընել տակաւին՝ որ 1915ը արեւմտահայութեան պիտի բերէր ոչ թէ պատահական կոտորածներ կամ պատերազմի հետեւանքով մարդկային թէ նիւթական ծանր կորուստներ, այլ թուրք ոճրածին ուղեղին կողմէ ամենայն բժանդրութեամբ եւ մանրամասնօրէն նախաճրագրուած՝ ամբողջական ցեղասպանութիւն մը:

1914 Սեպտեմբեր 21-23ին տեղի կ'ունենայ Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովէն ետք դումարուող Կովկասի անդրանիկ Ռայոնական Ժողովը, որուն վճռական ձայնով կը մասնակցին Արեւելեան եւ Հայաստանի Բիւրոներու մէկական, Եօթը Կեդրոնական Կոմիտէութեանց մէկական կամ երկուական, Շուշիի, Ախալքալաքի եւ Շահստանի (Թեհրան) մէկական, Զինուորական Մարմնի 1 եւ ռուսանոցութեան 1 ներկայացուցիչները. նաեւ

չորս գործիչ ընկերներ: Ռայոնական Ժողովը կը լսէ Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի, Արեւելեան Բիւրոյի միամեայ գործունէութեան, Ազգային Բիւրոյի կազմութեան եւ կամաւորական գործի վերաբերեալ զեկուցումները, կը զրազուի Կովկասի կուսակցական շրջաններու եւ մարմիններու վերակազմութեան հարցով եւ կ'ընտրէ Արեւելեան Բիւրոյի երկու անդամները՝ որոնց ճնշումը վերապահուած է իրեն, ըստ Կանոնագրին: Կ'որոշուի, օգտուելով նպաստաւոր պահէն, «չարունակել սկսուած վերակազմութեան գործը»: Հայաստանի Բիւրոյի ներկայացուցիչը, Պոլսէն ստացուած տեղեկութեանց հիման վրայ, կը զեկուցէ՝ թէ «այնտեղի ընկերները որոշել են լարել բոլոր ուժերը, կեդրոնացրնել բոլոր տարրերը հայ ինքնապաշտպանութեան համար, եւ առաջարկել Կովկասի մարմիններին, որ ուժեր կեդրոնացնեն սահմանադրում եւ անկախօրէն գործեն նոյն ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ»: Իսկ կամաւորական շարժման կապակցութեամբ Ռայոնական Ժողովի քուէարկած բանաձեւին մէջ կը կարգանք ի միջի այլոց, — «Ժողովը, ի նկատի ունենալով այն, որ Ընդհ. Ժողովի որոշման համաձայն ռուստանկական պատերազմի դէպքում մեր բռնելիք դիրքը որոշող կուսակցութեան օրգան հանդիսանալու է՝ Տանկաստանում գոյութիւն ունեցող յատուկ մարմինը(24)՝ ընտրուած Ընդհ. Ժողովի կողմից, եւ երկրորդ՝ մըտնելով Արեւելեան Բիւրոյի դրութեան մէջ, որ ամէն բնույթ սպասում էր ռուստանկական պատերազմի բռնկումին, իսկ այն մարմնի մասին տեղեկութիւն չունէր, ստիպուած է եղել որոշ քայլերի դիմել, խոստումներ անել, եւ արդէն փաստօրէն տեղի է ունեցել ուժերի մոբիլիզացիան, Ժողովը, քէեւ իր իրաւասութիւնից դուրս է գտնում կամաւորներ կազմակերպելու հարցի վնիւրը, բայց եւ չունենալով այդ խնդրի վերաբերեալ աւելի բարձր եւ իրաւասու մարմինների որոշումը, հաստատում է Բիւրոյի որոշումները եւ նպաստում է

դրանց լաւագոյն իրագործման: Ռայոնական Ժողովը ցանկութիւն է յայտնում՝ որ Բիւրոն, ըստ հնարաւորութեան, յարաբերութեան մէջ մտնէ Հայաստանի Մարմնի հետ...»:

Այնուհետև սակայն գէտքերը դարձան այնքան դա՛հավէժ, որ ոչ միայն Արեւելեան Բիւրոն առիթ է հնարաւորութիւն չունեցաւ յարաբերելու Երկրի եւ Պոլսոյ պատասխանատու ընկերներուն հետ, այլև փաստօրէն ցանուցիւր եղաւ նոյնինքն՝ Հայաստանի Բիւրոն, որու անդամներէն ոմանք (Ակնունի, Վոսմեան, Զարդարեան, Սարգիս, Շահրիկեան, Խաթալ) եղան Եղեռնի առաջին զոհերէն, ղեկավար այլ ընկերներու կարգին: Ռոստոմը, Վրացեանը եւ Արմէն Գարոն գործեցին Կովկաս: Երկիր մնացողները՝ Արամ եւ Ռուբէն, իւրաքանչիւրը իր շրջանին մէջ եւ ի՛ր Ժողովուրդին գլուխը անցած, Հայոց Պատմութեան նորագոյն շրջանը շքեղօրէն հարստացնող երկու հերոսամարտեր վարեցին, պայմաններու բերումով՝ մէկը յաջող, միւսը՝ եղբարկան ելքով: Փաստօրէն, սակայն, ինչպէս հետագային պիտի նշէր Երեւանի Իններորդ Ընդհանուր Ժողովը, Հայաստանի Բիւրոն, իբրև մարմին, հաւաքական գործունէութիւն չունեցաւ: Ասիկա լրիւ ըմբռնելի է 1915ի եղբարկան օրերուն համար: Զարմանալի կը դառնայ սակայն՝ 1916էն սկսեալ, հակառակ համազդային հեղինակներին եւ, աւելի ուշ, գերագոյն գոյամարտին՝ ղեկավար ընկերներու անձնական ամէնօրեայ մասնակցութեան, քիչ մը բոլոր ճակատներուն վրայ: Մարմիններու հաւաքական գործունէութիւնը կենսական է՝ տաղնապի՛ օրերուն նաեւ: Ուստի կազմակերպականօրէն հասկնալի է՝ Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի քննադատական մօտեցումը՝ այս երեւոյթին նկատմամբ: Գործնականին մէջ, սակայն, դաշնակցական ղեկավարները իրենց զաղափարական էութեան չէին կրօնար հակասել: Մենք միեւնոյն երեւոյթին հանդիպեցանք Զորբորդ Ընդհանուր Ժողովին նախորդող՝ Կով-

կասեան տաղնապի օրերուն: Տունք բացատրութիւնը՝ պարզաբանելով բնոյթը յեղափոխական շրջանի դաշնակցական մարմիններուն: Միեւնոյն երեւոյթին դիմաց, միեւնոյն բացատրութիւնը կը մնայ ի զօրու:

(1) Տեսնել Նիիթեր Հ. Յ. Գ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, հատար Ա., էջ 184-185:

(2) Անդ, էջ 182-184:

(3) Կ'ենթադրեմք՝ բէ չէին կրցած գումարուի Ռայոնական ժողովները, որոնց ներկայացուցիչներէն պիտի կազմուէին Խորհուրդի վեռական ձայները, համաձայն Զ. Ընդե. ժողովի որոշման: Տեսնել յօդուածաշարքի նախորդ գլուխը:

(4) «Հ. Յ. Գ. եՕԹՆԵՐՈՐԳ ԸՆԿՆՆՈՒԹ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ» (միայն մարմիններուն համար). 1913: Շատ քիչ յապաւումներով, ամբողջութիւնը հրատարակուած է նաեւ ԳՐՕՇԱԿԻ 1913ի (23րդ տարի) 9-10 համարին մէջ (Սեպտ.-Հոկտ.):

(5) Եօքներորդ Ընդհանուր ժողովէն կանոնաւոր եւ ամբողջական արձանագրութիւններ մնացած չեն դժբախտաբար, որպէսզի կարելի ըլլար ճշգրտօրէն տալ ժողովի ներկայացուցչական պատկերը: Ըստ երեւոյթի՝ մասնակցած են «18 իրաւասու մարմիններէն 14ը», որոնցմէ ապահովաբար հետեւեալները (գանազան միստերէ քաղելով). — Պարսկաստան, Կարին, Վասպուրական, Կովկաս (Ռայոնական ժողովի երկու ներկայացուցիչներ՝ Արալեան եւ Արշակ Զամալեան), Պետերբուրգ, Ռսկանապատ, Ծովափ (Տրապիզոն), Պոլիս, Ատրպատական, Դուրան-Բարձրաւանդակ, Շամի շրջան եւ Աւազան: Ատեանագրութեանց մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ անուններուն, — Արմէն Գարօ, Քրմոյեան, Ռուրէն (Դուրան-Բարձրաւանդակ), Վահագ — Վռամեան — եւ Բարունակ — Կապուտիկեան ? — (Շամ - Վասպուրական, Ռոստոմ, Հանգոյց — Արալեան —, Արշակ Զամալեան, Բաբալեան, Արամ, Վարանդեան, Փաշայեան, Գիւլիսանդանեան, Զաւարեան:

Օլորանայի 11 Յուլիս 1913ի թիւ 1066 փաստաբուրդը կը նշէ՝ որ «Համագումարը կազմուած է Կովկասի եօքը Կեդրոնական Կոմիտէներէից (Բագու, Թիֆլիս, Երեւան, Կարս, Պաքուս, Նախիջեւան, Ռոստով եւ Ելիզավետբոլ, — իրականութեան մէջ՝ գէք վերջին երեքը այդ շրջանին կոմիտէութիւններ միայն պէտք է եղած ըլլան), Գաշնակցութեան Թուրքիոյ, Պարսկաստանի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Բալկանների կազմակերպութիւններէից»: Օլորանայի այլ տեղեկագրերուն մէջ, իբրեւ ժողովին մասնակցած պատգամաւորներ, կը յիշուին անունները Ս. Զաւարեանի, Յ.

Շահրիկեանի, Մարտիրոսեան Յարութիւնի (Մար ?), Արմէն Գարոյի, Թ. Խզմալեանի (Երեսնի պատգամաւոր), Ա. Ջամալեանի (Թիֆլիսի ներկայացուցիչ ?) եւ Ն. Աղբալեանի (Թեհրանի պատգամաւոր) տեսնել փաստաթղթեր թիւ 1217 եւ 1329: Վերջին երեքը, ուրիշներու հետ, նախապէս խորհրդակցութիւններ են ունեցած Սր. Կարապետի մէջ, օգտուելով գրերու գիւտի 1400ամեակի տօնախմբութեանց առիթէն (1329):

(6) Տեսնել Որոշումներու գրքոյկը: ԳՐՕՇԱԿի իւրաքանչիւր համարին կէտը պիտի յատկացուի Կուսակցութեան պատմութեան վերաբերող նիւթերու՝ «Դիւան Դաշնակցութեան Պատմութեան» խորագրին տակ: Յաւելեալ պաշտօնականացում ստանալ կը թուի ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԵ, որուն համար «Թուրքիոյ կիսապաշտօնական օրգան» տարազը չի գործածուիր այլեւս: Արեւմտեան Բիւրոն (Պոլիս) պատասխանատու կը դառնայ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ուղղութեան եւ վարչութեան համար. քերթին յամրագրապետը խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցի Բիւրոյի նիստերուն:

(7) Կեդրոնական Հաշուեմեմիչ Մարմինը չունի լոկ հաշուապահի դեր. այն մարմինները, որոնց հաշիւները ենթարկուած չեն անոր մեմութեան, պիտի գրկուին Ընդի. Ժողովին մէջ ձայն ունեւալու իրաւունքէն:

(8) Ըստ ցարական Օլիքանայի (Փարիզի գրասենեակ) 13/26 Դեկտ. 1913ի թիւ 1956 տեղեկագրին, Հայաստանի Բիւրոյի անդամ են ընտրուած՝ Ռոստոմ, Արմէն Գարօ, Տոքթ. Պոնափարթեան, Մարալեան (?), Կիւնզերոբոյը ծանօթ չէ. Հայաստանի Բիւրոյի նստավայրն է Կարիքը: Արեւմտեան Բիւրոն կ'ընտրուի հետեւեալ կազմով, — Մ. Վարանդեան, Գ. Խաժակ, Ռ. Ջարդարեան, Ալեւունի եւ Ս. Ջաւարեան՝ որ յանկարծամահ պիտի ըլլար Ժողովի փակումէն երկու ամիս ետք: Կը կարծուի թէ Արեւելեան Բիւրոն պիտի կարենայ հաստատուիլ Թիֆլիս. այդ նախատեսութեամբ կ'ընտրուին՝ Ա. Ջամալեան, Ն. Աղբալեան, Նշ. Պողոսեան, Յովհ. Խաչատուրեան, Կիւնզերոբոյը՝ անորոշ. իսկ եթէ նստավայրը Պաֆուս ըլլայ, միշտ ըստ Օլիքանայի, կազմը պիտի ըլլայ՝ Սիմ. Յակոբեան, Լ. Թաղէշեան (Պասլաշա, Չոփուռեան), Առ. Առաքելեան, Ջառափեան եւ Սիմոնեան (?):

(9) Որոշումներու գրքոյկ, էջ 19: Նաեւ ԳՐՕՇԱԿ, 1913, թիւ 9-10 (Սեպտ. — Հոկտ.), էջ 151:

(10) Տեսնել անդ:

(11) Փարիզի Օլիքանայի 13/26 Դեկտ. 1913ի թիւ 1956 փաստաթուղթ (Hoover Institution, Սան Ֆրանսիսքօ, Ա.Մ.Ն.):

(12) Համաձայն Հ. Յ. Գ. Ռիթերֆորտ ԸՆԴՇ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ ՔԱՂՈՒԱՅՔՆԵՐ ԳՐԲՈՅԿԻՆ (1914), որոշումը կը ստանայ հետեւեալ ձեւը. — «... Կ. Կոմիտէներու մէջ ծագած դատե-

ըը կ'աւարտին Բիւրոյի մէջ (Կ. Կոմիտէ — Շըք. Ժողով — Բիւրօ) : Բիւրոններու եւ Պատ. Մարմիններու դատերը կը բնուին հորհրդի մէջ : ...Ընդհ. Ժողովը դատական գործերով չի զբաղիր. անիկա ունի միայն վճարեկի դեր, սոսկ իրմէ բխած մարմիններուն վերաբերմամբ» (էջ 23-24) :

(13) Մեր տրամադրութեան սակ չունինք դժբախտաբար Ուրբարդ Ընդհ. Ժողովի մանրամասն արձանագրութիւնները, ճշդ-դելու համար քէ Թուրքիոյ 8 կեդրոնական եւ 5 Մեկուսի Կոմիտէները 1914ին կը լրացնէի՞նք իրենց անդամական եւ դրամական լրիւ ցեցը, քէ՞ մասնակցած են Ընդհ. Ժողովին՝ շնորհիւ Զ. եւ Է. Համագումարներէն ժառանգ մնացած քոյլատու ոգիի մը աւկայութեան :

(14) Հ. Յ. Գ. ՌիթերՈՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ (1914), — էջ 17-20 :

(15) Տեսնել տեղեկ. քիւ 424 (12 Մարտ 1914), քիւ 552 (26 Մարտ 1914) եւ քիւ 688 (4/17 Ապրիլ 1914) Hoover Inst., Սան Ֆրանսիսկո :

(16) 1913 Գեկտեմբերին, Եւրոպայի Դաշնակցական Ուսանող. Միութեան համագումարը առաջարկ բերած էր Բիւրոններուն՝ վերակենդանացնել տեղորը հայաստեաց պաշտօնեաներու եւ քաղաքական դէմքերու նկատմամբ, բայց մանաւանդ այն հայ հարուստներուն հանդէպ՝ որոնք չէին ուզեր ինքնակամ կերպով գումարներ տրամադրել ինքնապաշտպանութեան գործին : Ըստ Օլթրամայի տեղեկագրերուն, Եօքներորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ ալ տեղ գտած էր յօգուտ ինքնապաշտպանութեան գործին «Փոքորիկ»ը վերակենդանացնելու տրամադրութիւնը : Ժողովէն անմիջապէս ետք, վճարեան դրկուած էր Կովկաս եւ Ռուսաստան՝ շփումներ ունեցալու ունեւոր հայերու հետ : Օլթրամայի փաստաթուղթերէն դատելով, վճարեան անձամբ գեկուցած է Պետլինի հորիւնդիւն : հորհուրդը սկզբունքով կ'որոշէ տեղորի վերակենդանացումը՝ «որպէս գործունէութեան սիստեմ եւ պայքարի միջոց», քէ՛ հայաստեաց օտար դէմքերու եւ քէ՛ ազգային ինքնապաշտպանութեան գործին տնտեսապէս սատարելու առաջարկները մերժող հայ մեծահարուստներուն նկատմամբ :

(17) Տեսնել Որոշումներու գրքոյկ, էջ 3-4 : Ժողովի ատենագրութեանց տուարը մեր տրամադրութեան սակ չունինք : Կուտանք պատգամաւորներու անունները՝ իրենց շրջանային պատկանելիութեամբ, առնելով վէՄի Բ. տարուան (1934) 5րդ համարէն (Սեպտ.-Հոկտ., էջ 125) — Բիւրոններէն՝ Ռոստոմ (Հայաստանի Բ.) եւ Ակնունի (Արեւմտեան Բ.), «Ազատամարտ»էն՝ Ռ. Զարդարեան, Ամերիկայէն՝ Ս. Վրացեան, Կովկասէն՝ Գեորգ Ղազարեան եւ Մարտ. Յարութիւնեան (ըստ Օլթրամայի՝ ներկայացուցիչ

Արեւելեան Բիւրոյի), Պարսկաստանէն՝ Վ. Դագէսեան, Եգիպտոսէն՝ Արտ. Հանըմեան, Պէյրութէն՝ Տոքթ. Աւետիս Իննէնիկեան, Սամոսէն՝ Վահան Մինախորեան, Տրապիզոնէն՝ Մանաս Պալոյեան, Շապին-Գարահիսարէն՝ Հիւսիսեան, Կարինէն՝ Մարուֆ Մարանեան եւ Շահ-Արմէն, Սեբաստիայէն՝ Վարդանեան եւ Փոլատեան, Մուշէն՝ Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ Մնօ Պոլոյեան, Բաղէշէն՝ Արմենակ Օլիկեան (Սլաֆ), Վանէն՝ Միհրան Թերլէմէզեան: Հրաւիրեալներ՝ Արտ. Գաւափեան, Վահէ Թոքմաշեան եւ Փիլոս-Մարալ:

(18) Հետաքրքրուողը կրնայ դիմել Որոշումներու գրեյլիին:

(19) Արեւելեան Բիւրոն, համաձայն Օլորանայի 15/28 Դեկտ. 1914ի թիւ 1721 փաստաթուղթին, կ'ընտրուի հետեւեալ կազմով, — Ռոստոմ, Ա. Զամալեան, Շիրակունի (Մարտ. Յարութիւնեան), Ա. Գիւլիսանդանեան եւ Ն. Աղբալեան: Հայաստանի Բիւրոն՝ վարանդեան (Ժընեւ, «Գրօշակ»ին համար), Վառմեան, Շահրիկեան եւ Ռ. Զարդարեան (Պոլսոյ հատուած), Մալումեան — Ակնունի (գաղութներ), Արամ, Արմէն Գարօ, Պոնափարթեան, Արծիւեան եւ Գ. Խաժակ (Երկիր): Շատ հաւանօրէն՝ կան սխալներ: Ուժերու ա՛յլ դասաւորում կը գտնենք Ս. Վրացեանի նոթերում մէջ, — Հայաստանի Բիւրօ՝ Ռոստոմ, Ակնունի, Վառմեան, Արամ, Արմէն Գարօ, Զարդարեան, Վանայ Սարգիս (Բարսեղեան), Ռուբէն, Վրացեան եւ Վարանդեան: Արեւելեան Բիւրօ՝ Խ. Կարնիկեան, Ա. Սահակեան, Յ. Զաւրեան, Ս. Արարտեան, Ա. Շահխաթունեան եւ Ա. Գիւլիսանդանեան, — որոնցմէ հինգը միայն կրնայ ընտրած ըլլալ Ընդհ. Ժողովը:

(20) Որոշ է ուրեմն՝ որ 1907էն մինչեւ 1919, անկախ Ընդհ. Ժողովներու մասնակի որոշումներէն եւ կառոյցի վերաբերմամբ պարբերաբար ֆուէարկուած փոփոխութիւններէն, մարմինները ի ձեռին ունեցած են Զորքորդ Ընդհանուր Ժողովի կազմած Կանոնագիրը միայն: Ակնարկուած «ֆաղափական պայմանները» Թուրքիոյ պատերազմի մտնելն է:

(21) Յարական Օլորանայի Փարիզի գրասենակի փաստաթուղթերը ներկայիս սեփականութիւնը կը կազմեն Սան Ֆրանսիսքոյի Hoover Հիմնարկութեան: Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերաբերեալ տեղեկագրերը ամբողջութեամբ ուսերէն բնագրէն թարգմանած է ընկ. Անտրէ Ամուրեան:

(22) Միեւնոյն տեղեկագրին մէջ, «Ընտրութիւններ» բաժնին մէջ կը կարդանք՝ «Պատասխանատու Մարմիններ. — ա) Կուսակցական գործունէութեան համար՝ Վարանդեան, Մալումեան (Ակնունի), Ռոստոմ. բ) Մարտական գործերի համար՝ Դրօ, Խէչօ (Գ. Առաքելեան), Արմէն Գարօ»:

(23) Այս եւ յաջորդ տեղեկութիւնները առնուած են «Արձա-
նագրութիւններ Հ. Յ. Դ. Կովկասի Ռայոն. Ժողովի (Սեպտ. 21-
23, 1914)» խմբրատիպ գրութեանէն, որ լոյս տեսած է (առաջին
մասի քերի արձանագրութեամբ) Ս. Վրացեանի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆ-
ՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԻ զբքի ք. տպագրութեան մէջ՝ իրրեւ յաւելուած
(էջ 577-581) :

(24) Կ'ակնարկուի Հայաստանի Բիրոյին կամ կուսակցական
գործունէութեան հսկելու պարսականութիւն ունեցող իրագոր Պա-
տասխանատու Մարմինն :

Ը.—1917—18Ի ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՔԱՈՍԸ

ԵՒ ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԸՆԶԴԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Նախորդ բաժնի վերջաւորութեան, մենք նշեցինք արդէն այն ցիրուցան վիճակը որ, Եղեռնէն եւ կովկասեան ճակատի վերիվայրումներէն հտք, կը յատկանշէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գերադոյն մարմինները, եւ ի մասնաւորի կիսով անճիտուած Հայաստանի Բիրոն(1) : Իններորդ Ընդհանուր Ժողովը, հաստատելով պայմաններու ստեղծած այդ ցրուածութիւնը, հաւաքական աշխատանքի եւ ուրեմն՝ հաւաքական տեսակէտներու եւ ուղեղծի չդոյութիւնը, ինչպէս նաեւ Բիրոններու ողջ մնացած անդամներուն գրաւուած ըլլալը արտակուսակցական զրազումներով՝ իբրեւ անդամ Ազգային Բիւրոյի եւ Խորհուրդի, Սէյմի, կառավարութեան եւն., պիտի գար եզրակացնելու՝ որ, ա) 1914—19 հնդամեակը լեցնող ազգային ցնցող իրադարձութեանց շրջանին Կուսակցութիւնը չէ կրցած ունենալ ընդհանուր միակ ուղեղիւ մը, բ) Իրարմէ կտրուած՝ զանազան մարմիններ կամ կուսակցական շրջաններ գործած են տարբեր ուժերու հետ, յաճախ հակոտնեայ ուղղութիւններով, եւ գ) Ղեկավար անհատ ընկերներ գործած են յաճախ անհատական մղումով ու պատասխանատուութեամբ(2) : Պարզ է, որ այս հաստատումներն ու եզրա-

կացութիւնները, հայոց նորանկախ հայրենիքն ու անոր մայրաքաղաքը համակազմակերպական ծանրութեան կեդրոն դարձնելու հասկնալի տրամադրութեան միացած, հիմնական դեր պիտի խաղային Դաշնակցութիւնը գործադիր միակ իշխանութեամբ մը — մէկ Բիւրոյով — օժտելու՝ Երեւանի Ընդհանուր Ժողովին անկիւնադարձ կազմող որոշման մէջ:

Սակայն Կուսակցութեան գերագոյն ղեկավարութեան հարցը չէր միայն, որուն դարման պիտի ուղէր գտնել Իններորդ Ընդհանուր Ժողովը: Անկախ այն իրողութենէն, որ 1918-19 տարիներուն Հայաստանի մէջ կողք-կողքի կը գործէին Հայաստանի Բիւրոյի կազմին մնացորդացը (հաւանօրէն նոր տարբերով ուժեղացուած) եւ Արեւելեան Բիւրոն, — 1915-19 հնգամսակի վերիվայրումները, ժողովրդական զանդուածներու յաջորդական տեղաշարժները՝ Երկրէն Կովկաս ու Կովկասէն Երկիր՝ ռուսական նահանջող ու վերադարձող բանակներուն հետ, եւ ապա, 1918ին, արեւմտահայութեան մնացորդացին վերջնական սեղմումը՝ նորանկախ հայրենիքին նեղ սահմաններէն ներս, այնտեղ յառաջացուցած էին կազմակերպական մարմիններու տարօրինակ եւ աննախընթաց խճողում մը: Ստեղծուած այդ անբնական կացութեան մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ Ռուբէն իր Յիշատակներու է. հատորին մէջ, թուելով այն դաղթական Կեդր. Կոմիտէութիւններն ու անոնց ենթակայ կոմիտէութիւնները, որոնք կը գործէին Հայաստանի զանազան քաղաքներուն եւ շրջաններուն մէջ, ուր արդէն իսկ գոյութիւն ունէին անշուշտ տեղական մարմիններ, եւ մատնանշելով այն բոլոր հակամարտութիւններն ու զանազան տեսակի անպատեհութիւնները, որոնք կը ծագէին իրերու այդ տարականոն վիճակէն(3): Այդ կացութիւնը դարմանելու ուղղութեամբ Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի տուած կազմակերպական կառոյցի վերաբերեալ որոշումներուն կ'անդրադառնանք քիչ ետք:

Ընդհանուր Ժողովի ներկայացուցչական պատկերը, «խրաւասու ձայներ»ու ցուցակով մը տրուած Որոշումներու գրքոյկի սկիզբը (էջ 3), գաղափար մը կուտայ կովկասեան Հայաստան հաստատուած արեւմտահայ կազմակերպական մարմիններու բազմութեան մասին: Անկախ «Երկրի Կեդրոնական Կոմիտէ»էն, կազմուած թերեւս 1917ի Ռայոնական Ժողովի օրերուն կամ, աւելի հաւանօրէն, 1918 Մայիսէն ետք, Բիւրոններու որոշումով, գէթ ընդհանուր անունի մը տակ գաղթական մարմիններու խայտարղէտութիւնը վարագուրելու տրամադրութեամբ —, այնտեղ ներկայ են Վանայ (հաւանաբար Լեոնապարը միացուած), Մուշ-Մասունի, Կարին-Բասէնի, Հարք-Ապահունիքի, Բագրեւանդի եւ տակաւին՝ Սեբաստիոյ մարմիններու ներկայացուցիչները, թուելու համար Մեծ եւ Փոքր Հայքի շրջանները միայն:

Այդ մարմինները անո՞նք են, որոնք գոյութիւն ունէին տակաւին Եղեռնէն առաջ, Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի օրերուն կամ յաջորդող ամիսներուն. կամ բընականօն յաջորդե՞նք անոնց, — դժուար թէ: Յամենայն դէպս տուեալ հնգամեակի ընթացքին արեւմտահայ մարմիններու կրած փոփոխութիւններուն եւ հորովոյթին մասին՝ գրաւոր փաստացի տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի: Ընկ. Կարօ Սասունիի համաձայն, նախ քան պատերազմը, «այդ շրջաններուն մէջ կը գործէին երեք խոշոր Կ. Կոմիտէներ... ա) Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէն... բ) Վասպուրականի Կ. Կոմիտէն... գ) Էրզրումի Կ. Կոմիտէն...»(4). եւ ճիշդ է որ այդ ձեւով կը ներկայանար Արեւմտահայաստանի կազմակերպական պատկերը՝ գէթ Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի օրերուն, եթէ նկատի չունենանք Սեբաստիոյ, Սարբերդի, Տրապիզոնի եւ Սամսոնի Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները՝ իբրեւ Մեծ Հայքէն դուրս ինկող շրջաններ(5): Ընկ. Կ. Սասունի կը նշէ, որ, «թրքահայաստանի ռուսական տիրապետութեան» օրե-

րուն (նախ քան 1917ի Փետրուարեան յեղափոխութիւնը), «Երկրի մէջ վերահաստատուած թրքահայ զանգուածները զաղտնի փոքրիկ խմբակներ եւ կուսակցական բջիջներ միայն ունէին... Խնուս-Մուշ չրջանը գրաւուելէն անմիջապէս յետոյ, Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի յանձնարարութեամբ, երեք ընկերներ կը գործէին այդ չրջանին մէջ, ժամանակաւոր պատասխանատու մարմնի իրաւասութեամբ»(6) : Ապա կ'աւելցնէ . «Ռուսական յեղափոխութենէն անմիջապէս յետոյ վերակազմուցան Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երկրի բոլոր մարմինները եւ չրջանային ժողովներ զուժարելով՝ ընտրեցին իրենց չրջանի օրինաւոր Կեդր. Կոմիտէները» : Ան կը մատնանշէ նաեւ նորընտիր մարմիններու վարչական նոր սահմանազումները, ճշդելով որ Էրզրումի Կեդրոնական Կոմիտէութենէն կը բաժնուին Խնուսի չրջանը (Հարթ)՝ կցուելու համար Մուշ-Սասունին, ինչպէս նաեւ Բասէնի եւ Ալաշկերտի (Բաղրեւանդ) չրջանները՝ կազմելու համար նոր Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ(7) :

Փաստաթուղթերու տեսակէտէն աւելի հարուստ չէ 1915-1919 տարիներու Դաշնակցութեան կովկասեան հատուածին պատմութիւնը : Դժուար թէ 1914 Սեպտեմբերի Ռայոնական Ժողովին(8), կամաւորական շարժման եւ համառուսական պատերազմի թոհուրոհին մէջ, եւ հակառակ ցարական հալածանքներու մեղմացումներուն, յաջորդած ըլլայ կուսակցական վերակազմակերպման աշխոյժ չրջան մը : Պայքարի դաշտ իջած էր կովկասահայութիւնը ամբողջ, եւ անոր հետ, միշտ իբրեւ յառաջապահ, դաշնակցական մարմինները, ղեկավարները, մարտիկները : Այստեղ եւս երեւոյթները բացայայտ կը դարձնեն կուսակցական-կազմակերպչական կեանքի զգալի վերաշխուժացում մը՝ Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք . յստակ կերպով այդ կը թելադրեն Արեւելեան Բիւրոյի 5 եւ 10 Մարտ 1917ի երկու յաջորդական չրջաբերականները, կուսակցական

վերաշխուժացումը նախապայման նկատելով մոմենտի հիմնական առաջադրանքի յաջողութեան. այն է՝ «ամէն հնարաւոր միջոցներով պահել եւ ամրապնդել նոր կարգը եւ վերջնականապէս վերացնել հնի մնացորդները» (9) : 1917 Ապրիլին կը գումարուի Ռայոնական ժողով մը, որու հիմնական բանաձեւերը տրուած են Ս. Վրացեանի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ զործինք. տպագրութեան իրրեւ յաւելուած (10) : Կ. Սասունիի համաձայն՝ «1917 Սեպտեմբերին տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Գաշնակցութեան Կովկասի Ռայոնական ժողովը, որուն կը մասնակցէին մօտ 75 ձայն ունեցող պատգամաւորներ : Թրքահայաստանի հինգ Կ. Կոմիտէներէն այդ ժողովին կը մասնակցէին 25 պատգամաւորներ» (11) : Այսպէս կամ այնպէս, Իններորդ Ընդհանուր ժողովին պիտի մասնակցէին արեւելեան շրջաններէն՝ Պաքոն, Թիֆլիսը, Ծովափը (Պաթում, Սոխում, Սոչի), Ալեքսանդրապոլը, Երեւանը, Կարսը եւ Գանձակը՝ իրրեւ Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ (առնուազն 2 պատգամաւոր) եւ Շուշին ու Զանգեզուրը՝ իրրեւ կոմիտէութիւններ (մէկական ձայն) : Արեւելեան Ռայոնի լուսագոյն օրերը յիշեցնող կազմակերպական պատկեր մը (12) :

Մեր նիւթէն դուրս կ'իյնայ խօսիլ դաշնակցական մարմիններու տուեալ ժամանակաշրջանի ազգային գործունէութեան շուրջ, — դեկավար մասնակցութիւն կամաւորական շարժման, Ազգային Բիւրոյին եւ, աւելի ուշ, Ազգային Խորհուրդին, Արեւմտահայ եւ Արեւելահայ Համադումարներ, քաղաքական արտաքին աշխատանքներ, Մայիսեան Գերադոյն Գոյամարտ՝ Արամի գլխաւորութեամբ եւ Պաքուի հերոսամարտ՝ Ռոստոմի տիրական ներկայութեամբ, անկախութեան յայտարարութիւն եւ անկախ ու միատարր Հայաստանի աստիճանական կերտում (13) : Ու թուած չեղանք ամէն ինչ : Զանց կ'ընենք այդ բոլորը, անցնելու համար, Երեւանի Ընդհանուր ժողովին նախորդող կազմակեր-

պական բաւական բարդ պատկերը ըստ հնարաւորի բնութագրելէ ետք, բո՛ւն իսկ Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի աշխատանքներուն եւ որոշումներուն :

Հ. Յ. Դ. Իններորդ Ընդհանուր Ժողովը — անկախ Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ տեղի ունեցած Գաշնակցութեան գերագոյն միակ ժողովը — կը բացուի 27 Սեպտեմբեր 1919ին եւ փաստօրէն կը տեւէ ամբողջ Հոկտեմբեր ամիսը : Երկու Բիւրոններու 1 Մարտ 1919ի շրջաբերականը, որ մարմիններուն կը փոխանցէր Ժողովի օրակարգը եւ իրաւասու ձայներու թուական բաշխումը՝ ըստ շրջաններու, Ընդհանուր Ժողովի բացման թուական կը նախատեսէր Օգոստոս 15ը(14) : Այդ շրջաբերականէն արդէն իսկ յստակ կը դառնայ Բիւրոններու տրամադրութիւնը՝ Իններորդ Ընդհանուր Ժողովին տալու ամենալայն ներկայացուցչական պատկեր, յստակօրէն համազգային բնոյթ, — ինչ որ, պարզ է, կը բացատրուի նորաստեղծ Հայաստանը ամենայն հայոց հայրենիք նկատելու եւ նկատել տալու հիմնական տրամադրութեամբ, ի հետեւումն Արեւմտահայոց Բ. Համագումարին կողմէ բանաձեւուած է վարչապետ Ալ. Սատիսեանի 28 Մայիս 1919ի յայտարարութեամբ պետական-քաղաքական փլաթֆորմի բնոյթ ստացած Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի տարազին : Ժողովին մասնակցելու կը հրաւիրուին ուրեմն բոլոր այն մարմինները, որոնք իրաւապէս գոյութիւն ունէին Ութերորդ Ընդհ. Ժողովի օրերուն, անոնք՝ որոնք կազմուած են Հնդամեակի բնթացքին, ինչպէս նաեւ անոնք՝ որոնք կը բխին Հայաստանի նոր իրականութենէն (խորհրդարանական Ֆրակցիա) . արեւմտահայ մարմիններուն կը տրուին յատուկ զիւրութիւններ. — «Այն շրջանները, որոնց մարմինները պատերազմի եւ տեղահանութեան պատճառով փայփայուել են, Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու համար պէտք է փութան վերակազմուել : Այդպիսի մարմիններից Ընդհ. Ժողովի համար կանոնադրական

ցենզ չի պահանջում: Եթէ մի որեւէ շրջանում որեւէ պատճառով կարելի չի լինում վերակազմել մարմին, 1914ի Յուլիսին գոյութիւն ունեցած Կոմիտէների եւ Կեմար. Կոմիտէների ողջ մնացած անդամները կարող են հաւաքաբար ուղարկել պատգամաւոր»: *Շրջաբերականով հրաւիրուած պատգամաւորներու (իրաւասու ձայներ) թիւն է 68. ըստ Որոշումներու գրքոյկին, մասնակցած են վճռական ձայնով 61 պատգամաւորներ եւ խորհրդակցական ձայնով 19 հրաւիրեալներ («Դաս-լիճի զաջնակցական ընկերները եւ կարգ մը գործիչ ըն-ներներ») (15) :*

Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի օրակարգը կը բաղ-կանայ հիմնական հինգ մասերէ. — ա) Զեկուցում եւ հաշուետուութիւն (Բիւրոներու, Կեդրոնական եւ Մե-կուսի Կոմիտէներու, Խորհրդարանական եւ կառավա-րական Փրակցիաններու եւն.) — բ) Սոցիալ-Քաղաքա-կան (Սահմանադիր Ժողովի եւ պետական Սահմանա-դրութեան հարց, Հայաստանի արտաքին եւ ներքին քաղաքականութիւն, բանակ եւ զինուորական նախա-րարութիւն, այլ նախարարութիւններ, պարենաւորման հարց, ներգաղթ եւ վերաշինութիւն, տնտեսական քա-ղաքականութիւն եւն.) — գ) Կազմակերպական (փո-փոխութիւն Հ. Յ. Դ. նուազագոյն Մրազրի եւ կազ-մակերպական կանոններու. ազգայի՞ն թէ միջազգային կազմակերպութիւն. տնտեսական կացութիւն. գա-զութիւններու կազմակերպութիւնները եւ անոնց կապը Երկրի հետ) — դ) Կուսակցական ընթացիկ կեանք (ար-խիւներ, Թանգարան, հրատարակութիւններ, կուսակ-ցական դպրոց, պանթէոն, Հ. Յ. Դ. պատմութիւն, երեսնամեակ եւն.) — ե) Ընտրութիւն Հ. Յ. Դ. Բիւ-րոյի :

Շրջաբերականին եւ Որոշումներու գրքոյկին մէջ տեղ գրուած օրակարգի պաշտօնական այս կէտերէն դուրս, Ընդհանուր Ժողովը գրադած է անշուշտ աւելի խորհրդապահական այլ հարցերով, ինչպէս թրքօ-թա-

Թար ապստամբ չըջաններու զսպումն ու հայ զաղթա-
կանութեամբ վերարնակեցումը(16), Մեծ Եղեռնի պա-
տասխանատուններու պատուհասումը (17) եւ այլն :

Այստեղ մենք պիտի ծանրանանք բնականաբար
Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցին հետ ա-
ղերս ունեցող որոշումներուն վրայ միայն : Իններորդ
Ընդհանուր Ժողովի աշխատանքներուն եւ եզրակացու-
թիւններուն մասին ընդհանրապէս, մթնոլորտին, պե-
տական եւ կուսակցական ըմբռնումներու եւ մօտեցում-
ներու բախումին մասին՝ աւելի ամբողջական ու ման-
րամասն տեղեկութիւններ կարելի է գտնել Որոշումնե-
րու զբթոյկին(2), ինչպէս նաեւ Ռուբէնի(16) եւ Վրաց-
եանի(14) յուշերուն մէջ : Այդ ամբողջը, յաջող կեր-
պով համադրուած, կարելի է գտնել նաեւ ընկ. Յա-
րութիւն Քիւրքճեանի «Ուրուագիծ Հ. Յ. Գ. Պատմու-
քեան 1919-1924 հնգամեակի» ուսումնասիրական աղ-
նարկին մէջ(18) : Քննելէ ետք Ժողովի ներկայացուց-
չական պատկերը եւ նկատելէ ետք որ «ձայներու բաշ-
խումը կը կատարուի տակաւին համաձայն հին կառոյ-
ցին» (այսինքն, օրուան պայմաններուն մէջ, փաստօ-
րէն ի նպաստ արեւմտահայ մարմիններուն . բոլոր պա-
րագաններուն, նշելի է այն կէտը՝ որ ներկայ 61 վճռա-
կան ձայներուն վրայ, 11ը միայն Հայաստանի Հանրա-
պետութեան «բնիկ» կազմակերպութեանց ձայներն են,
Զանգեզուրը ներառեալ), ընկ. Յ. Քիւրքճեան իրաւամբ
կը հաստատէ . «Ներկայացուցչական այս պատկերը
արգելք չ'ըլլար սակայն, որ Թ. Ընդհ. Ժողովին Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը գումարուի իբր ՊԵՏԱԿԱՆ կուսակ-
ցութիւն : Այս սահմանումին շուրջ տարակարծութիւն
եւ վիճարանութիւններ պիտի ըլլան, բայց փաստը
փաստ է. Թ. Ընդհ. Ժողովով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւ-
նը կը նուիրագործէ պետութիւն կերտող եւ պետութիւն
վարող կուսակցութեան իր նոր հանգամանքը» :

Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի Որոշումներու զբր-
քոյկը կը սկսի Նուագագոյն Ծրագրի փոփոխութեան

բանաձեւով(19), իրրեւ անկիւննադարձ Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան քաղաքական առաջադրանքներու: Անոր կը
հետեւին Հայաստանի արտաքին եւ ներքին քաղաքա-
կանութեան, դօրքի, հանրային կրթութեան եւ տնտե-
սական քաղաքականութեան վերաբերեալ որոշումներն
ու հայացման բանաձեւը(20): Ապա կու գան Արեւել-
եան եւ Հայաստանի Բիւրոներու գործունէութեանց
քննութիւնը եւ կազմակերպական բնոյթի այն քննա-
դատութիւնները, որոնց անդրադարձանք արդէն այս
բաժնի սկիզբը: Կը հետեւին կամաւորական շարժման
մասին հանուած բանաձեւը(21), մամլոյ եւ Դաշնակ-
ցութեան պատմութեան, արխիւներու կարգաւորման,
կուսակցական թանգարանի, կուսակցական դպրոցի եւ
Հ. Յ. Դ. երեսնամեակի ու պանթէոնի վերաբերեալ ո-
րոշումները, Ընկերվարական միջպղպային մեծ ընտա-
նիքին հաւատարմութեան բանաձեւը՝ իրրեւ անոր «հա-
ւասար ու հարազատ» անդամը: «Պօզոս – Նուպարի
պատուիրակութեան հետ բանակցելու համար հիմ-
քեր» կը տրուին դաշնակցական բանազնացներուն(22):
«Երկրի Կեդրոնական Կոմիտէ»ն կը յայտարարուի լուծ-
ուած եւ կ'որոշուի ընդհանրապէս՝ «ա) Թոյլ չտալ
մի Կեդր. Կոմիտէի սահմաններում մի այլ Կեդր. Կո-
միտէի գոյութիւնը. բ) Կեդր. Կոմիտէի սահմանների
մէջ եղած բոլոր կոմիտէները պիտի ենթարկուեն այդ
շրջանի Կեդր. Կոմիտէին միայն»(23): Կը հետեւին ո-
րոշումներ ուսանողական եւ աշակերտական միութիւն-
ներու մասին, ապա՝ կարգապահական վճիռներ(14),
եւ վերջապէս՝ Դաշնակցութեան «նպաստի դրամա-
դրուխ»ի կանոնադիրը (օժանդակութիւն նահատակ ըն-
կերներու ընտանիքներուն):

Որոշումներու դրքոյկը, ինչպէս ի յայտ կու գայ
դրուիւններու թուումէն, դրեթէ չ'անդրադառնար Դաշ-
նակցութեան կազմակերպական նոր կառոյցին: Սակայն
այդ կառոյցը, իր ամբողջ մանրամասնութիւններով,
կը գտնենք 1919ին Երեւան հրատարակուած ԿԱԶՄԱ-

ԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՆ մէջ («Հաստատուած՝ Թ. Ընդհ. ժողովի կողմից») : Փոփոխութիւնները ակնբերեալ են, ու նոր կառոյցը, բխած նոր պայմաններէն, բնականաբար կը համապատասխանէ պետութիւն դարձած Հայաստանի ապրող իրականութեան : Ստորեւ կու տանք հիմնական գծերը(25) :

Անդամներու բաժնէն վերցուած է 1907ի Կանոնագրին օժանդակներու վերաբերեալ մասը : Անհատ գործիչներ զլուխը ըստ էութեան կը մնայ անփոփոխ, «ներկայացուցիչ» անունը միայն փոխարինուած ըլլալով «լիազօր»ով :

Կազմակերպութիւն խորագրին տակ կը գտնենք հետեւեալ մարմիններն ու համապատասխան ժողովները .—

ա. Գիւղական կոմիտէ	Գիւղական ժողով
բ. Թաղային կոմիտէ	Թաղային ժողով
գ. Գաւառակային կոմիտէ	Գաւառակային ժողով
դ. Գաւառական կոմիտէ	Գաւառական ժողով
ե. Քաղաքային կոմիտէ	Քաղաքային ժողով
զ. Կենտրոնական կոմիտէ	Շրջանային ժողով
է. Բիւրօ	Ռայոնական ժողով
	Կոնֆերանս (Պորհրդաժողով)
	Ընդհանուր ժողով :

Ապա կը տրուին մարմիններու վերաբերեալ կանոնագրային մանրամասնութիւնները եւ իւրաքանչիւրի թուական նուազագոյն ցենզը : Իրբեւ ընդհանուր սկզբունք՝ դաշնակցական անդամները կազմում են մարմիններ, գիւղերում՝ բուով մէկից ոչ աւելի, աւաններում՝ երեքից ոչ աւելի եւ քաղաքներում՝ քաղերի քանակով» (յօդ. 6) : Նաեւ՝ «դաշնակցական բոլոր անդամները վճարում են կուսակցական տարբ իրենց եկամտի 2% կամ Շրջանային ժողովի որոշած սակի համաձայն . . .» (յօդ. 9) : Թաղային եւ գիւղական կոմիտէները պէտք է ունենան առ նուազն 15 անդամ . կը

նախատեսուին ստորաբաժանումներ՝ մարտական, արհեստակցական, բանուորական, զիւղացիական, ուսանողական, աշակերտական, կարմիր խաչի եւն. : Գիւղական հինգ կոմիտէ ունեցող զաւառակ մը կ'ունենայ իր գաւառակային կոմիտէն, իսկ թաղային հինգ կոմիտէ ունեցող քաղաք մը՝ իր քաղաքային կոմիտէն : Այս մարմինները ընտրելի են ձայներու պարզ մեծամասնութեամբ, թաղային եւ զիւղական կոմիտէներու ներկայացուցիչներուն կողմէ :

Իւրաքանչիւր զաւառ կրնայ ունենալ միայն մէկ զաւառական կոմիտէ՝ առ նուազն երեք զաւառակային եւ քաղաքային կոմիտէներով : Իսկ կեդրոնական կոմիտէն պէտք է ունենայ առ նուազն երեք զաւառական կոմիտէ : Ան ամէն տարի կ'ընտրուի իր շրջանի Շրջանային Ժողովէն՝ ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ : Դժուար չէ հաշուելը, որ այս պայմաններուն մէջ Կեդրոնական Կոմիտէութեան մը թուական նուազագոյն ցինդը կ'ըլլայ 675 (նախկին 1000ին տեղ, որ, մանաւանդ Իններորդ Ընդհ. Ժողովին նախորդող հնգամեակին, պէտք է յաճախ անուանական մնացած ըլլայ) : Կ. Կոմիտէի մը իրաւասութիւններն ու պարտաւորութիւնները մանրամասնութիւններու մէջ միայն կը տարբերին 1907ի Կանոնադրի տրամադրութիւններէն : Յետակացուած է սակայն՝ թէ «Կ. Կոմիտէն իւր ամբողջ եկամտի 25%ը տալիս է Բիւրոյին, իսկ մնացածը յատկացնում է Շրջանային Ժողովի կողմից որոշուած ձեռնարկներին ու պէտքերին՝ համաձայն նախահաշուի» (յօդ. 34) :

1919 Նոյեմբերէն սկսեալ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կ'ունենայ մէկ Բիւրօ, որ «կուսակցութեան կեդրոնական գործադիր մարմինն է» (յօդ. 37) : Ու մենք բացատրեցինք արդէն դէթ երեւութապէս որոշ կեդրոնացման ձգտումի մը համապատասխանող այդ որոշման պատմական ու հոգեբանական նախադրեալները : Իրականութեան մէջ, եթէ բաղդատենք 1907ի եւ 1919ի

Կանոնագրերը, փաստօրէն ոչինչ կը գտնենք փոխուած Բիւրոյի պարտաւորութեանց եւ իրաւասութիւններուն մէջ: Նորութիւնը այն է՝ որ, տրուած ըլլալով Հայաստանի եւ հայութեան օրուան իրականութիւնը՝ բոլորովին տարբեր նախկինէն, ու տրուած ըլլալով նաեւ՝ պարագաներու բերմամբ ստեղծուած կազմակերպական քառսէն որոշ յստակացումով դուրս դալու անհրաժեշտութիւնը, երբեմնի ցրուած ու բազմազեկ Դաշնակցութիւնը (էր երբեմն՝ երկու Բիւրոններ եւ քանի մը Պատասխանատու Մարմիններ հաշուող) Իններորդ Ընդհանուր Ժողովին կը վերածուի մէկ ամբողջութեան: Կեդրոնական Կոմիտէները, սակայն, ապակեդրոնացման հիմնական սկզբունքով իրենց տրուած իրաւասութիւնները կը պահեն լրիւ կերպով:

Հ. Յ. Դ. Բիւրոն կ'ընտրուի Ընդհ. Ժողովէն՝ զազանի քուէարկութեամբ եւ ձայներու երկու երրորդի մեծամասնութեամբ. ան կը բաղկանայ 7 անդամէ եւ կ'ունենայ 3 փոխանդամներ (26): Անոր կեդրոնը Երեւանն է: Բիւրոյի անդամը չի կրնար միաժամանակ կառավարութեան անդամ ըլլալ (յօդ. 38 եւ 39):

Կը հետեւի Պարլամենտական Փրակցիային վերաբերեալ մասը: Բիւրոն վճռական հակակշիռ ունի Հայաստանի Խորհրդարանի դաշնակցական Փրակցիային վրայ, որ «ինքնուրոյն կերպով վարում է պարլամենտական ամբողջ օրէնսդրական աշխատանքը՝ ղեկավարուելով Ընդհ. Ժողովի, Կոնֆերանսի եւ համապատասխան Ռայոնական Ժողովների որոշումներով»: Կառավարութիւն բաժնին մէջ կը ճշդուի, թէ «Փրակցիան ընտրում է նախարարապետին՝ նախապէս առնելով Բիւրոյի համաձայնութիւնը»: Փրակցիան — եւ անոր ճամբով անշուշտ Հ. Յ. Դ. Բիւրոն — վճռական ձայն ունին կառավարութեան անդամներու ընտրութեան եւ անոնց փոփոխման հարցերուն մէջ: Ու այստեղ եւս կը շեշտուի, որ «կանոնավարութեան դաշնակցական անդամները միաժամանակ կուսակցական ռեւէ մարմնի ան-

դամ չեն կարող լինել» (տեսնել էջ 12-13, յօդ. 60-65) :

Ինքնավարու քիւններու (զաւառական եւ քաղաքային) բաժնէն ետք, որ անմիջական աղերս չունի զուս կազմակերպական կառոյցին հետ, կու գայ վերոյիշեալ մարմիններուն համապատասխանող ժողովներու մասը. — գիւղական եւ քաղային ժողովներ, գաւառակային եւ քաղաքային ժողովներ, գաւառական ժողով, շրջանային ժողով : Վերջինին «մասնակցում են գաւառական կոմիտէների, Կենտրոնական Կոմիտէի եւ Բիւրոյի կողմից մէկական եւ գաւառական ժողովների երկուական ներկայացուցիչները» (յօդ. 84) : Ռայոնական ժողով կը կոչուի «Իւրաքանչիւր պետութեան սահմաններում գտնուող բոլոր Կենտր. Կոմիտէների եւ շրջանային ժողովների ներկայացուցիչները ընդհանուր ժողովը» . ան կը գումարուի ըստ կարիքի, բայց առ նուազն տարին մէկ անգամ՝ Բիւրոյի հրաւէրով : Իրբեւ ընդհանուր կանոն, բոլոր ժողովները օրինաւոր կը համարուին, երբ ներկայ է իրաւասու ձայներու 2/3ը :

Նորութիւն է անշուշտ հորիւրդաժողովը (Կոմֆերանս), որ կը հրաւիրուի «Բիւրոյի անդամների 2/3ի կամ առ նուազն երեք Կենտր. Կոմիտէների պահանջով» (յօդ. 96), «Ընդհանուր ժողովի կողմից չնախատեսուած հարցերի համար եւ նրա որոշումները պարտադիր են Բիւրոյի եւ բոլոր մարմինների համար» (յօդ. 97) : Սակայն ան «Ինֆոխուլիտեան չի կարող ենթարկել Ծրագիրը, Կանոնադիրը եւ Ընդհ. ժողովի որոշումները» : Խորհրդաժողովին կը մասնակցին՝ «Բիւրոն իւր ամբողջ կազմով, բոլոր Կենտ. Կոմիտէները եւ Հայաստանի Խորհրդարանական խմբակցութիւնը (Փրակցիա)՝ մէկական ներկայացուցիչներով» (յօդ. 94) :

Փոփոխութիւն չեն կրեր Ընդհանուր ժողովի վերաբերեալ յօդուածները . 1907ի Կանոնադրին բաղդատմամբ՝ կը գաննեք միայն մասնակի պատշաճեցում մը՝ միակ Բիւրոյի զբոլթեան : Իր անդամներու մէկ-երրորդի սահմաններուն մէջ ձայնի իրաւունքով գործիչ ըն-

կերներ հրաւիրելու իրաւասութիւնը վերապահուած է Ընդհանուր Ժողովին միայն (յօդ. 101) :

Կը հետեւին նուազագոյն պահանջները : Իւրաքանչիւր Կ. Կոմիտէ պարտաւոր է ունենալ դաւառական երեք կոմիտէութիւն՝ համապատասխան ցենզով, եւ առնուազն 20.000 Ֆրանք տարեկան եկամուտ : Ուսանողական միութիւնները Ընդհ. Ժողովին կը մասնակցին, եթէ անոնց կազմակերպուած ուսանողներու թիւը 200էն աւելի է, իսկ աշակերտական միութիւնները՝ առնուազն 300 անդամ ունենալու պարագային :

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ մնացեալ զլուխները — Դրամական միջոցներ, Հաշուապահութիւն, Օգնութիւն, Միութիւններ, Կարգապահական եւ Դատական — անմիջական ազերս չունին կառոյցին հետ (27) : Իրբեւ վերջին զլուխ աւելցուած Գերագոյն Դատական Ատեանը, ըստ իր կանոնադրային բնոյթին, խորհրդաժողովին հետ կը բաժնէ Դաշնակցութեան խորհուրդին պարտականութիւններն ու իրաւունքները : Ան կ'ընտրուի Ընդհանուր Ժողովէն, իրբեւ մնայուն մարմին, որ կը բաղկանայ երեք անդամէ եւ երեք փոխանդամէ : Ան քննութեան կ'ենթարկէ ընկերներու, մարմիններու (Բիւրոն ներառեալ), Ֆրակցիայի եւ կառավարութեան դաշնակցական անդամներու «դրամական, քրէական եւ հակակարգապահական դործերը», եւ կրնայ լծիւ կայացնել՝ մինչեւ Դաշնակցութենէն արտաբոսում : Անոր դատական լծիւները կը փոխանցուին Բիւրոյին՝ առ ի գիտութիւն եւ գործադրութիւն : «Դատական Ատեանի անդամները կուսակցական կազմակերպական մարմինների անդամ չեն կարող լինել, բացի պարլամենտական ֆրակցիայից» (յօդ. 169) :

Դժբախտաբար, Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի նախագծած կազմակերպական այս նոր ու յստակ կառոյցը, իր կարգին, եւ մի'չտ հայ ժողովուրդի դաժան ճակատադրին բերումով, բաւարար ժամանակ պիտի չունենար հաստատուելու եւ ամրապնդուելու : Քաղա-

քական անակնկալները նոր պայմաններ պիտի ստեղծէին շուտով, Հնդամեակ մը եւս, Հայութեան նորանոր դժբախտութիւններուն հետ, կազմալուծելու, ցրուելու կամ առ նուազն հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկելու համար Դաշնակցութեան կազմակերպական մեքենան :

(1) Ներկայ ուսումնասիրութեան առաջադրանքէն դուրս կ'իյնայ դէպքերու եւ դէմքերու ըստ էութեան գնահատանքը: Երբ կը խօսինք «կազմակերպական քառույթ» եւ «մարմիններու ցրուածութեան» մասին՝ բոլոր նախաստեղծութիւնները գոյ-անցնող գահավէժ դէպքերու իբր հետեւանք, նկատի ունինք դաշնակցական մարմինները՝ իբրեւ կազմակերպական կառոյցի ամբողջութիւնը պայմանաւորող *հաւաքականութիւններ*: Այդ հաւաքականութեանց ցրումը — կազմակերպական նեղ իմաստով անընդունելի — ոչինչով կը պակսեցնէ անոնց բաղկացուցիչ անհատներուն դաշնակցականի գաղափարական գորութիւնը եւ նուիրումը՝ հայութեան ազատագրութեան գործին. ընդհակառակն, տեսանք արդէն, կը պայմանաւորէ ու կը բացատրէ գանձնք: Մեր ժողովուրդի գերագոյն գոյամարտի օրերուն ու անկէ ետք տակաւին աւելի քան տարի մը, դաշնակցական ղեկավարները, ժողովներու եւ մարմիններու անդամ ըլլալէ առաջ ու աւելի՛ մարտիկներ էին, զինուորական ղեկավարներ, Ազգային Խորհուրդի վարիչներ, անկախութեան կերտիչներ, ու թրջախտն անձեւ քառնէ մը՝ վաւերական Հայաստանի ստեղծիչներ: Այդ գործերու գումարն է Դաշնակցութեան վաստակը 1917-1920 տարիներուն, եւ անոնց արգասիքը՝ ինքնուրոյն Հայաստանի մը գոյութիւնը վերջին 56 տարիներուն:

(2) ՔԱՂՈՒԱՄՔՆԵՐ Հ.Յ.Գ. 9ԲԳ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻՑ, Երեւան, 1920 (*ժխան ժարմիններէ համար*). էջ 14-15:

(3) Տեսնել Ռուբէն, ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ, Է. հատոր, էջ 154-157: Իններորդ Ընդհանուր ժողովին քաղաքացիական ժամանակաշրջանի կազմակերպական անբնական վիճակին կ'անդրադառնայ նաեւ ընկ. Յարութիւն Քիւրքեան, իր «Ուրուագիծ Հ. Յ. Գ. Պատմութեան 1919-1924 Հնդամեակի» շահեկան յօդուածաշարքին մէջ: Տեսնել ԱԶԳԱԿ ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ - ԴՐՕՇԱԿ, Գ. տարի (1973), ի մասնաւորի թիւ 36 եւ 37:

(4) Կարօ Սասունի, ԹԻՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ, Պէտրոպ, 1966. էջ 145:

(5) Տեսնել նախորդ բաժինը, ի մասնաւորի՝ էջ 87-88:

(6) Կարօ Սասունի, ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ, ՊԵՂՐՈՒՄ, 1966, էջ 144:

(7) Անդ, էջ 145-146: Առաջին անգամ ըլլալով է որ Բասէնն ու Ալաշկերտը կը դառնային առանձին կեդրոնական կոմիտէութիւններ: Երկիրը այսպէսով կ'օժտուէր հինգ կեդր. կոմիտէութիւններով: Ընկ. Կ. Սասունիի յուշերը եւս, սակայն, չեն տաք մեզի «Երկրի կեդրոնական կոմիտէ»ին ծննդեան պարագաները:

(8) Տեսնել նախորդ բաժինը, ի մասնաւորի՝ էջ 91-92:

(9) Ունիմք այդ երկու շրջաբերականներուն տպագիր պատճենները: Ընդգծուած մէջբերումը քիւ 1էն է (1917 թ., Մարտ 5):

(10) Ս. Վրացեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ք. տիպ, ՊԵՂՐՈՒՄ, 1958. էջ 590-595:

(11) Չկրցամք նշել՝ թէ երկու տարբեր Ռայոնական ժողովներու կ'ակնարկեն երկու հեղինակները, թէ՞ միեւնոյն ժողովին, մէկուն մօտ ամսուան սխալով մը: Կ. Սասունի (յիշատակուած աշխատութիւն, էջ 146) կը նշէ՝ որ այդ Ռայոնական ժողովը ընտրած է ոչ միայն Արեւելեան Բիրոյի կանոնադրով նախատեսուած երկու անդամները (անուններ չկան), այլ նաեւ Հայաստանի Բիրոյի երեք անդամներ, յանձնիս Հմայեակ Մանուկեանի, Ամատունիի եւ Կարօ Սասունիի:

(12) Տեսնել ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐԸ, էջ 3:

(13) Հետաքրքրուողը կրնայ դիմել Ս. Վրացեանի եւ Ալ. Խատիսեանի ծանօթ գործերուն, բայց մանաւանդ Փրոֆ. Ռիչըրտ Տովիանիսեանի մասնագիտական աշխատասիրութեանց, — AR-MENIA ON THE ROAD TO INDEPENDENCE, Քալիֆորնիա, 1967, և THE REPUBLIC OF ARMENIA, ա. հատոր, Քալիֆ., 1971:

(14) Մեր տրամադրութեան տակ ունինք տպագիր այդ շրջաբերականէն օրինակ մը: Ամբողջութիւնը հրատարակուած է Ս. Վրացեանի «ԿեԱՆԻՒ ՈՒՂԻՆԵՐՈՎ» շարքի ե. հատորին մէջ, էջ 108-112:

(15) Հետաքրքրական է բաղդատել 1 Մարտի շրջաբերականով հրաւիրուած մարմինները եւ ըստ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐԸ գրքոյկին ժողովին փաստօրէն մասնակցած շրջաններն ու մարմինները՝ իրենց վճռական ձայներու քիւով: Կուսամբ անունները, կողմի՞ վճռական ձայներու իրաւունքը ըստ շրջաբերականին, ապա, փակագծի մէջ, մասնակցողներու քիւը ըստ գրքոյկին.— 1. Ռուսաստան (Ղրիմ, Ռոստով, Հիւս. Կովկաս)՝ 2 (0) — 2. Պաքու՝ 4 (3) — 3. Շուշի՝ 2 (1) — 4. Գանձակ՝ 2 (2) — 5. Զանգեզուր՝ 2 (1) — 6. Թիֆլիս՝ 4 (5) — 7. Ծովափ (Պաքու, Սուխում, Սոչի)՝ 2 (2) — 8. Ալեքսանդրապոլ՝ 2 (4) — 9. Երեւան՝ 4 (4) — 10. Կարս՝ 2 (2) — 11. Թեհրան՝ 2 (2) — 12. Թաւրիզ՝ 2 (0) — 13.

Վան՝ 4 (4) — 14. Կարին՝ 2 (2՝ Բասէնի հետ) — 15. Մուշ՝ 2 (2) — 16. Ալաշկերտ՝ 2 (2) — 17. հարբերդ՝ 2 (0) — 18. Սեբաստիա՝ 2 (1) — 19. Տրապիզոն՝ 2 (0) — 20. Տիգրանակերտ՝ 2 (0) — 21. Հարթ-Ապահունիք (Խնուս)՝ 0 (2) — 22. Կիլիկիա՝ 2 (2) — 23. Պոլիս՝ 4 (4) — 24. Իզմիր՝ 0 (1) — 25. Եգիպտոս՝ 2 (1) — 26. Պալմաններ՝ 2 (2) — 27. Ամերիկա՝ 6 (3) — 28. Երուսալմ՝ 1 (0) — 29. Խորհրդարանական Ֆրակցիա՝ 1 (2) — 30. Հ. Յ. Գ. Երեւանի ներկայացուցչական Խորհուրդ՝ 0 (1) — 31. Երկրի Կեդրոնական Կոմիտե՝ 0 (1) — 32. Հ. Յ. Գ. Ուսանող. Միութիւն՝ 0 (1) — 33. Հ. Յ. Գ. Աշակերտ. Միութիւն՝ 0 (1) — 34. Հայաստանի Բիւրօ՝ 1 (1) — Հայաստանի Բիւրոյի Պոլսոյ հաստատած՝ 0 (1) — 36. Արեւելեան Բիւրօ՝ 1 (1) :

Մեր տրամադրութեան տակ չունինք մաս, դժբախտաբար, 61 պատգամաւորներու եւ 19 հրաւիրեալներու լրիւ անուանացանկը, եւս առաւել՝ անոնց բաշխումը ըստ իրենց ներկայացուցած շրջաններուն կամ մարմիններուն: «Հետաքրքիր կը լինէր ներկայացնել բոլոր պատգամաւորների ցանկը, ինչ որ հնարաւոր չէ, դժբախտաբար» — կը գրէ Սիւնոն վրացեան («ԿԵԱՆՏԻ ՌԻՎԼՆՆԻՐՈՎ», Ե. հատոր, էջ 112), միաժամանակ մատնանշելով քացակայութիւնը Արմէն Գարոյի, Միք. Վարսանյանի եւ Ա. Ահարոնեանի: Թոստով եւ Արամ 1919 Յունուարին մահացած էին արդէն: Նկարներէն եւ մասնակի այլ տեղեկութիւններէ օգտուելով՝ կըրնանք թուել կարգ մը անուններ միայն, ինչպէս՝ Իշխան Յովսէփ Արդուբեան, Թուրէն, Գրօ, Ս. Վրացեան, Ն. Աղբալեան, Ալ. Խատիսեան, Շաւարշ Միսաքեան, Սասունցի Մուշեղ (Աւետիսեան) եւ Միթրաք Գարամեան (Մշոյ Կեդր. Կոմիտէի ներկայացուցիչներ), Տիգրան Ծամախուր եւ Մինաս Վերածին (Կիլիկիոյ պատգամաւորներ), Արք. Գիւլիսանդանեան, Կարօ Սասունի, Յովհ. Տէվէնեան եւ այլն:

(16) Տեսնել Թուրէնի ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐՈՒ Է. հատորը ընդհանրապէս, եւ ի մասնաւորի՝ հմբապետ Մուշեղի յուշերը Թուրէնի մասին, էջ 98-117:

(17) Տեսնել Սիւնոն վրացեան, «Հայկական Նիւրէնբերգը», Արշ. Շիրակեանի ԿՏԱԿՆ ԷՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒԻ հատորին մէջ (Պէշրուր, 1965), էջ 55-61:

(18) Յօդուածաշարքին մասին տեսնել ծանօթագրութիւն քիւ 3: Մէքքերուրը՝ ԱԶԳԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿԻ 1973ի 36րդ համարէն է, էջ 569:

(19) «Հ. Յ. Գ. Դաշնակցութեան 9րդ ընդհանրական համագումարապէս նախագործելով անկախ եւ միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը եւ անոր ամբողջացման եւ գարգացման ձգտելով բոլոր գորութեամբ, ժողովրդավար (դեմոկրատիք) Հանրապետու-

քեան հիման վրայ, որոշեց՝

Ա.— Ձեղիայ համարի կուսակցութեան նուազագոյն ծրագրի Ռուսահայաստանի եւ Տանկահայաստանի վերաբերեալ քաղաքական պահանջները:

Բ.— Ամբողջական ծրագրի վերաբնութիւնը յետաձգուում է յաջորդ Ընդհ. ժողովին» (էջ 4-5):

(20) «Լսելով զեկուցում հայացման հարցի մասին, Հ. Յ. Դ. Յրդ Ընդհ. ժողովը ցումով կը դիտէ որ ոչ միայն դաշնակցական կառավարութիւնը, այլեւ կուսակցութեան ձեռնհաս մարմինները ոչ մէկ ուղղակի եւ գործնական քայլ առած են Հայաստանի Հանրապետութիւնը հայացնելու. հետեւաբար կը պահանջէ՝

ա.— Հայերէնը ընդունիլ իբր միակ լեզու բոլոր նախարարութիւններու եւ ամէն տեսակի գործառնութիւններու համար:

բ.— Մինչեւ երեք ամիս արձակել հայերէնի անտեղեակ պաշտօնեաները եւ այսուհետեւ հայերէն լեզուն ճկատել էական կէտ՝ պաշտօնեաներու ընտրութեան համար» (էջ 13-14):

(21) Ընդհ. ժողովը կը հաստատէ որ «հայկական կոտորածները կը բխէին պատմականօրէն եւ փաստօրէն ապացուցուած համարուրժական երիտասարդ Թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականութեան», որ կամաւորական շարժումը «պատերազմէն թխած վերիվայրումներուն» մէջ փաստօրէն պատմական աներաժեշտութիւն մըն էր, ըլլալով միաժամանակ «ինքնաբոյս արտայայտութիւնը հայ ժողովուրդի պատմական տենչերուն եւ ձգտումներուն», եւ որ «Դաշնակցութիւնը չէր կրնար պատմական այդ վայրկեանին առջեւ մնալ անտարբեր»՝ ժողովուրդը ձգելով անդեկ, — եւ կ'եզրակացնէ՝ որ վճռապէս սխալ է այն կարծիքը՝ թէ «հայկական աղէտները ուղղակի հետեւանք էին կամաւորական շարժումին»։ այդ շարժումը կը ճկատուի, ընդհակառակն, «հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանական մէկ պատմական փաստ եւ մեր քաղաքական ազատագրութեան ազդակ» (Գրքոյկ, էջ 15-16):

(22) Տեսնել անդ, էջ 21-22:

(23) Անդ, էջ 22-23:

(24) վերացում Սափոյի եւ Սարհատի հեռացման պատիժներուն (տեսնել ատենագրութիւններն ու որոշումները Չորրորդ Ընդհանուր ժողովին):

(25) Նոյն կԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՎԱԳՐԱՐԻՒՆԸ լոյս տեսած է 1923ին (դարձեալ արեւելահայերէնով). ո՛ր տպուած ըլլալը նշանակուած չէ սակայն: Մինչ 1919ի տպագրութիւնը, ինչպէս եւ ԳԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐԸ (1920, տես Չրդ ծանօթագրութիւն), լոյս տեսած են Երեւանի «Ուրարդիա» տպարանէն:

(26) Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի անդամ կ'ընտրուին՝ քԺ. Համօ Օհանջանեան, Ռուրէն Տէր Միմասեան, Սիմոն Վրացեան, Արշակ Զա-

մայեան, Արմէն Գարօ, Սարգիս Արարատեան եւ Աբրահամ Գիւլ-
խանդանեան: Փոխանդամներ՝ Գէորգ Ղազարեան, վահան Նաւա-
սարդեան եւ Շահմազեան: Պարագաներու բերմամբ, յաջորդող քա-
նի մը տարիներուն թիւրոյի անդամներէն միայն երեքը կամ չորս-
սը (Օհանջանեան, վրացեան, Ռուբէն եւ մասամբ՝ Զամայեան)
կուսակցական-կազմակերպական գծով տիրական ներկայութիւն
պիտի արձանագրէին:

(27) Հետաքրքրուողը կրնայ այդ բաժինները գտնել 1919ի
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՄ մէջ, էջ 20-28:

Թ. — 1920—1924 ՆՆԳԱՍԵԱԿԸ

ՊՈՒՔՐԷՇԻ ԵՒ ՎԻԵՆՆԱՅԻ

ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Երևանի Ընդհանուր Ժողովին յաջորդող երկու տարիները եւս նոյնքան ճակատագրական պիտի ըլլային՝ ոչ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, այլ նաեւ Հասաստանի եւ համայն հայ ազգին համար: Երէկի դժոխային պայմաններէն հազիւ դուրս եկած, քիչ մը ազատ շունչ քաշելու, ապրելու եւ ստեղծագործելու սկզբնական իր ճիգին լծուած Հայաստանը պիտի ստիպուէր իր ոյժերը վատնել մէկ կողմէ թրքօ — թաթար, միւս կողմէ պոլշեւիկեան հակապետական շարժումներն ու ապստամբութիւնները գսպելու: Ստեղծուած ճգնաժամային կացութիւնը 1920 Մայիսին պիտի ստիպէր Հ. Յ. Դ. Բիւրոն դիմելու բացառիկ միջոցառումներու, — խորհրդարանական աշխատանքներու ժամանակաւոր դադար եւ Հ. Օհանջանեանի Բիւրօ-կառավարութեան կազմութիւն, — բան մը՝ որ կը հակասէր Խնկերորդ Ընդհանուր Ժողովէն բխած Կազմակերպական Կանոններուն(1): Ու մինչ, 1920ի ամառը, միջազգային-դիւանազրտական գետնի վրայ Հայաստանը կարեւոր յաջողութիւն մը պիտի արձանագրէր՝ ստորա-

գրութեամբը Սեւրի դաշնագրին, ան նուազ բախտաւոր պիտի ըլլար սակայն իր դրացի պետութեանց՝ Թուրքիոյ, Ատրպէյջանի եւ Պորհրդային Ռուսաստանի հետ իր յարաբերութեանց եւ փոխադարձ հասկացողութեան ճիգերուն մէջ, — Շանթի պատուիրակութիւնը ձեռնունայն պիտի դառնար Մոսկուայէն եւ, Սեպտեմբերի վերջերը, թուրք բանակի անակնկալ յարձակումով սկիզբ պիտի առնէր հայ-թրքական աղետալի պատերազմը: Կառավարութեան փոփոխութիւն, խորհրդայնացում, Հայաստանի պարպումը դաշնակցական ղեկավարութեան կեդրոնական դէմքերէն, ուրիշներու ձերբակալութիւնը, Հայաստանի բանակի սպաներու աքսորը, Կասեանի Յեղկոմի համատարած բռնակալութիւնն ու ճնշումի սանձարձակ քաղաքականութիւնը, Արագեացի սասունցիներու պողթկումն ու համաժողովըրդական ապստամբութիւնը՝ 1921 Փետրուարին, Ս. Վրացեանի «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն եւ ազատ Լեոնահայաստանի դոյամարտը, Երեւանի վերագրուումը 11րդ Կարմիր բանակին կողմէ՝ 2 Ապրիլին եւ Միասնիկեանի Յեղկոմի հաստատումը: Ահա, արագ թուումով մը միայն, յաջորդականութիւնը Հայոց պատմութեան ամէնէն բախտորոշ եւ վերիվայրումներով ամէնէն խիտ տարիներէն մէկը կազմող այդ ժամանակաշրջանի գլխաւոր դէպքերուն: Իրբեւ պատմական պարունակ ու մթնոլորտ, նաեւ բացատրութիւն, 1920-21 տարիներուն Դաշնակցութեան Երկրի կազմակերպական կառոյցին կրած արագ փոփոխութիւններուն(2):

Այս բոլորին մէջ, Իններորդ Ընդհանուր Ժողովի նախատեսած կազմակերպական նոր ցանցը, իր գիւղական, թաղային, դաւառակային, քաղաքային, դաւառական եւ շրջանային մարմիններով ու համապատասխան ժողովներով, ո՞րքանով ժամանակ ունեցաւ հաստատուելու եւ լամբանալու, — հարց է: Պարզ է սակայն — եւ Ռուբէն կը վկայէ այդ մասին(3) — որ

Ընդհանուր Ժողովի աւարտէն անմիջապէս ետք նորըն-
տիւ Բիւրոն ձեռնարկած է կուսակցական մեքենայի
ամբողջական վերագասաւորման՝ համաձայն նախա-
գծուած նոր կառոյցին: Հայաստանի Հանրապետու-
թիւնը կը բաժնուի կուսակցական երեք շրջաններու՝
Կարսի (Ջրաբերդ), Ալեքսանդրապոլի (Շիրակ) եւ Ե-
րեւանի (Մրգաստան) Կեդրոնական Կոմիտէութիւննե-
րը, որոնց մէջ կը լուծուին մինչ այդ իրենց ինքնու-
րոյնութիւնը պահած «զաղթական» մարմիններն ու
կազմակերպութիւնները: Վրաստանը կը դառնայ ա-
ռանձին — եւ մէկ — Կեդրոնական Կոմիտէութիւն,
միացումովը Թիֆլիսի (Մեծ Քաղաք) և Պաթումի (Նա-
ւահանդիստ, ապա՝ Մոլոփ) նախկին շրջաններուն:
Նոյնը եւ Ատրպէյջանը, որուն մաս չեն կազմեր սակայն
Զանգեզուրը, Գանձակն ու Լեռնային Ղարաբաղը, որ-
ոնք կապուած կը մնան ուղղակի Բիւրոյին՝ իբրեւ ա-
ռանձին կոմիտէութիւններ: 1919ի վերջերն ու 1920ի
սկիզբը, այս բոլոր մարմինները ծնունդ առած են ար-
դէն Բիւրոյի ջանքերով հրաւիրուած համապատասխան
Շրջանային Ժողովներէն, — ոչ անշուշտ առանց դժ-
ուարութեան, տրուած ըլլալով կազմակերպական խառ-
նիճազանձի գացող, բայց կուսակցական ամբողջ անց-
եալ մը յիշեցնող լայնօրէն ապակեդրոն նախկին կա-
ռոյցի կողմնակիցներու կարեւորութիւնը եւ արեւմտա-
հայ-արեւելահայ հակատրամադրութիւնները(3): Բիւ-
րոյի որոշումով, կազմուած է նաեւ Ընդհանուր Ժողո-
վին կողմէ չնախատեսուած արտահոդային (էֆստե-
րիտորիալ) Կեդրոնական Կոմիտէութիւն մը՝ «Երկա-
քուղիների Կ. Կոմիտէն», երկաթուղային ծառայող-
ներն ու բանուորները կուսակցականօրէն կազմակեր-
պելու համար՝ յօգուտ համայնավարական քարոզու-
թեան չէզոքացման եւ անկախութեան ամրապնդման
(2 եւ 3):

Առանձին ուչադրութեան առարկայ են, Բիւրոյի
կողմէ, կուսակցութեան մարտական ոյժերը, կազմը-

ւած առաւելարար նախկին Ֆետայիներէ եւ կամաւորներէ, եւ ուր տիրող ներկայութիւն են սասունցիներն ու վասպուրականցիները՝ իրենց փորձուած խմբապետներու առաջնորդութեամբ: Հայաստանի բանակի կողքին, անոնք հիմնական երախտիք պիտի ունենային ըլլա՛յ թրքօ — թաթար շարժումներու զսպումին, ըլլա՛յ, հետագային, հայրենիքի պաշտպանութեան գործին մէջ՝ թուրք թէ պոլշեւիկ ներխուժողներուն դէմ:

Նոյն թուականին (1920ի սկիզբ), արտասահմանի կազմակերպութիւնները կը ներկայանան հետեւեալ պատկերով. — Թուրքիոյ մէջ՝ Վիշապի (Պոլիս) և Լեռնավայրի (Կիլիկիա) Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ եւ Իզմիրի Մեկուսի Կոմիտէութիւն. գաղութներ՝ Ամերիկայի, Պալքաններու, Վրէժի (Թաւրիզ) եւ Շահքստանի (Թեհրան) Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ եւ Եգիպտոսի Մեկուսի Կոմիտէութիւն: Համագումար՝ մէկ Բիւրօ, 10 կամ 11 Կեդր. Կոմիտէութիւններ եւ 6 Մեկուսի կամ առանձնակի կոմիտէներ: Երեւանի Ընդհանուր Ժողովին նախորդող շրջանի 26 մարմիններուն տեղ(4):

Հակառակ յարաբերութեան դժուարութիւններուն եւ Բիւրոյի կլանուած ըլլալուն առաւելարար Հայաստանի եւ անմիջականօրէն մերձակայ շրջաններու կազմակերպական դործերով, արտասահմանի մարմինները կարեւոր դեր պիտի ունենային Բիւրոն — եւ անոր միջոցաւ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը — արտաքին աշխարհի իրադարձութիւններուն եւ տրամադրութիւններուն դիտակ պահելու դժով: Ըստ երեւոյթին, աւելի քան դիւանադիտական ներկայացուցիչները, Պոլսոյ եւ Ամերիկայի մարմիններն էին Բիւրոյին եւ կառավարութեան քաղաքական տեղեկանք հայթայթողները: Այս ուղղութեամբ նշելի է նաեւ դերը կարգ մը շրջաններու, ոչ կազմակերպուած իբրեւ մարմին, բայց ուր գոյութիւն ունէին դաշնակցական խումբեր կամ անհատներ, ինչպէս՝ Տրապիզոն, Հիւսիս. Կովկաս, Մոսկուա, եւն.:

կազմակերպական այս մեքենան էր որ պիտի գործէր 1920ին, գէթ մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը, Երկրին մէջ անկէ ետք դառնալով ընդայտակեայ (նաեւ Զրարերդի Կ. Կոմիտէութեան վերացումով՝ Կարսի շրջանի կորուստէն ետք), արտասահմանի մէջ շարունակելով երկար ժամանակ, իսկ Թուրքիոյ եւ Վրաստանի մէջ՝ տակաւին քանի մը տարի :

Չանց կ'ընենք Բիւրոյի ներքին դժուարութիւնները 1919-1920 տարիներուն, կապուած առաւելարար անոր անդամներէն ոմանց (1920 Մայիսէն սկսեալ՝ բոլորին) զրազուածութեան՝ կառավարական աշխատանքներով, ուրիշներու (Օհանջանեան՝ մինչեւ 1920 Ապրիլ, Արմէն Գարօ, Շահմազեան) Երեւանէն բացակայութեան, ինչպէս նաեւ կուսակցական-յեղափոխական եւ պետական ըմբռումներու յաճախակի բախումներուն : Այս բոլորը անմիջական կապ չունին կազմակերպական կառոյցի ամբողջութեան հետ : Հետաքրքրուողը կրնայ գիմել Ռուբէնի (3) եւ Ս. Վրացեանի (5) յուշերուն, ինչպէս նաեւ ընկ. Յ. Քիւրքճեանի համադրական ուսումնասիրութեան (2) :

Հայաստանի խորհրդայնացումը վերջ տուաւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի ներկայութեան Երկրէն ներս, ինչպէս նաեւ, փաստօրէն, անոր հաւաքական գործունէութեան՝ իրրեւ մէկ եւ ամբողջական մարմին : Ռուբէն անցած էր արդէն Դարալագեազ, Օհանջանեան՝ բանտարկուած, Ջամալեան, Գիւլիսանդանեան, Արարատեան եւ ուրիշներ յաջողած էին, Թիֆլիսի վրայով, դուրս գալ արտասահման (Պոլիս) : Երեւան կը մնար Վրացեանը միայն : Դաշնակցական մարմինները կարճ ժամանակի ընթացքին դարձած էին ընդայտակեայ. ոմանք մասամբ կազմալուծուած՝ ձերբակալութեանց եւ ամէնօրեայ հետապնդումներու հետեւանքով : Ըստ Վրացեանի, «կուսակցական վերին իշխանութիւնը զբռնում էր Հայաստանի Կոմիտէի ձեռքը. ես խորհրդակցական ձայնով մասնակցում էի Կոմիտէի նիստե-

րին»(6) : Հայաստանի Կոմիտէն փաստօրէն շարունակութիւնն էր Մրդաստանի (Երեւանի) Կեդրոնական Կոմիտէին, որուն ազատ մնացած երեք անդամները Բիւրոյի ներկայացուցիչ Ս. Վրացեանի նշանակումով զօրացուած էին նոր տարրերով : Կարեւոր դեր խաղացած է այս մարմինը, Բիւրոյի բացակայութեան, 1920 Դեկտեմբերէն մինչեւ 1921 Փետրուար(7) :

Չենք խօսիր խորհրդային իշխանութեան առաջին ամիսներուն իսկ Հայաստանի մէջ երեւան եկած «Ձախնաշնակցական» խմբակցութեան մասին (անուն մը՝ որուն շուրջ բոլշեւիկները տակաւին տարիներ կատակերգութիւն պիտի խաղային, 1921 Ապրիլէն ետք), քանի այդ «չարժում»ը կը պատկանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան հերձուածներու պատմութեան եւ կապ չունի կուսակցութեան կառոյցի հոլովոյթին հետ :

Փետրուարեան յեղաշրջումէն ետք կազմուած Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն եւ անոր գործունէութիւնը, ինչպէս նաեւ Ինքնավար Սիւնիքի եւ Լեռնախայաստանի կռիւները, նոյնպէս, դուրս կը մնան մեր նիւթի ծիրէն : Այսպէս կամ այնպէս, 1921 Ապրիլէն մինչեւ Յուլիս, Դաշնակցութեան Երկրի զրեթէ բոլոր աչքառու ղեկավարները հեռացած էին Հայաստանէն, Արաքսի վրայով անցնելով Թաւրիզ : Այնտեղ են, ի մասնաւորի, Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի երեք անդամներ՝ Համօ Օհանջանեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ Սիմոն Վրացեան :

Մինչ այդ, սակայն, Դաշնակցութեան արտասահմանեան հատուածին մէջ պատահած է կարեւոր իրադարձութիւն մը, որմէ փաստօրէն անտեղեակ մնացած են Բիւրոյի Երկիր մնացած անդամները : Անցնելով Պոլիս եւ Պալքաններ, Ա. Գիւլիանդանեան, Ա. Ջամալեան եւ Ս. Արարատեան, ինչպէս նաեւ փոխանդամներ Գ. Ղազարեան եւ Վ. Նաւասարդեան, փոխանակ շարունակելու գործել իրրեւ Բիւրօ կամ առնուազն իբրեւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի արտասահմանի հատուած,

Հրաւիրած են Խորհրդաժողովը մը (Կոնֆերանս), որ
 գումարուած է Ապրիլին, Պուքրէշի մէջ: Պուքրէշի
 Խորհրդաժողովը, որուն կը մասնակցէին, արտասահմանեան
 մարմիններու ներկայացուցիչներու կողքին, նաեւ
 Շիրակի Կեդրոնական Կոմիտէէն մէկ եւ Վրաստանի
 Կեդրոնական Կոմիտէէն երկու ներկայացուցիչներ
 (8), քննած է Իններորդ Ընդհանուր Ժողովէն աս-
 դին պատահած դէպքերը, քննադատած Երկրի մարմինները,
 որոնք չեն կրցած տանիլ կազմակերպական բու-
 ւարար աշխատանք, կուսակցական բոլոր ոյժերը
 պետական գործերու լծուած բլլալով, նշած՝ Վրաստանի
 Կեդր. Կոմիտէի աշխոյժ գործունէութիւնը, ինչպէս
 նաեւ, հակառակ Հայաստանի տագնապին եւ Բիւրոյի
 հետ յարաբերութեանց դժուարութեան, կազմակերպու-
 թեան ծաւալումը գաղութներուն մէջ: Հարցեր՝ որոնցմէ
 առնուազն մէկ քանիին անդրադառնալու իրաւունքը
 չունէր Խորհրդաժողովը, քանի այնտեղ ներկայացուցիչ
 չունէին Երկրի (բացի Շիրակէն), Զանգեզուր-Ղարաբաղի
 եւ Պարսկաստանի մարմինները: Աւելի՛ն սակայն. Պուքրէշի
 Խորհրդաժողովը, հիմնուելով Բիւրոյի ներկայ
 անդամներու զեկուցման վրայ (անդամներ, որոնք
 բոլորովին կտրուած էին Երկրի կենդանի իրա-
 կանութենէն 1920 Դեկտեմբեր-1921 Ապրիլ տաղնապի
 ամիսներուն), բաւական խոտորէն քննադատած է
 նաեւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոն, գտնելով որ ան «կանգնած
 չէ եղած պատմական ծանր վայրկեանի բարձրութեան
 վրայ» ու «չէ աշխատած ստեղծելու կուսակցական
 ուժեղ կազմակերպութիւն», այլ «մտած կառավարու-
 թեան մէջ, լքելով կազմակերպական շարքերը»,
 ու մայիսեան օրերու հայրենիքի փրկութեան շքեղ
 գործէն հոգ «անմիջապէս չէ հրաժարած իշխանու-
 թենէն» (9): Քաղաքական ծրագրի մարզին մէջ,
 Խորհրդաժողովը կ'որոշէ «կանգնած մնալ Միացեալ
 Հայաստանի անկախութեան տեսակէտի վրայ»: Կ'որոշու-
 լի նաեւ «Երկրէն դուրս կապի մէջ մանեւ Սովետ.

Ռուսաստանի հետ, նպատակ ունենալով օգտագործել
անոր քաղաքական կշիռը» — որոշում՝ որ շուտով պի-
տի յանդէր Ռիկայի բանակցութիւններուն, Հ. Յ. Դաշ-
նակցութեան եւ Ռուսաստանի Համայնավար կուսակ-
ցութեան ներկայացուցիչներուն միջեւ(10) : Հայաստա-
տանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը զօ-
րացուի Ալ. Խատիսեանի մուտքով :

Կազմակերպական մարզին մէջ Պուքրէշի Խորհրդա-
ժողովին բերած նորութիւնը կ'ըլլայ ստեղծումը Պա-
տասխանատու Մարմնի մը, որ նախատեսուած չէր Ին-
ներորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն կամ Կազ-
մակերպական Կանոններուն մէջ : «Նկատի ունենալով
Բիւրոյի ներկայ անդամներու առաջարկը Բիւրոյի վե-
րակազմութիւնը անորոշ ժամանակով յետաձգելու,
նաեւ անհրաժեշտութիւնը արտասահմանի համար ու-
նենալու Բարձրագոյն Պատասխանատու Մարմին մը,
— կ'ըսուի որոշումներու ամփոփման մէջ, — Խորհրդ-
վածոյովը կ'որոշէ կազմել Պատասխանատու Մարմին
մը, որ Բիւրոյական լրիւ իրաւունքներով կը վարէ կու-
սակցական եւ քաղաքական գործերը մինչեւ յառաջի-
կայ Ընդհանուր Ժողովը : ... Պատասխանատու Մարմ-
նի իրաւասութեան սահմաններէն դուրս կը գտնուին
Անդրկովկասը եւ Պարսկաստանը : ... Պատասխանատու
Մարմինը կը պահէ իր իրաւասութիւնները մինչեւ այն
ատեն, երբ Բիւրոն ինքզինք ի վիճակի կը յայտարա-
րէ վարելու կուսակցական գործերը արտասահմանի
մէջ...» : Ան կը լուծուի, երբ Բիւրոյի կազմը ամբող-
ջանայ արտասահմանի մէջ եւ ի վիճակի ըլլայ «ինք-
զինք Բիւրօ յայտարարելու»(11) :

Բնական է եւ հասկնալի, որ նման համակուսակ-
ցական եւ ծանրակշիռ քննադատութիւններ եւ որո-
շումներ, արուած ժողովի մը կողմէ, ուր ներկայ չէին
Բիւրոյի Երկիր մնացած անդամները, Հայաստանի Կո-
միտէն եւ Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի մարմիննե-
րը, որոշ ընդվզում յառաջացուցած ըլլան Թաւրիզի

մէջ, 1921 Յունիս-Յուլիս ամիսներուն: Նամակներու եւ հեռագրերու ամիսներ տեւող փոխանակութիւն մը կայ՝ Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնին եւ Բիւրոյի Պարսկաստան դանուող անդամներուն, ինչպէս նաեւ Գերագոյն Դատական Ատեանին միջեւ (որու նախագահն էր Հայաստանի Հանրապետութեան Թեհրանի դեսպան Իշխան Յովսէփ Արզուիթեան). առաջինները՝ պահանջելով որ Վրացեան, Ռուբէն եւ Օհանջանեան վարեն Երկրի, Անդրկովկասի եւ Պարսկաստանի գործերը՝ իբրեւ Բիւրոյի հատուած (մինչ Ռիկայի բանակցութիւնները վարելով՝ Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմինը ինքնաբերաբար միջամուխ եղած կ'ըլլար արդէն Երկրի գործերուն), Վրացեան՝ իրեն եւ իր երկու ընկերներուն համար նուաստացուցիչ եւ անարդար դոնելով իրենց բացակայութեան Բիւրոյի գործունէութեան մասին հանուած բանաձեւը եւ ուրեմըն՝ ներկայացնելով իր հրաժարականը, Ռուբէն՝ բողոքելով Ռիկայի «անհեթեթ էքսպերիմենտ»ներուն դէմ, Գերագոյն Դատական Ատեանը՝ լուսաբանութիւններ պահանջելով Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի իրաւական բնոյթին շուրջ, եւայլն(12): Ամիսներ, նոյնիսկ աւելի քան տարի մը տեւող թղթակցութիւններն ու խօսակցութիւնները տեղ չեն յանդիր սակայն եւ, փաստօրէն, Ռուբէնի եւ Վրացեանի Եւրոպա անցնելէն ետքն իսկ Բիւրոն չի վերակազմուիր եւ ի վիճակի չ'ըլլար «իմֆզիմֆ Բիւրօ յայտարարելու»: Պատասխանատու Մարմին-կառավարութիւն յարաբերութիւններն ու փոխադարձ իրաւասութիւններու հարցը, յաճախ խնդրոյ առարկայ, աւելի եւս կը բարդացընէ կացութիւնը:

Փաստօրէն, ուրեմն, 1921 Ապրիլէն մինչեւ 1923 Ապրիլ-Մայիսի Վիեննայի Խորհրդաժողովը, Պուրբէշի մէջ կազմուած Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմինն է որ կը հանդիսանայ Դաշնակցութեան գերագոյն մարմինը: Հաստատուած նախ Պոլիս եւ ապա՝ Պուր-

րէշ, ան կը վարէ կուսակցութեան ներքին-կազմակերպական, ահաբեկչական թէ արտաքին-յարաբերական դործերը, թէեւ ոչ միշտ բաւարար հեղինակութեամբ եւ ազդուութեամբ, ինչպէս կը վկայէ Վիեննայի Խորհրդակազմովի բանաձեւը՝ անոր դործունէութեան մասին(13) : Իր դործունէութեան մէջ տկարացած մանաւանդ 1922ի կէսերէն ետք, Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմինը կը փորձէ փութացնել Տասներորդ Ընդհանուր Ժողովի դումարումը, ինչպէս ցոյց կու տան կուսակցական միաւորներուն ուղղուած իր զանազան շրջաբերականները. սակայն մէկ կողմէ Երկրի եւ Անդրկովկասի մարմիններուն պատգամաւոր զրկելու անկարելիութիւնը եւ միւս կողմէ՝ Լօզանի Խորհրդակազմովին հետ կապուած աշխատանքները, անկարելի կը դարձնեն Ընդհանուր Ժողովի դումարումը՝ 1922ի վերջերը կամ 1923ի սկիզբը : Ուստի կ'որոշուի 1923ի դարնան դումարել Զ. Յ. Դաշնակցութեան արտասահմանեան մարմիններու արտակարգ խորհրդակազմով Վր : Վիեննայի խորհրդակազմովը կը սկսի 1923 Ապրիլ 7ին եւ կը տեւէ Մինչեւ Մայիս 19 : Հակառակ սկզբնական շրջանի իրենց անտրամադրութեան, ներկայ կ'ըլլան եւ 1920-21 տարիներու Երկրի անցքերուն մասին կը զեկուցեն նաեւ Վրացեան եւ Ռուսէն : Բիւրոյի եւ Պատասխանատու Մարմնի անդամներէն զատ, Խորհրդակազմովին ներկայ են, իրաւասու ձայնով, Լեռնավայրի, Վիշապի եւ Պալքանի Կեդրոնական Կոմիտէներու, Եդիպոտսի եւ Քարպաթի Մեկուսի Կոմիտէներու (վերջինը՝ նորակազմ, Ռումանիա), Փարիզի Կոմիտէի եւ Միջազգայնականի ներկայացուցիչները : Նաեւ խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուած 12 ընկերներ : Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն զրկած է իր զբաւոր տեղեկագիրը, բայց, դործնական պատճառներով, ներկայացուցիչ չունի : Պարսկաստանի երկու մարմիններուն մասին յիշատակութիւն չկայ(14) :

Խորհրդակազմովի օրակարգը ճոխ է.— 1) Ժողովի

կազմակերպութիւնը (ներքին կանոնադիր) . 2) Զեկուցումներ եւ դրամական հաշուետուութիւն (Բիւրոյի, Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի, Պատուիրակութեան եւ հիւպատոսներու) . 3) Ներկայ քաղաքական կացութիւնը եւ մեր ընկիւրը (մանրամասն զեկուցադիր Ս. Վրացեանի՝ «Քաղաքական մոմենտի մասին») . 4) Քաղաքականութիւն՝ դադութներու հանդէպ (ներգադրի եւ ապահովութեան խնդիրներ) . 5) Կազմակերպական խնդիրներ . 6) Զանազան հարցեր (Վեթերաններու Ֆոնտ, ուսանողներու հարց, նպաստ՝ տարադիրներու, եւն .) . 7) Զեկուցումներ հաշուեքննիչ եւ այլ յանձնաժողովներու . 8) Նախահաշիւ . 9) Ընարութիւն Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի(15) :

Խորհրդաժողովը իր որոշումները կը նկատէ պարտադիր՝ արտասահմանեան բոլոր մարմիններուն համար : «Երկրի եւ Անդրկովկասի մարմիններուն վերաբերող ընդհանուր քաղաքական խնդիրներու մասին» կը յանձնարարուի որոշումները գործադրել «Երկրի մարմիններու փոխադարձ համաձայնութեամբ եւ գործակցութեամբ» :

Քաղաքական մարդին մէջ, միացեալ և անկախ Հայաստանի պահանջը կը շարունակէ նկատուիլ զեկաւար սկզբունք : Բայց Հայաստանի վարչաձեւը տապալելու նպատակով բռնամիջոցներու պիտի չդիմուի : Դաշնակցութիւնը ամէն կերպով պիտի աջակցի Երկրի վերաշինութեան գործին : Հայաստանի դրացի ժողովուրդներուն հետ մերձեցման եւ համերաշխութեան ճիգերը պիտի շարունակուին, բայց Դաշնակցութիւնը պիտի չունենայ որեւէ կողմնորոշում՝ այս կամ այն մեծ պետութեան հանդէպ : Պիտի շարունակուին կազմակերպչական աշխատանքները Երկրէն ներս թէ արտասահմանի մէջ, Դաշնակցութիւնը միշտ մնալով ընդդիմադիր՝ հանդէպ բոլշեւիկներուն եւ անոնց մեթոտներուն : -- Ահա՛, հիմնականին մէջ, ամփոփումը Վիեննայի որոշումներուն : Ման-

բամասնութիւնները մեր նիւթէն դուրս կ'իյնան. հետաքրքրուողները կրնան դիմել Որոշումներու Գրքոյկին կամ ընկ. Յ. Քիւրքճեանի «Ուրուագիծ»ին (13) :

Ինչ կը վերաբերի Բիւրոյի Երկրի գործունէութեան, Խորհրդաժողովը, լսելէ ետք Ռուբէնի եւ Վարցեանի զեկուցումները, կը հաստատէ, թէ «Բիւրոյի Հայաստան մնացած անդամները, ցրուած ըլլալով, չեն կրցած տանիլ հաւաքական աշխատանք» : Բայց Փետրուարեան ապստամբութիւնը, որ Հայաստանի վերջին տարիներու իրականութիւնը չապրած կարգ մը գործիչներու համար (Մ. Վարանդեան) կը ներկայանայ իբրեւ «աւելորդ արհածախնդրութիւն», Խորհրդաժողովին կողմէ վերջնական ու վճռական կերպով կը նկատուի համաժողովրդական տարերային պռոքկում, որուն չէին կրնար կանոնաւոր ձեւ եւ ընթացք չտալ մարմիններն ու ընկերները : Զանգեզուրի եւ Լեռնահայաստանի շարժումները նաեւ ունեցած են մեծ նշանակութիւն՝ Զանգեզուրը Հայաստանին կապուած պահելու, բուլեիկները զգաստացնելու եւ նահանջը ապահովելու տեսակէտէն : Խորհրդաժողովը նուազ դրական կերպով կ'արտայայտուի Ապառաթի դէպքերուն կապակցութեամբ (Ղարաբաղի ապստամբութիւն), որուն ձախողութիւնը կը վերադրուի կարգ մը սխալներու. տեղեկութեանց անբաւարարութեան պատճառով, սակայն, Ապառաթի հարցի մանրամասն քննութիւնը կը ձգուի Գերագոյն Դատական Ատեանին եւ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովին : Փաստօրէն, բոլոր հարցերու քննութեան եւ վիճարանութիւններուն մէջ, երեւան կու դան հակոտնեայ երկու հոսանքներ, — «Երկիր» (առաւելաբար՝ Վարցեան, Ռուբէն, Օհանջանեան) եւ «արտաւսմանի» հոսանքները :

Խորհրդաժողովի աւարտին կ'ընտրուի, ըստ երեւոյթին, աւելի ուժեղ Պատանոյսանատու Մարմին մը, որ կուսակցական գործերը պիտի վարէ մինչեւ Տասներորդ Ընդհանուր Ժողով (գոր պէտք է դումարել «մին-

չեւ մէկ տարի») կամ, Ընդհանուր Ժողովի կայացումը անհնար ըլլալու պարագային, մինչեւ յաջորդ Խորհրդաժողովը: Ս. Վրացեան կը մտնէ Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնին մէջ: Միւս անդամներու մասին դրուոր յիշատակութիւն չունինք զժբախտաբար. սմենայն հաւանականութեամբ, նախորդ Պատասխանատու Մարմնի անդամներուն կարեւոր մէկ մասը վերընտրուած է:

Հ. Յ. Գ. Տասներորդ Ընդհանուր Ժողովը պիտի դումարուէր 1924 Նոյեմբեր-1925 Յունուար ամիսներուն, մասնակցութեամբ Երկրի եւ արտասահմանի գրեթէ բոլոր մարմիններուն: Վիեննայի Խորհրդաժողովին յաջորդող մէկուկէս տարիներուն ընթացքին: Արտասահմանի Պատասխանատու նոր Մարմինը կ'ընդարձակէ իր կապերը Երկրի հետ, նախաձեռնելով Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի մարմիններու մասնակցութեամբ Ռայոնական Ժողովի մը դումարման եւ Հայաստանի Պատասխանատու Մարմնի կազմութեան: Տասներորդ Ընդհանուր Ժողովի հաստատումով(16), ան «վարած է չրջահայեաց քաղաքականութիւն մը» ու մասնաւորապէս՝ ջանացած «կանխել այն աղէտները, որոնք կրնային ծագիլ Երկրին մէջ՝ Վրաստանի ապստամբութեան հետեւանքով»: Ան թոյլ եղած է սակայն «կուսակցական մամուլի հսկողութեան, երիտասարդ սերունդի զաստիարակութեան եւ նոր դադութիւններու աշխատաւոր տարրերու կազմակերպման դործին մէջ», եւ ընդհանրապէս, աննպաստ պայմաններու բերումով, դադութիւններու իր դործունէութեան մէջ «չէ կրցած բաւարար չափով հանդէս բերել նախաձեռնութեան ողի»:

(1) Տեսնել յօդ. 38ի Խմբօրութիւնը. — «Բիւրոյի անդամը չի կարող միաժամանակ լինել եւ կառավարութեան անդամ»:

(2) Ուսումնասիրութեան առարկայ հնգամեակը, իր պատմա-

կան, հոգեբանական եւ ներքին-կուսակցական տուեալներով, քը-
ծախնդիր քննութեան ենթարկուած է ընկ. Յարութիւն Քիրքեհե-
նի կողմէ, իր «Ռուսագիծ Հ. Յ. Գ. Պատմութեան 1919-1924
Հնգամեակ»ի աշխատասիրութեան մէջ: Տեսնել ԱԶԴԱԿ ՇԱՐԱԹՕՐ-
ԵԱԿ-ԴՐՕՇԱԿ, Գ. տարի, քիւ 35էն 44:

(3) Ռուբէն, ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆՆԻ ՄԸ ՏԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ, Է.
հատոր, գլուխ ք. եւ գ., էջ 148-176 (ա. տպագրութիւն, Լոս Ան-
ճելըս, Քալիֆորնիա):

(4) Անդ, էջ 159-160:

(5) Ս. Վրացեան, ԿԵԱՆՔԻ ՌԻՂԻՆԵՐՈՎ, Ե. հատոր:

(6) Անդ, էջ 286:

(7) Մրգաստանի Կեդր. Կոմիտէէն կը մնային՝ Եփրեմ Սար-
գըսեան, Յակոբ Տէր Յակոբեան եւ Յովակիմ Բաղալեան: Վրաց-
եան նշանակած էր նաեւ Երկու արեւմտահայեր՝ Յովի. Տէվէնեան
եւ Ռուբէն Քաջբերունի: Տեսնել այս մասին ընկ. Յ. Քիրքեհեանի
յիշատակուած աշխատասիրութիւնը, ԱԶԴԱԿ ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ-ԴՐՕ-
ՇԱԿ, Գ. տարի, քիւ 41, էջ 651: Ընկ. Յ. Քիրքեհեան իր կարգին
հիմնուած է Ս. Վրացեանի հրատարակութիւններուն եւ անձնա-
կան նոթերուն վրայ:

(8) Պուբլիշի Խորհրդածոյովին մասնակցած են, արխիւայի՞
նիւքերու համաձայն, բացի Բիրոյի արտասահման գտնուող Երեմ
անդամներէն եւ Երկու փոխ-անդամներէն (Արմէն Գարոյի մասնակ-
ցութիւնը որոշ չէ եւ քիչ հաւանական), Վիշապի Կ. Կոմիտէն
(Յ. Ամատունի եւ Արմ. Բարսեղեան), Լեռնավայրի Կ. Կոմիտէն
(Հայկ Գրիգորեան), Պալբանի Կ. Կոմիտէն (Օ. Վարդանեան եւ
Մ. Օհաննէսեան), Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն (Շահան Նաբալի եւ
Զ. Զատիկեան), Եգիպտոսի Մեկուսի Կոմիտէն (Լիպ. Նազար-
եանց), Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը (Ա.
Ահարոնեան), Միջագոյնականի Ներկայացուցչութիւնը (Միք.
Վարանդեան), — ինչպէս նաեւ, Երկրէն եւ Անդրկովկասէն՝ Վրաս-
տանի Կ. Կոմիտէն (Գ. Դաւիթյանեան եւ Արշ. Թարսեան), Շի-
րակի Կ. Կոմիտէն (Պարոյր Լեռնեան) եւ Հայաստանի Խորհրդ-
դարանական Ֆրակցիայէն՝ Ս. հաշտութեան: Խորհրդակցական
ձայնով հրաւիրուած են Տոֆ. Ներուզ, Ալ. Խատիսեան եւ Վ.
Առաքիլեան:

(9) Պուբլիշի Խորհրդածոյովի օրակարգերու, հաստատում-
ներու եւ որոշումներու մանրամասնութիւնները տեսնել ընկ. Յ.
Քիրքեհեանի յիշատակուած յօդուածաշարքին մէջ.— ԱԶԴԱԿ ՇԱ-
ՐԱԹՕՐԵԱԿ, Գ. տարի, քիւ 42, էջ 665-666: Այդ մանրամասնու-
թիւնները առնուած են Խորհրդածոյովի ամփոփ արձանագրու-
թիւններէն (Հ. Յ. Գ. Կեդրոնական Գիւմանի նիւքեր):

(10) Ռիկայի բանակցութիւններուն մասին տեսնել անդ, էջ 666-667:

(11) Անդ, էջ 666: Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի անդամ կ'ընտրուին Բիւրոյի ներկայ երեք անդամները — Ա. Ջաւալեան, Ա. Գիւլխանդանեան, Ս. Արարատեան, — երկու փոխանդամները — Գ. Ղազարեան, Վ. Նաւասարդեան —, առանկ, ըստ երկուքիւն, երեք հոգի, — Ամերիկայէն՝ Շահան Նաբալի, Վիշապէն՝ Ամատունի եւ Վրաստանէն՝ Գ. Գալիքխանեան:

(12) Մանրամասնութիւնները, արխիւային փաստաթուղթերը եւ Ս. Վրացեանի նոթագրութիւններէն առնուած, տեսնել նոյն յօդուածաշարքին մէջ. — ԱԶԳԱԿ ՇԱՐԱԹՕՐԵԱԿ-ԴՐՕՇԱԿ, Գ. տարի, թիւ 43, էջ 682-683:

(13) Տեսնել անդ, էջ 684-685: Վիեննայի Խորհրդաժողովը եւս հրատարակած է որոշումներու *դաշտնի* մակագրուած գրքոյկ մը (ՔԱՂՈՒԱՄՔՆԵՐ Հ. Յ. Գ. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ, 1923):

(14) Տեսնել գրքոյկ, էջ 1:

(15) Անդ, էջ 1-2:

(16) Տեսնել ՔԱՂՈՒԱՄՔՆԵՐ Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ 10ԲԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ (Ժընեւ, 1925. մակագրուած՝ ԳԱՂՏՆԻ, *միայն մարմիններու համար*). էջ 7:

Ժ. — Զ. Յ. Դ. ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ
ԵՒ ՅԱԶՈՐԴՈՂ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԸ

Զ. Յ. Դաշնակցութեան Տասներորդ Ընդհանուր
Ժողովը կը գումարուի Փարիզ, 1924 Նոյեմբեր 17էն
մինչեւ 1925 Յունուար 17:

Ընդհանուր Ժողովին ներկայ են, իրաւասու ձայ-
նով, ներկայացուցիչները «Երկրի, Ատրպատականի,
Եգիպտոսի, Լեւնաւայրի, Բալկանի, Ամերիկայի
Կեդր. Կոմիտէներու, Յունաստանի Մեկուսի Կոմիտէի,
Դատական Գերագոյն Ատեանի, Բիւրոյի, Արտ. Պա-
տասխանատու Մարմնի, Վիչապի, Յատուկ Մարմնի»
(1). առաւել՝ ձայնի իրաւունքով հրաւիրուած մէկ ըն-
կեր. «ընդամէնը 17 ձայն»: Իսկ խորհրդակցական ձայ-
նով կը մասնակցին «Բիւրոյի, Պատ. Մարմնի, Զ. Զ.
Պատուիրակութեան անդամները եւ Ընկերվարական
Միջազգայնականի ներկայացուցիչը, եւ խորհրդակ-
ցական ձայնով հրաւիրուած այլ ընկերներ, ընդամէնը
թիւով 10 հոգի»(2):

Կը բացակային ուրեմն Շահատանի Կեդրոնական
Կոմիտէն (Թեհրան) եւ Վիեննայի Խորհրդաժողովին

մասնակցած Կարպատի կամ Քարպաթի (Ռումանիա) Մեկուսի Կոմիտէն: Նշելի են նաեւ այլ փոփոխութիւններ — Վիշապը (Պոլիս), որ Վիեննայի Խորհրդաժողովին կը ներկայանար իբրեւ Կեդրոնական Կոմիտէութիւն, այստեղ կը յիշատակուի պարզապէս իբրեւ կուսակցական տեղանուն, առանց իրաւաւիճակի նշումի. նորութիւն է Յունաստանի Մեկուսի Կոմիտէն՝ ներկայացած անկախ Պալքանեան Կեդրոնական Կոմիտէութենէն. Եդիպոսը, որ 1923ին (Վիեննա) Մեկուսի Կոմիտէութիւն կը կազմէր, այժմ կը դասուի Կեդրոնական Կոմիտէներու շարքին. ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ խորհրդաժողովին մասնակցած Փարիզի Կոմիտէին մասին եւ Արեւմտեան Եւրոպան, ընդհանրապէս, ներկայացուցիչ չունի Ընդհանուր Ժողովին մէջ:

Տասներորդ Ընդհանուր Ժողովը կը լսէ տեղեկագրերը եւ կը քննէ զործունէութիւնը Գերագոյն Դատական Ատեանի(3), Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի(4), Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի(5), Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, Ընկերօրական Միջազգայնականի ներկայացուցչութեան, Յատուկ Մարմնի (6) եւ այլն: Ան կը զբաղի Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան, Պատուիրակութեան եւ ղեկավարութեանց հաշիւներու մանրամասն եւ բժախնդիր քննութեամբ: Փետրուարեան ապստամբութեան եւ Զանգեզուրի կռիւներու վերադնահատման կապակցութեամբ, ան ամբողջութեամբ կ'իրացնէ Վիեննայի Խորհրդաժողովի եզրակացութիւնները(7):

Ծրագրի կապակցութեամբ, թէեւ վերջնական խմբագրութիւնը կը ձգուի յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին, սակայն քաղաքական ուղեգծի բաժնին մէջ մտցուած յատակացումները, իբրեւ յաւելում Իննբորորդ Ընդհանուր Ժողովի ծրագրային որոշումներուն, 1925ին հնարաւոր կը դարձնեն արգէն Հ. Յ. Դաշնակցութեան նոր (եւ վերջին) Ծրագրի հրատարակումը (8): Նոր ուղեգծէն մեկնելով, կը ճշդուի Դաշնակցու-

Թեան գիրքը Խորհրդային Հայաստանի, Ռուսաստանի, Թուրքիոյ, Անգղիոյ վրաստան երկիրներու եւ մեծ պետութեանց նկատմամբ: Առանձին քննութեան առարկայ կը դառնայ գաղութներու եւ ի մասնաւորի նոր սերունդի կազմակերպման եւ դաստիարակչական գործը: Ասոնցմէ զուրս, որոշումներու գրքոյկին մէջ կը հանդիպինք նաեւ ընթացիկ բոլոր օրակարգերուն (մամուլ, կուսակցական գոտւմ, վեթերաններու եւ այլ ֆոնտեր, նկատողութիւններ եւ այլն): Կ'ընտրուի Հ. Յ. Դ. Բիւրնի, այս ձեւով վերջ տրուելով նաեւ Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի գոյութեան եւ գործունէութեան(9): Կը պահուի Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը (10):

Կազմակերպչական մարդին մէջ, Տասներորդ Ընդհ. Ժողովը, նկատելէ ետք թէ Պոլսոյ, Իզմիրի եւ Կիլիկիոյ ազէտներն ու անոնց հետեւանքները արդէլք հանդիսացած են շարքերու բնականոն աճման եւ զօրացման, ու նշելով հանդերձ հակառակ այդ բոլորին արձանագրուած նուաճումները, 1925 թուականը կը հրոչակէ ներքին աշխատանքի եւ վերակազմութեան տարի. կ'որոշէ «առանձին ճիգ թափել նորակազմ գաղութներու ցիրուցան աշխատաւորութեան եւ չափահաս որբերու սերունդին վրայ», մասնաւոր ուշադրութիւն կեդրոնացնելով Յունաստանի, Սուրիոյ եւ Ֆրանսայի վրայ. նաեւ սահմանափակել զբասկենակային գործունէութիւնը՝ ի շահ կենդանի աշխատանքի, ու թոյլ չտալ որ կուսակցութեան մտաւոր ոյժերն ու նիւթական միջոցները սպառին հանրային զանազան գործերու մէջ:

Տասներորդ Ընդհանուր Ժողովէն բխող ԿԱԶՄԱ-ԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ(11) փաստօրէն հիմնաքարը կը կազմեն Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերջին յիսուն տարիներու կառոյցին եւ կանոնադրային ըմբռնումներուն, — տարբեր երկիրներու մէջ ապակեդրոնացման հիման վրայ գործող Կեդրոնական եւ Մեկուսի Կոմի-

տէներ, իրենց ներքին ենթակառուցումը՝ խումբեր, ենթակամբիտէներ եւ կոմիտէներ, եւ այդ բոլորը շաղկապող կեդրոնական գործադիր մարմինը՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոն: Յաջորդող Ընդհանուր Ժողովներու հրատարակած Կազմակերպական Կանոնները մասնակի փոփոխութիւններ միայն կը բերեն 1925ի Կանոնադրին վրայ:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՆ մէջ, ինչպէս անցեալին, նախ կը ճշդունին անդամակցութեան պայմաններն ու անհատ գործիչներու տեսակները (շրջում գործիչ կամ պրոպագանտիստ եւ ներկայացուցիչ) (12), ապա կը տրուի կազմակերպական մեքենայի ամբողջ պատկերը, — մարմիններ՝ խումբ, կոմիտէ, Մեկուսի կոմիտէ, Կեդրոնական կոմիտէ, Հայաստանի Պատասխանատու Մարմին եւ Բիւրօ, — եւ համապատասխան ժողովներ՝ խմբական ժողով, ներկայացուցչական ժողով, Շրջանային ժողով, Ռայոնական ժողով եւ Ընդհանուր ժողով. բոտ աւելցուած ծանօթութեան, Կեդր. Կոմիտէի որոշումով խմբական դրուքիւնը կարելի է փոխարինել տարբեր դրուքեամբ մը, սակայն «կոմիտէին սկսելով՝ կազմակերպական ձեւը պարտաւորիչ է բոլոր տեղերու համար» (13): Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը մէկզգի ձգած, փաստօրէն մեր կազմակերպական ներկայ դրութիւնն է:

Կը հետեւին մանրամասնութիւններ վերոյիշեալ մարմիններու եւ ժողովներու կառուցին, տարողութեան, փոխադարձ պարտաւորութիւններուն եւ իրաւասութիւններուն մասին: Խումբի մը անդամներու նուազագոյն թիւն է 5, Կոմիտէութեան մը՝ 50, Մեկուսի Կոմիտէութեան մը՝ 200 եւ Կեդրոնական Կոմիտէութեան մը՝ 500: Կոմիտէն կ'ընտրուի ներկայացուցչական ժողովին կամ խումբի ընդհանուր ժողովին կողմէ (14). ան կը բաղկանայ 3էն 5 անդամներէ: Մեկուսի եւ Կեդրոնական Կոմիտէները կ'ունենան 5էն 7 անգամ, ընտրուած համապատասխան Շրջանային ժողովին կողմէ. երկու տեսակի մարմիններուն պարտա-

կանութիւններն ու իրաւասութիւնները կը նոյնանան, բացի թերթի հրատարակման և ահարեկման վճուի իրաւունքներէն, վերապահուած միայն Կեդրոնական Կոմիտէներուն (եւ, անշուշտ, աւելի բարձր մարմիններու եւ ժողովներու) : Անոնք իրենց շրջաններու կուսակցական տէրերն ու վարիչներն են՝ հաշուետու միայն աւելի բարձր մարմիններու (Պատասխանատու Մարմին, Բիւրօ) եւ ժողովներու (Շրջանային, Ռայոնական եւ Ընդհանուր ժողովներ) : Ընդհանուր գծերով, անոնց պարտաւորութիւններն ու իրաւասութիւնները կը յիշեցնեն նախորդ կանոնադրերով սահմանուած պարտականութիւնները եւ իրաւունքները : Իրրեւ նորութիւն՝ կը հաստատուի Դաշնակցութեան Օրուան դրութիւնը, համապատասխան ձեռնարկով կամ հանդանակութեամբ : Կեդրոնական եւ Մեկուսի Կոմիտէները իրենց եկամուտին 25% կը յատկացնեն Բիւրոյին, իսկ մնացեալ 75%օր՝ «Շրջանային ժողովի կողմէ որոշուած ձեռնարկներու եւ սէտքերու, համաձայն նախահաշուի» (15) :

Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը «Երկրի եւ անոր ենթակայ շրջաններու կեդրոնական գործադիր օրկանն է», — փաստօրէն, այդ շրջաններուն համար, Հ. Յ. Դ. Բիւրոն փոխարինող մարմինը : Անոր ընտրութեան եզանակն ու կեդրոնը, հասկնալի պատճառներով, նշանակուած են կիտաւոր(16) : Պարզ է սակայն, որ ան կ'ընտրուէր Երկրի Ռայոնական Ժողովէն, որ կը համախմբէր Հայաստանի, խորհրդային այլ երկիրներու եւ Վրէժի (Ատրպատական) Կեդրոնական Կոմիտէութեանց ներկայացուցիչները(17) : Անոր պարտականութիւնները, հիմնականին մէջ, հետեւեալներն են. — վարել Երկրի շրջանի կուսակցական գործերը՝ առաջնորդուելով Ընդհանուր Ժողովի որոշումներէն, հսկել, որ կանոնաւոր կերպով գործադրուին Ընդհանուր եւ Ռայոնական Ժողովներու որոշումները, կապ հանդիսանալ Երկրի շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէու-

թեանց միջեւ, պարբերաբար տեղեկագրել Բիւրոյին, կատարել եկամուտներու բաշխում եւ հսկել իրեն ենթակայ մարմիններու հաշիւներուն, եւն. : Փաստօրէն, միայն «Ընդհանուր Ժողովի կողմէ չնախատեսուած հարցերու լուծման ժամանակ» է, որ «Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը կը դործէ Բիւրոյի հրահանգներուն համաձայն»(18) :

Կուսակցութեան կեդրոնական դործադիր մարմինն է Հ. Յ. Գաշնակցութեան Բիւրոն(19), որ կ'ընտրուի Ընդհանուր Ժողովէն (ձայներու երկու երրորդի մեծամասնութեամբ) եւ կը բաղկանայ հինգ անդամէ եւ երեք փոխանդամէ : Ան է կապը ապակեդրոնացման դրութեամբ դործող Կեդրոնական եւ Մեկուսի Կոմիտէներուն միջեւ, եկամուտները բաշխողը՝ համաձայն Ընդհանուր Ժողովի մշակած նախահաշուին, հսկողն ու հետեւողը, որ Ռայոնական եւ Շրջանային Ժողովները չհակասեն Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն եւայլն : Ան հաւաքաբար պատասխանատու է Ընդհանուր Ժողովին առջեւ, իր բոլոր դործերուն համար :

Կր հետեւին Ժողովներու վերաբերեալ կանոնադրային մանրամասնութիւնները, որոնք, փոքր տարբերութիւններով, կը մօտենան Կազմակերպական Կանոններու ներկայ տրամադրութիւններուն : Կոմիտէէն սկսեալ, բոլոր մարմինները կ'ընտրուին ձայներու երկու երրորդի մեծամասնութեամբ : Կեդրոնական (կամ Մեկուսի) Կոմիտէն է, որ կ'որոշէ, թէ «որքան անդամներ կրնան մէկ պատգամաւոր տալ» . այլ խօսքով, Շրջանային Ժողովներու համար ընդունելի կը նկատւին թուական ցենզի համեմատական տարբերութիւններ՝ մէկ շրջանէն միւսը, առիթ տալով առանձին շրջաններու համար ներքին կանոնադրութեանց կազմութեան . բան մը, որ ընդհանրացաւ անկէ առդին (20) :

Ռայոնական եւ Ընդհանուր Ժողովներուն մասնակցելու իրաւունք ունին, Բիւրոյի եւ Հայաստանի Պատասխանատու Մարմնի, Կեդրոնական Կոմիտէներու

(ոչ Մեկուսի), ինչպէս նաեւ Երկրի եւ Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողական միութիւններու մէկական ներկայացուցիչներէն զատ, նաեւ Շրջանային Ժողովներէն ընտրեալ պատգամաւորներ, ի հարկին իւրաքանչիւր շրջանէ մէկէ աւելի, «եթէ կը համապատասխանեն մէկէ աւելի Կեդր. Կոմիտէութիւններու սակին, կազմակերպուած անդամներու թուով»(21) :

Կը հետեւին դրամական միջոցներու (էջ 17-19), մարտական խումբերու (էջ 19-20), ուսանողական միութիւններու (էջ 20-21) եւ մամուլի (էջ 21), ինչպէս նաեւ կարգապահական, դատական եւ ահաբեկման վերաբերեալ բաժինները (էջ 22-24) : Մարտական խումբերը կ'ենթարկուին տեղական մարմիններու եւ Բիւրոյի հրահանգներուն . անոնց իւրաքանչիւր անդամը «պարտաւոր է ապրիլ իր սեփական միջոցներով, ունենալ սեփական զէնք եւ միշտ պատրաստ ըլլալ յեղափոխական ձեռնարկներու համար» (22) : Փաստօրէն զոյութիւն ունին արդէն (75 կազմակերպուած անդամ ունենալու պարզային՝ Ընդհ. Ժողովին մէկ ձայնով մասնակցելու իրաւունքով) Երկրի եւ Եւրոպայի ուսանողական միութիւնները, եւ կը նախատեսուի ուրիշներու կազմութիւնը՝ Ամերիկայի եւ Սուրիոյ մէջ : Կուսակցութեան պաշտօնական օրկանը կը մնայ ԴԲՕՇԱԿը, որուն վերահրատարակութեան ձեռնարկուած էր արդէն Ժընեւի մէջ, բայց առանձին թերթեր հրատարակելու իրաւունք ունին նաեւ Երկրի շրջանը (ռայոն) եւ իւրաքանչիւր Կեդրոնական Կոմիտէ : «Բիւրոն եւ Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը կը հսկեն կուսակցական թերթերու ուղղութեան վրայ եւ կրնան ոչ-դաշնակցական յայտարարել այն օրկանը, որ կը շեղի Կուսակցութեան Ծրագրէն եւ Ընդհ. Ժողովի որոշումներէն»(23) :

Կազմակերպական այս կանոններով եւ համապատասխան կառոյցով էր, որ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը սկիզբ դրաւ իր նոր շրջանին՝ սփիւռքա-

հայ դործունէութեան: 1925ին յաջորդող տասնամեակը կը յատկանշուի կազմակերպչական անդուլ ճիգերով՝ նորաստեղծ դազուիթները, անոնց ազգային-հասարակական կեանքը եւ կուսակցական միաւորները ամբապնդելու դժով: Ամենօրեայ պատգամ եւ ազգային նըւիրական պարտականութիւն կը դառնայ հայ զանդուածներու թուի եւ դիմագծի պահպանումը, ինչպէս նաեւ օտար երկիրներու տակ հասակ նետող նոր սերունդին ազգային դաստիարակութեան գործը, — մէկ խօսքով՝ հայապահպանումը: Պայքարելով դազափրակական, ազգային-կազմակերպական, դաղթականներու ապահովութեան եւ պայմաններու բարելաման, կըրթական թէ այլ բազմազան ճակատներու վրայ, Դաշնակցութիւնը, Հայաստանի Պատասխանատու Մարմնին եւ Երկրի մարմիններու խողովակով, կը շարունակէր միեւնոյն ատեն կենդանի կապ պահել Հայաստանի ժողովուրդին հետ, անոր ամենադժուար օրերուն Զանալով վառ պահել անոր մէջ ազգային արժանապատուութիւնը, տոկալու եւ յարատեւելու կամքը, ու միաժամանակ, Կարմիր Պաշտ(24) եւ քոյր այլ կազմակերպութիւններու խողովակով, պարբերաբար նիւթական օժանդակութիւն հասցնելով անոր:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովը եւս կը դումարուի Փարիզ, 1929 Մարտ 17էն մինչեւ Մայիս 2: Վճռական ձայնի իրաւունքով կը մասնակցին Երկրի մարմիններուն կողմէ նշանակուած 4 ներկայացուցիչներ, երեքական պատգամաւոր Ամերիկայէն եւ Եւրոպայէն, երկուական ներկայացուցիչ՝ Ատրպատականի (Վրէժ) եւ Թեհրանի (Շահաստան) Կեդրոնական Կոմիտէութիւններէն եւ մէկական ներկայացուցիչ՝ Եգիպտոսի, Սուրիոյ (դարձած Լեռնավայր), Պալքանի, Յունաստանի, Կարպատի մարմիններէն ու Հ. Յ. Դ. Բիւրոյէն(25): Խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցին Բիւրոյի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան անդամները:

ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովը ունեցած է շատ լայն ու քաղմակողմանի օրակարգ, — ղեկուցումներ (արտասահմանեան մարմիններու, Երկրի մարմիններու եւ Բիւրոյի), քաղաքական ուղեգիծ (ընդհանուր նպատակ, ներքին — հայկական — եւ արտաքին քաղաքականութիւն), Ծրագրի հարց, կուսակցական կեանք, դատական եւ կարգապահական խնդիրներ (Շահան Նաթալի, Հայ Գնդունի, Մ. Սարեան եւն.) : Մեր նըպատակը չէ անշուշտ ամփոփումը ընել Որոշումներու Գրքոյիկին(25), որուն մէջ արդէն կիրաւոր ձեւով են ներկայացուած կարգ մը շահեկան զործերու քննութիւնն ու այդ մարզերուն մէջ տրուած նոր որոշումները, — Թուրքիոյ դէմ պայքարելու յատուկ միջոցներ (26), Քրտական հարց(27), Որոշումներ Երկրի կազմակերպութեան մասին(28), Ազատագրական կամ Յատուկ Փոնտ(29) եւ այլն : Արձանագրենք միայն ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովի այն հաստատումը, որ «անցնող քառամեակը եղած է վերակազմութեան շրջան», եւ որ «համաշխարհային քաղաքական պայմանները Հայկական Դատի վերարձարժման համար եղած են աննըպաստ»(30) . Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի քառամեայ ճիգերը՝ կազմակերպչական, դիւանական, քարոզչական (ԴԲՕ-ՇԱԿ), պետական-յարարերական, քրտական շարժման օժանդակութեան, Երկրի մարմիններու հետ յարաբերութեան դժուր՝ կը դնահատուին «դոհացուցիչ» բանաձեւով. կաղացած է սակայն Յատուկ Գործը՝ ներքին տարակարծութիւններու եւ ոմանց անլուրջ մօտեցման (Շ. Նաթալի) հետեւանքով. որոշ չափով թերի է մնացած նաեւ՝ կուսակցական հասոյթներու դանձումի գործը(31) :

ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովին կողմէ հաստատուած ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ(32), յողուածներու շարքի եւ խմբադրական կարգ մը փոփոխութիւններով, փաստօրէն կը կրկնեն 1925ի Կանոնադիրը : Մարմիններու շարքին մէջ աւելցած է միայն եմքակումի-

տէն, իսկ ժողովներու կարգին՝ անոր համապատասխանող խումբերու ժողովը(33) : Կուսակցական միաւորներու թուական նուազագոյն ցենզը կը մնայ անփոփոխ : Կիտաւոր ձեւով արձանագրուած են սակայն, տարգրուած Կանոնադրին մէջ, Ռայոնական ժողովի եւ Հայաստանի Պատասխանատու Մարմնին վերաբերեալ մասերը(34) :

1933ին (Փետրուար 4էն Մարտ 21), Փարիզի մէջ է դարձեալ, որ կը դումարուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ժ. Ընդհանուր ժողովը : Առաջին անգամն է, որ Ընդհանուր ժողով մը կը դումարուի առանց Երկրի մարմիններու ուղղակի կամ նշանակեալ ներկայացուցչութեան : Մնացեալները ժ.Ա. Ընդհանուր ժողովին մասնակցած շրջաններն են, համեմատական հետեւեալ ներկայացուցչութեամբ, Եւրոպա՝ երեք, Ատրպատականի, Սուրիոյ (Լեռնալայր), Եգիպտոսի, Յունաստանի (Մովք) եւ Պալքանեան Կ. Կոմիտէներ՝ երկուսական, Ամերիկա, Թեհրան (դարձած Ատրուշան) եւ Կարպատ (Ռումանիա)՝ մէկական, եւ Բիւրօ՝ մէկ ներկայացուցիչ : Աւելցած է Իրաքի Կեդր. Կոմիտէութիւնը, որ ունի երկու ներկայացուցիչ(35) : Խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցին Բիւրոյի մնացեալ անդամները միայն : Հրաւիրեալներ չկան :

Ընդհանուր ժողովի օրակարգերու թուումը, անգամ մը եւս, բաւարար լոյս կը սփռէ ժամանակաշրջանի կուսակցական-քաղաքական գործունէութեան եւ հիմնական մտահոգութիւններուն վրայ : Անկախ մարմիններու ղեկուցումներէն, կան՝ քաղաքական պահանջները եւ ուղեգիծը, — 1) Թուրքիա (ա. Յատուկ գործ, բ. Քրտական գործ, գ. Քաղաքական պայքար եւ հակապայքար), 2) Խորհրդային Հայաստան եւ Անդրկովկաս. սոցա՝ գաղութահայութիւնը, — 1) Կազմակերպում եւ տեղաւորում. 2) Ներդաղթ եւ վերաշինութիւն(36). 3) Հ. Յ. Դ. դիրքը դէպի ուրիշ կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները : Լայն տեղ կը

գրաւէ անշուշտ կազմակերպական գլուխը, որուն կը հետեւին տնտեսական ձեռնարկներու վերաբերեալ ու հաշուական բաժինները :

Կազմակերպական բաժնին մէջ տեղ կը գտնեն՝

1) Երկրի կազմակերպութիւնը, որու վերաբերեալ չորս որոշումներէն երեքը կիտաւոր են, բայց առաջինը, տրուած լրիւ, պերճախօս է արդէն.— «Երկրի հին կազմակերպութիւնները համարել լուծուած : Այս որոշումը կու գար նուիրագործել երեսունական թուականներու սկիզբները Հայաստանի մէջ ստեղծուած զրութիւնը, երբ Չեկայի խտադոյն հետապնդումներուն եւ ներթափանցումի մնայուն ճիւղերուն հետեւանքով փաստօրէն տկարացած էին Երկրի դաշնակցական մարմինները՝ սարսափի եւ կասկածի ընդհանուր մթնոլորտի մը մէջ :

2) Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպում,— մարտական խումբեր, Բիւրոյի եւ Կեդրոնական Կոմիտէի թեանց փոխադարձ իրաւասութիւններ, յատուկ ձեռնարկներու կազմակերպում (հակաթուրք պայքար), գործնական օժանդակութիւն քրտական շարժումներուն եւն. :

3) Հաստատում հորհրդաժողովի դրութեան, որուն կ'անդամակցին Բիւրոյի բոլոր անդամները, Իրանը՝ մէկ, Իրաք, Սուրիա եւ Եգիպտոս հաւաքաբար՝ մէկ, Պալքան, Կարպատ եւ Յունաստան՝ մէկ, Եւրոպա՝ մէկ եւ Ամերիկա՝ մէկ ներկայացուցիչով : Խորհրդաժողովը պիտի հրաւիրուէր արտակարգ պարագաներու եւ անոր որոշումները պարտադիր պիտի ըլլային Բիւրոյին համար : Որքան ծանօթ է մեզի, սակայն, 1933—38 հնդամեակի ընթացքին նման Խորհրդաժողով գումարուած չէ :

4) Կարգապահական խնդիրներ, — «բանաձեւ մարտիոցականութեան մասին» եւ համապատասխան պատիժներ (37) :

5) Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակու-

քիւն, բանաւոր եւ գրաւոր քարոզչութիւն, Հ. Յ. Դ. Փարիզի Տուն, եւն. :

6) Ճշդում կուսակցական մարմիններու իրաւովի-
նակի,— (գրքոյկին մէջ՝ զժրախտարար կիտաւոր) եւ
ընտրուիւն Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի(38) :

Իրրեւ նորութիւն, ԺԲ. Ընդհանուր Ժողովի հրա-
տարակած ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ(39) Դաշ-
նակցութեան անդամակցութեան համար նախապայման
կը նկատեն ենթակային տարի մը քեկնածու մնայր եւ
կը հաստատեն օժանդակ անդամներու գրութիւնը:
Մնացեալ կէտերուն մէջ, թէ՛ իրրեւ շարք եւ թէ՛ իրրեւ
խմբադրութիւն, նոր Կանոնադիրը շատ քիչ կը տար-
բերի 1929ի Կազմակերպական Կանոններէն: Հակառակ
Ընդհանուր Ժողովի որոշման՝ մինչ այդ գործած
Երկրի մարմինները լուծուած յայտարարելու, կը
պահուին նաեւ Հայաստանի Պատասխանատու Մարմ-
նին եւ Ռայոնական Ժողովին վերաբերեալ յօդուածնե-
րը, բոլորն ալ կիտաւոր(40): Նորութիւն է նաեւ Շքը-
ջանային Ժողովի գլուխին տակ յօդուած 17ին աւելցը-
ւած հետեւեալ ծանօթութիւնը.— «Իւրաքանչիւր զե-
րազաս մարմնի ներկայացուցիչ ձայնի իրաւունքով
կրնայ մասնակցիլ իրեն ենթակայ մարմնի Ժողովին»:
Որոշումներու գրքոյկին մէջ տեղ գտած Խորհրդաժո-
ղովը տակաւին անցած չէ Կազմակերպական Կանոննե-
րուն մէջ(41) :

(1) Տեսնել ՔԱՂՈՒԱՅՐՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ 10րդ
Ընդհ. Ժողովի ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ (Գաղտնի, միայն Մարմիննե-
րու համար), ժընեւ 1925. էջ 1: Այս եւ յաջորդ Ընդհանուր Ժո-
ղովներուն մասին գրաւոր այլ փաստաթուղթեր չունինք մեր տրա-
մադրութեան տակ (անշուշտ բոլորի մանրամասն արձանագրու-
թիւնները պահուած են Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Դիւանին մէջ).
մեր տեղեկութիւնները քաղուած են Որոշումներու Գրքոյկներէն
եւ Կազմակերպական Կանոններէն, հրատարակուած իւրաքանչիւր
Ընդհանուր Ժողովի աւարտին:

(2) Քաղուածքներու (Որոշումներու) գրքոյկին մէջ նշուած

չէ, դժբախտաբար, ձայններու բաշխումը: Պարզ է, անուշտ, որ յիշատակուած չէ նաեւ որեւէ անուն:

(3) Եզրակացութիւնը շատ դրական է.— «Ջերմ գնահատանք»: «Ատեանը գործած է բարոյական այնպիսի հեղինակութեամբ, որ պատկառանք ազգած է ոչ միայն կուսակցական շարքերու, այլեւ չէզոք տարրերու»:

(4) 1919-21ի Բիւրոյին բարոյական հաշուեփակն է.— կը նշուին այն դժուարին պայմաններն ու հայ ժողովուրդի համար նակատագրական կացութիւնները, որոնց մէջ գործելու կոչուած էր Բիւրոն, իններորդ Ընդհ. Ժողովին կողմէ անոր յատուկ ուղեգիծ մը տրուած չըլլալը, անդամներու ծանրաբեռնուած (պետական գործերով) ու ցրուած ըլլալը, եւայլն: Հակառակ այս բոլորին՝ Բիւրոն «ա.— Հնարաւոր չափով զարկ տուած է Երկրի վերաշինութեան գործին. բ.— Արագ եւ կարուկ կերպով զսպած է բոլշեւիկեան ներքին ապստամբութիւնը, 1920 Մայիսին. գ.— Յաջողութեամբ շարունակած է պայքարը հակապետական տարրերուն դէմ. դ.— Ծրոյ Ընդհ. Ժողովէն մինչեւ 1920 Դեկտ. յաջողութեամբ վարած է ազատագրական կռիւր Զանգեզուրի մէջ»: Սակայն Ընդհ. Ժողովը իր «խորին ցաւը յայտնելով» կը նշէ նաեւ Բիւրոյի գործունէութեան քերի կողմերը,— հաւաքական տեսակէտներու պակաս, 1920ի հայ-թրքական պատերազմը կանխելու համար ամէն ճիգ ի գործ դրած չըլլալը, Մայիսեան ապստամբութեան զսպումէն ետք իշխանութեան գլուխ մնացած ըլլալը, եւն.: Տեսնել գրքոյկ, էջ 5-6:

(5) Վիեննայի խորհրդածոյսովին կողմէ ընտրուած Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմինը «վարած է շրջահայեաց ֆաղափականութիւն մը», «ընդարձակած է կապերը Երկրի հետ», բայց ոչ բաւարար չափով, կազմակերպչական, դաստիարակչական, մամուլի հսկողութեան եւ այլ մարզերու մէջ եղած է համեմատաբար քոյլ՝ յանախ իրբեւ հետեւանք ստորադաս մարմիններու քերացումներուն: Տեսնել այս մասին նախորդ գլուխի վերջին մասը (Ա. Ծ., քիւ 35):

(6) Այս բոլորին մասին տեսնել գրքոյկը, էջ 7էն 20: Նաեւ Յատուկ Մարմնի մասին՝ էջ 32: Յատուկ Մարմինը, ընտրուած իններորդ Ընդհ. Ժողովէն կամ նշանակուած Բիւրոյէն՝ Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ, այն մարմինն է որ վարեց թուրք դահեմապետներու ահաբեկման գործերը եւ, ընդհանրապէս, հակաթուրք ոչ-պետական պայքարը: Ընդհ. Ժողովը բաւարար եւ յաջող կը գտնէ «հին շրջանի գործունէութիւնը», իսկ նոր որոշումները գրքոյկին մէջ արձանագրուած են կէտերով:

(7) Տեսնել այս մասին՝ նախորդ բաժինը, էջ 129:

(8) Տեսնել Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ — ԾՐԱԳԻՐ (Հաստատուած Ժ. ԸնդՀ. Ժողովին կողմէ), ժընել, 1925: Անկէ ետք նաեւ ԾՐԱԳԻՐը հրատարակուած է բազմաթիւ անգամներ:

(9) Հ. Յ. Գ. Բիւրոյի անդամ կ'ընտրուին՝ Ռուբէն, Ա. Վրացեան, Ա. Զամալեան, Շարաշ Միսաքեան եւ Շահան Նաբալի:

(10) Երկրի մարմիններու կապակցութեամբ Ընդհանուր Ժողովը «իբ գոհումակութիւնը կը յայտնէ այն աշխատանքներուն համար, որ չափազանց ծանր պայմաններու մէջ կատարած են Երկրի մարմիններն ու ընկերները, հաւատարիմ մնալով կուսակցութեան աւանդութիւններուն եւ անճնագոհութեան ոգիին եւ պահելով Գաշնակցութեան հմայքն ու գաղափարական ազդեցութիւնը մեր ժողովուրդի վրայ» (տեսնել գրքոյկ, էջ 19):

(11) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ (հաստատուած Ժ. Ընդհ. Ժողովին կողմէ), — ժընել, 1925:

(12) Անդ, էջ 3: Պրոպագանդայի կեդրոնական կոմիտէի մը որոշումով իր շրջանին մէջ բարոզական աշխատանք տանող ընկերն է, երբեմն նաեւ կազմակերպչական աշխատանք՝ եթէ լիազօրուած է այդ ուղղութեամբ: Իսկ «Ներկայացուցիչ կը կոչուի այն գործօն ընկերը, որ մարմնի մը կողմէ կը դրկուի որոշ վայր մը, յատուկ նպատակով եւ որոշ ժամանակով»:

(13) Անդ, էջ 4:

(14) Անդ, էջ 5, յօդ. 9: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ «Ներկայացուցչական Ժողովին կամ Խումբերու ընդհանուր Ժողովին կողմէ», քանի կոմիտէութիւն մը կ'ունենայ մէկէ աւելի Խումբեր: Անգամ մը եւս, ներկայի մեր դրութիւնը ի յայտ կու գայ իբրեւ շարունակութիւնը 1925ի կանոնագրով հաստատուած կանոնցին:

(15) Անդ, էջ 7:

(16) Անդ, էջ 8, յօդ. 30 եւ 31: Հայաստանի Պատասխանատու Մարմնին մասին, ընդհանրապէս, տեսնել էջ 8-10:

(17) Տեսնել անդ, էջ 13, յօդ. 66:

(18) Անդ, էջ 10, յօդ. 40:

(19) Տեսնել անդ, էջ 10-11:

(20) Թէեւ շրջաններու ներքին կանոնագրութեանց դրութիւնը բոլորովին նոր չէր: Մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուին Ամերիկայի, Պոլսոյ, Պալեաններու եւ Եգիպտոսի ներքին կանոնագրութիւններ՝ Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն առաջ հրատարակուած:

(21) Անդ, էջ 15, յօդ. 74 եւ Ծանօթ.:

(22) Անդ, էջ 20, յօդ. 106 եւ 107:

(23) Անդ, էջ 21, յօդ. 118:

(24) Աւելի ուշ՝ Հայ Օգնութեան Միութիւն կամ Օգնութեան
հաշ:

(25) Այս եւ հետագայ տեղեկութիւնները առնուած են ՔԱՂ-
ՈՒԱԾՔՆԵՐ Ը. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 11ԲԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ
գրքոյէն (գաղտնի, մարմիններու համար), 1929,
Ժընեւ: Անգամ մը եւս, անունները յիշատակուած չեն դժբախտա-
բար. ոչ ալ իւրաքանչիւր շրջանի իրաւական վիճակը (կեդրոնա-
կան կամ Մեկուսի Կամփոխութիւն):

(26) Անդ, էջ 19-20:

(27) Անդ, էջ 20-21:

(28) Անդ, էջ 23:

(29) Անդ, էջ 45:

(30) Անդ, էջ 8-9:

(31) Տեսնել անդ, էջ 9-11: ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովը 1929-1933
բառամակիւն համար Ը. Յ. Գ. Բիւրոն կ'ընտրէ հետեւեալ կազ-
մով, — Ռուբէն, Վրացեան, Շ. Միսաբեան, Ա. Զամալեան, Ա.
Գիւլիսանդանեան եւ Կոմս. հաւանօրէն նկատի առնուած էր նաեւ
Եօթներորդ անդամ մը, որ սակայն մեզի կը մնայ անծանօթ:

(32) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, հաստատուած ԺԱ. Ընդի-
ժողովին կողմէ, — Ժընեւ, 1929:

(33) Անդ, էջ 5. — «Մէկ կամ մի քանի մերձակայ վայրերու
մէջ գտնուած բոլոր խումբերու գումարումը կը կոչուի *խումբե-
րու ժողով*: խումբերու ժողովը կ'ընտրէ ենթակոմիտէ...»: Եւ էջ
10, — «մէկ կամ մի քանի խումբեր, որոնց անդամներուն ընդհա-
նուր քիւր 30էն պակաս չէ, կրնան ընտրել *ենթակոմիտէ*...»:

(34) Տեսնել անդ, էջ 7, յօդ. 18էն 24 (Ռայոն. Ժողով) եւ էջ
13, յօդ. 62-74 (Հայաստանի Պատասխանատու Մարմին):

(35) Այս եւ հետագայ ծանօթութիւնները՝ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ
Ը. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԺԲ. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ
գրքոյէն (Փարիզ, 1933):

(36) Միջանկեալ, կ'արժէ արտագրել ներգաղթի վերաբերեալ
հետեւեալ երկու որոշումները (անդ, էջ 32). — «1) Շարունակել
տարագիրները Հայաստան համախմբելու նիգերը, *իրբեւ հիմնա-
կան քաղաքականութիւն* (ընդգծումը մեզմէ, Ը. Տ.) 2) Արտա-
սահմանի մէջ ցրուած տարագիր բազմութիւնները, որոնց ներ-
գաղթը երկար ժամանակի կը կարօտի, ջանալ համախմբել Հա-
յաստանի սահմանամերձ շրջաններուն մէջ — Սուրիա, Իրաք,
Պարսկաստան — եւ այն վայրերը, ուր ազգային ուժացման վտան-
գը մուսաօ է, եւ այսպիսով հակազդել հայ տարագիրներու ցըր-
ումին դէպի Հարաւ. Ամերիկա եւ այլ վայրեր»: 1933ի այս որո-
շումները բառացի կերպով կրկնութիւնն են ԺԱ. Ընդի. Ժողովին
կողմէ այս ուղղութեամբ տրուած վճիռներուն (տեսնել համապա-

տասխան գրքոյկը, էջ 14), այն տարբերութեամբ, որ 1929ին շեշտ կը դրուէր առաջին հերթին Անատոլուի հայկական բեկորները հորհրդային Հայաստան փոխադրելու հրամայական անհրաժեշտութեան վրայ եւ պէտք կը զգացուէր «անդուլ պայքար մղելու խորհրդային իշխանութեան բացասական քաղաքականութեան դէմ» մերգաղթի կապակցութեամբ: Դաշնակցութիւնը իր հիմնական տեսակետները միշտ արտայայտած է իր Ընդհանուր Ժողովներու որոշումներով: Մեր դիրքը, լուրջ եւ իրական մերգաղթի մկատմամբ, դեռ քսանական բուականներէն ի վեր եղած է անփոփոխ կերպով դրական: Մեզ «հականերգաղթ» որակողներուն դիրքն է որ, հիմնական մոյն հարցին նկատմամբ, եղած է փոփոխական, էր երբեմն՝ նաեւ ժխտական: Ստապատիր պոռչուումներով պատմական փաստացի ճշմարտութիւնները կարելի չէ խեղաթիւրել:

(37) Անդ, էջ 42-44:

(38) Բիւրոյի անդամ կ'ընտրուին՝ Ռուբէն, Համօ Օհանջեան, Վահան Նաւասարդեան, Կ. Սասունի եւ Կ. Թատրեհեան:

(39) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, հաստատուած ԺԲ. Ընդհ. Ժողովին կողմէ, Փարիզ, 1933:

(40) Պիտի պահուէին նաեւ 1938ի Կանոնագրին մէջ:

(41) հորհրդաժողովը կանոնագրային կէտ պիտի դառնար 1938ի ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐում մէջ, վերստին չճանալու համար 1947ին:

ԺԱ. — Զ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԺԳ. ԵՒ ԺԴ. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ
ԵՒ ՎԵՐՁԻՆ 25 ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Տասներեքերորդ Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի Գաճիքէ, 1938 Յուլիս 14էն Սեպտեմբեր 12: Վճռական ձայնով կը մասնակցին Արեւմտեան Եւրոպան, Սուրիան, Եգիպտոսը, Հիւսիսային Ամերիկան եւ Հրուանդանի (Լիբանան) նորակազմ Կեդրոնական Կոմիտէութիւնը՝ երկուական պատգամաւորով, Պարսկաստանի երկու Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները (Ատրպատական եւ Թեհրան), նոյնպէս Պարսկաստանի նորակազմ երկու Մեկուսի Կոմիտէութիւնները (Կամուրջ եւ Ոսկանապատ), ինչպէս նաեւ Յունաստանը, Ռումանիան, Իրաքը եւ Հարաւային Ամերիկայի նորակազմ Մեկուսի Կոմիտէութիւնը՝ մէկական ներկայացուցիչով, եւ անշուշտ Հ. Յ. Դ. Բիւրոն: Կը բացակային Պալքանեան Կեդրոնական Կոմիտէութեան ներկայացուցիչները: Խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցին Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը (մէկ ընկեր), հրաւիրուած երկու ընկերներ եւ Բիւրոյի չորս անդամներ(1):

Որոշումներու գրքոյկին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, տրուած են կուսակցական բոլոր շրջաններու եւ միաւորներու հնգամեայ գործունէութեան մասին քուէարկուած բանաձեւերը: Կը հետեւին քաղաքական բանաձեւերն ու որոշումները՝ համապատասխան գլուխներով, — ընդհանուր վարձատրական առաջադրանք՝ որ ՄԻԱՅԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ տարազով կը մնայ միշտ անփոփոխ, Թուրքիա, Քրտական հարց, Խորհրդային Միութիւն, Կովկասեան երկիրներ եւ ազգեր, այլ պետութիւններ, եւ այլն: Ապա՝ ազգային քաղաքականութիւն գլուխին տակ կը քննուին դադութաճայ կեանքի, հայ միւս կուսակցութիւններուն, կազմակերպութիւններուն եւ ի մասնաւորի ուղեկից միութեանց վերաբերեալ հարցեր: Կազմակերպութիւն բաժնին մէջ վերստին բծախնդիր քննութեան առարկայ կ'ըլլան Երկրի իրական կացութեան եւ կապի վերաբերեալ խնդիրներ, յատուկ ձեռնարկներ՝ Թուրքիոյ նկատմամբ, մարտական ուժերու եւ Հ. Յ. Դ. երիտասարդական միութիւններու, կուսակցական մամուլի եւ քարոզչութեան հարցեր, եւն. : Կը վերահաստատուի նախորդ ընդհանուր ժողովին նախատեսուած Խորհրդաժողովի դրութիւնը: Կը հետեւին դատական եւ հաշուական բաժնիները եւ, ի վերջոյ, Բիւրոյի եւ Վեթերաններու Յանձնախումբի ընտրութիւնները(2) :

ԺԳ. Ընդհանուր ժողովի հաստատած ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ եւս քիչով կը տարբերին նախորդ երկու կամ երեք Կանոնադիրներէն(3) : Առաջին (Անդամներ) բաժնին մէջ աւելցուած են նորեկ դաշնակցականի մը ընդունման պայմանները, եւ ջնջուած՝ նախորդ Կանոնադրի քեկնածուներու վերաբերեալ տրամադրութիւնը. աւելցուած է նաեւ երգման բանաձեւը : Վերցուած է անհատ գործիչներու վերաբերեալ մասը : Կազմակերպութիւն բաժնին մէջ, ժողովներու կարգին տեղ գտած է խորհրդաժողովը, ԺԲ. եւ ԺԳ. ընդհանուր ժողովներու որոշման հիման վրայ եւ այնտեղ

ճշդուած մանրամասնութիւններով(4) : Ընդհանուր Ժողովի վերաբերեալ նոր յօդուած մը կը ճշդէ(5)՝ թէ մարմիններն ու շրջանները «Ընդհ. Ժողովին կը մասնակցին իրենց անմիջական պատգամաւորներով : Դուրսէն նշանակուած անձեր չեն կրնար Ընդհ. Ժողովի պատգամաւոր ըլլալ» — թէեւ ծանօթութիւն մը կ'աւելցնէ՝ թէ «այս վերջին տրամադրութիւնը չի դործադրուիր անյաղթահարելի արգելքներու պարագային» : Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, Վեթերաններու Յանձնախումբի եւ Ընկերվար Միջազգայնականի դաշնակցական ներկայացուցչութեան Ընդհանուր Ժողովին մասնակցութիւնը, խորհրդակցական ձայնով, կը դառնայ կանոնադրային կէտ : Կը բարձրացուի Մեկուսի Կոմիտէութեանց թուական նուագազոյն ցենզը՝ 200էն 250 անդամի : Կը ճշդուի նաեւ մարմիններու անդամակցութեան եւ ժողովներու մասնակցութեան համար անհրաժեշտ՝ թեկնածու ընկերներու կուսակցական նուագազոյն տարիքը : Աւելցուած է ընդհանուր կանոններ մարմիններու փոխյարաբերութեանց վերաբերեալ գլուխը, որու խորագիրը ինքզինք կը բացատրէ(6) :

ԺԳ. Ընդհանուր Ժողովի փակումէն տարի մը չանցած, կը ծագէր Համաշխարհային Բ. Պատերազմը, որուն իբրեւ հետեւանք կուսակցական դանազան միաւորներ պիտի ենթարկուէին վերիվայրումներու (Ատրպատական եւ Թեհրան), եւ վերջ պիտի դառնէր անոնցմէ ոմանց կեանքը (Պալքաններ եւ Ռումանիա)՝ աչքի ինկող բոլոր ընկերներու բռնազաղթով դէպի ստալինեան աքտորավայրերը : Մեր նիւթի սահմաններէն դուրս կ'իյնայ 1938-1948 տասնամեակի ազգային պատմութիւնը՝ դանազան ճակատներու վրայ տրուած հարիւր հազարաւոր զոհերով, հաստատուած եւ իրենց ազգային-մշակութային վերելքը ապրող դադութներու քայքայումով, Եւրոպայի դաշնակցական մարմիններու ճիւղերով՝ նացիներու ճիրաններէն փրկելու խորհրդահայ

ուսումնասիրողներն ու գրական շրջաններու հայ բազմութիւնները, աւելի ուշ կենաց-մահու պայքար մղելու համար ստալինեան «ազատարար» ջոկատներուն դէմ, պատերազմի աւարտին կազմակերպուած զանգուածային ներգաղթով՝ որ, համագոյային աղուոր յոյսերէ ետք, սիպերիական նոր ճամբարներ լեցնելու բռնակալական առաջադրումին ծառայեց, եւայլն: Գաշնակցութեան պատմութիւնը, եւ օր մը՝ դրաքննական կազմակերպումներէն ձերբազատուած Հայոց Պատմութիւնը պիտի անդրադառնան այդ բոլորին, գիտական անհրաժեշտ անկողմնակալութեամբ ճշդելու համար դրական եւ բացասական երեւոյթները բոլոր երեւոյթներուն: Մենք վերագառնանք մեր կազմակերպութեան:

Տասներեքերորդէն ինը տարի ետք միայն, 1947 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներուն կը դումարուի Հ. Յ. Գաշնակցութեան Տասնընթերցող Ընդհանուր Ժողովը, Գահիրէի մէջ: Ժողովին ներկայացուցչական պատկերը յստակ կը դարձնէ օրուան կազմակերպական միւլտիտիւդը՝ իրենց համեմատական կարեւորութեամբ: Ներկայ են Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Արեւմտեան Եւրոպայի Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները՝ Երեքական, իսկ Սուրիոյ, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Իրաքի եւ Յունաստանի Կեդրոնական Կոմիտէութիւնները՝ Երկուական պատգամաւորներով, մինչ Ատրպատականի եւ Թեհրանի երբեմնի ուժեղ մարմինները հաւաքաբար ունին մէկ ներկայացուցիչ միայն, իսկ Նոր Զուլայի, Հարաւային Իրանի եւ Հարաւային Ամերիկայի Մեկուսի Կոմիտէութիւնները՝ մէկական ներկայացուցիչ: Վճռական ձայնով ներկայ են նաեւ Բիւրոն եւ Ընդհանուր Ժողովին կողմէ հրաւիրուած երկու ընկերներ: Խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցին Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, Միջազգայնականի դաշնակցական ներկայացուցչութիւնը, Վեթերաններու Յանձնախումբը, Բիւրոյի ոչ-ներկայացուցիչ անդամները եւ հինգ հրա-

ւրեւաններ : Պուլիարիա եւ Ռումանիա , պարզ է , դադարած են իրրեւ կուսակցական միաւոր դոյութիւն ունենալէ (7) :

Պատերազմի եւ անոր անմիջական կերպով յաջորդած շրջանին Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի եւ կազմակերպական գանազան մարմիններու ունեցած գործունէութիւնը մանրամասն ու բժախնդիր քննութեան ենթարկելէ եւ համապատասխան բանաձեւերը հանելէ ետք , ԺԴ. Ընդհանուր Ժողովը կը զբազուի օրակարգի միւս հարցերով , — քաղաքական ուղեգիծ , խորհրդային Հայաստան եւ Սփիւռք , Թուրքիա , Քրտական հարց , Դաշնակցութեան դիրքը՝ պետութեանց նկատմամբ , — ապա նաեւ՝ Հ. Յ. Դ. երիտասարդական եւ պատանեկան միութիւններ , գործակից կազմակերպութիւններ եւ հակառակորդ կուսակցութիւններ , մամուլ , Հ. Յ. Դ. Դիւան , Հ. Հ. Պատուիրակութիւն , Միջազգայնական , հաշուական եւ դատական խնդիրներ եւայլն :

ԺԴ. Ընդհանուր Ժողովի հաստատած ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԷՆ(8) բոլորովին վերցուած են Ռայոնական Ժողովի , Հայաստանի Պատասխանատու Մարմնի , ինչպէս նաեւ խորհրդաժողովի վերաբերեալ գլուխները : Իր մնացեալ մասերուն մէջ , 1947ի Կանոնագիրը փաստօրէն կրկնութիւնն է ԺԳ. Ընդհանուր Ժողովի հաստատած Կազմակերպական Կանոններուն . փոքր փոփոխութիւններ կան մանրամասնութիւններուն մէջ միայն : Կուսակցական միաւորներու թուական նըւազագոյն ցենցերը եւս կը մնան անփոփոխ , — խումբ՝ 5 կամ աւելի ընկերներ , եմթակումիտէ՝ առ նուազն 30 , կումիտէ՝ առ նուազն 50 , Մեկուսի Կումիտէութիւն՝ առ նուազն 250 եւ Կեդրոնական Կումիտէութիւն՝ առ նուազն 500 ընկերներ(9) : Հ. Յ. Դ. ուսանողական միութիւնները , իրրեւ առանձին մարմիններ , ենթակայ են իրենց շրջանի Կեդրոնական կամ Մեկուսի Կումիտէին . սակայն անոնք կը պահեն հինէն եկող կանոնադրային առանձնաչնորհումը՝ առանձին թէ՛ հաւաքաբար պատգամա-

ւոր դրկելու Ընդհանուր Ժողովներուն, վճռական ճայնով՝ «եթէ իրենց անդամներու ընդհանուր թիւը յետունէն պակաս չէ» :

*

**

Վերջին քսանը՛հինգ տարիներուն ընթացքին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունեցած է վեց ուրիշ Ընդհանուր Ժողովներ (10), որոնց որոշումներուն եւ կազմին մամբաման անդրադառնալը կանխահաս է սակայն :

Մնաց որ, ե՛ւ Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցը՝ ըստ բնոյթի, ե՛ւ Կազմակերպական Կանոնները չիմնական փոփոխութիւններ կրած չեն վերջին քսուորդ դարուն ընթացքին : Պարզ է, անշուշտ, որ քաղաքական թէ՛ ընկերային արտաքին պայմաններու քերամար տկարանալով, կազմակերպական կարգ մը միաւորներ փոխած են իրենց իրաւական վիճակը, կամ երբեմն ձուլուած՝ աւելի մեծ միաւորներու մէջ. ուրիշներ սակայն աճած են, ուռճացած, եւ կազմած Կեդրոնական Կոմիտէութիւններ (Հարաւային Ամերիկա, Քալիֆորնիա եւն.) : Վերջին տասնամեակին կազմուած են նոր Մեկուսիութիւններ եւ առանձնակի շըրջաններ (9)՝ ինչպէս Քանատան, Աւստրալիան, Լոնտոնը, Կեդրոնական Եւրոպան եւն. :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Քսաներորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումով, Բիւրոն իր կողքին յառաջացուցած է մասնադիտական բնոյթի օժանդակ երկու մարմիններ՝ Հայ Դատի Կեդրոնական Մարմինը և Մամլոյ Դիւանը : Հայ Դատի յանձնախումբեր ունին նաեւ Կեդրոնական եւ Մեկուսի Կոմիտէները՝ իրենց կողքին :

Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցի չիմնական միաւորը կը մնայ ԽՈՒՄԲը : «Խոււրը կեկղանի քջիջն է կեկղանի կազմակերպութեան. նրան անդամակցիլ՝ նշանակում է Կուսակցութեան կեկղանութեան մասնակցիլ, նրա կայունութեանը գարկ տալ, նրա

հիւսուած քննարկը քարմ եւ առողջ պահել եւ դրանով ընդունակ՝ իր հանրային դերը խաղալու : Խմբերի մէջ է, որ անդամները «ընկեր» են դառնում, եւ «ընկերներին» միջավայրն է, որ հերոս ու նահատակ է սնուցանում : *Եւ տակաւին՝* «Խմբի անդամ լինելով է, որ մէկը դառնում է Գաշնակցուքեան անդամ եւ «դաշնակցական» : Մարմնի անդամ լինելը առժամեայ հանգամանք է... : Գաշնակցական կոչուելու համար հարկ չկայ որ մէկը դաշնակցական մարմնի անդամ լինի, մինչդեռ անկարելի է իսկական դաշնակցական նկատել մէկին, որ խմբի անդամ չէ»(11) :

Չօգուած իրարու, խումբերու հաւաքականութիւնները կը կազմեն ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆՆԵՐՆ ԵՎ ԿՈՄԻՏԷՆՆԵՐՆԵՐԸ, որոնց համապատասխան մարմինները կը վարեն իրենց սահմանափակ չըջանակի կուսակցական, միութենական եւ հանրային աշխատանքները, ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅԶՍԿԱՆ ԵՎ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ նախադժած սահմաններուն մէջ, ՄԵԿՈՒՍԻ կամ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ վերին հսկողութեան տակ :

ՄԵԿՈՒՍԻ ԵՎ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԸ, իրրեւ իրենց չըջանի պատասխանատու գործադիր մարմինները, կը ձգտին իրականացնել չըջանի օրէնսդիր դերագոյն հաւաքականութեան՝ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ որոշումները, ինչպէս նաեւ համակուսակցական տարողութեամբ այն հիմնական վճիռներն ու որոշումները՝ որոնք կը բխին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԸՆԴՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԷՆ : Իրենց չըջանի կուսակցական ընթացիկ քաղաքականութեան ճշդումին եւ հետապնդման, ազգային եւ հանրային գործերու ղեկավարման մէջ, անոնք բրււտադօր են, բայց միշտ պատասխանատու՝ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ նախ :

Կուսակցութեան կեդրոնական գործադիր մարմինն է Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՈՆ : Ան կը հսկէ՝ որ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԿՈՒՍԻ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԸ, ինչպէս նաեւ համապա-

տասխան ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎները, իրենց որոշումներուն եւ գործունէութեան մէջ շեղում չարձանագրեն ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎի ընդունած սկզբունքներէն եւ բանաձեւած ուղեգծէն: Իր կարգին, մի՛շտ ընթանալով ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎին կողմէ իրեն տրուած ուղեգծով եւ անոր որոշումներու ծիրով, ԲԻԻՐՈՆ կը վարէ Կուսակցութեան արտաքին քաղաքականութիւնը, եւ կը կատարէ իր գործադրութեան յանձնուած յատուկ պարտականութիւնները: Ան Կուսակցութեան բարոյական վերին հեղինակութիւնն է նաեւ, որ պարտականութիւն ունի հսկելու դաշնակցական բարոյական ըմբռնումներու եւ գաղափարական-յեղափոխական աւանդներու անխաթար պահպանման: Իր բոլոր գործերուն հմար, ԲԻԻՐՈՆ հաւաքաբար պատասխանատու է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Գերագոյն Ատեանին՝ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎին առջեւ:

Ամբազուռ այլ մի՛շտ կենդանի կազմակերպական այս կառոյցն է՝ որ, միացած մեր բարոյական անշեղ ըմբռնումներուն եւ գաղափարական հարուստ աշխարհին, մեր կուսակցութիւնը հասցուցած է իր աւելի քան ութսունամեայ վաստակին՝ աղային-աղատադրական պայքարի, հայ աշխատաւոր ժողովուրդի բարօրութեան, աշխարհացրիւ հայ զանդուածներու ապահովութեան ու կազմակերպութեան, եւ Հայ Դատի հետապնդման բազմաճիւղ բնագաւառներուն մէջ: Կազմակերպական առողջ կառոյցի եւ գաղափարական բարձրութեան այդ զուգորդութիւնն է, որ հերոսներ է ծնած, սերունդներ մղած նուիրումի ու զոհաբերութեան, թէեւ երբեմն ցնցուած՝ բայց իր արմատներուն ու բունին մէջ անլիտանդ դուրս է բերած Կուսակցութիւնը ամենածանր հարուածներէն, ու զայն պահած՝ երիտասարդ ծլարձակումներով մշտանորոգ, միշտ թարմ, միշտ կենսունակ եւ ուժեղ:

Թող դալար՝ մնան մեր այսօրուան հազարաւոր երիտասարդ ծիլերը: Դալար՝ բայց կենսունակ եւ ու-

ժեղ, իրենց արմատներէն բարձրացող ութսունամեայ
հարազատ աւելչով: Դաշնակցութիւնը պէտք պիտի ու-
նենայ այդ կենսունակութեան եւ ուժին: Հայութեան
համար: Հայաստանի՛ն համար:

(1) Տեղեկութիւնները ֆաղուած են Որոշումներու գրքոյկէն,
— ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԺԳ. ԸՆԴՀ. ԺՈ-
ՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ, — Փարիզ, 1938:

(2) ԺԳ. Ընդհ. ժողովը Հ. Յ. Դ. Բիրոն կ'ընտրէ հետեւ-
եալ կազմով, — Հ. Օհանջանեան, Ռուբէն, Վ. Նաւասարդեան,
Դրօ, Գ. Լազեան, փոխանդամներ՝ Ե. Խաթանասեան եւ Վ. Բա-
բայեան:

(3) Տեսնել ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, հաստատուած
ԺԳ. Ընդհ. ժողովին կողմէ, — Փարիզ, 1938:

(4) Անդ, էջ 8-9: Տեսնել նաեւ, նախորդ բաժնի վերջաւո-
րութեան, Խորհրդաժողովի դրութեան մանրամասնութիւնները:

(5) Անդ, էջ 10, յօդ. 40:

(6) Անդ, էջ 20-22:

(7) Տեղեկութիւնները առնուած են Որոշումներու գրքոյկէն,
— ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԺԳ. ԸՆԴՀ. ԺՈ-
ՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ, — Փարիզ, 1947:

(8) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, հաստատուած ԺԳ.
Ընդհ. ժողովին կողմէ, — Փարիզ, 1947:

(9) Այդպէս ալ կը մնայ ցարդ: Իսկ կարգ մը շրջաններ՝ ու-
րոնք Մեկուսիութեան մը բուսական ցեղը չունին, բայց, Կեդրո-
նական կամ Մեկուսի Կումիտէութեան մը շրջանէն հեռու գտնուե-
լով, կապ կը պահեն ուղղակի Բիրոյին հետ, կը կոչուին *ստանձ-
նակի կոմիտէներ*:

(10) 1951, 1955 1959, 1963, 1967 եւ 1972 բուսականներուն:

(11) Մէջբերումները՝ Նիկոլ Աղբալեանի ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ Հ.
Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ գրքէն:

1. — ԲՈՒՒՆ ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՆՎՈՍՏՈՒՆՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՆԱԿՆԵՐ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ — ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԵՊԱՍԿՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼՆՈՒԹՅԱՆ

1. — Յ ՈՒ Յ Ա Կ

Կ ՈՒ Ս Ա Կ Յ Ա Կ Ա Ն

Տ Ե Ղ Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր ՈՒ

ԱՐՈՒՐ.— ?

ԱՅԳԵՍՏԱՆ.— Գանձակ.

ԱՊԱՌԱԺ.— Շուշի, Լեռնային Ղարաբաղ.

ԱՏՐՈՒՇԱՆ (կամ ՇԱՀՍՏԱՆ).— Թեհրան, Պարսկաստան.

ԱՐԵԱՆ ՀՈՎԻՏ.— Ուրֆա.

ԱՐԾԻԻ.— Երզնկա ?

ԱՐՄՈՒԱԲԵՐԳ.— Զեյթուն.

ԱԻԱԶ (կամ ՍԵՒ ԲՆՈՒՐ).— Սեբաստիա.

ԱԻԱԶԱՆ.— Սեւ Մոզի աւազան (Խրիմ, Օսեսա, Կրքեմն ևնև՝ Տրապիզոն, Էւն.).

ԲԱԳԻՆ.— Ատրպատական.

ԲԱԶԷ (կամ ԽՈՐՎԻՐԱՊ).— Ատանա.

ԲԱԼԿԱՆ (կամ ՊԱԼՔԱՆ).— Պալքանեան թերակղզի (Սոփիա).

ԲԱՆԱԼԻ.— Սամսոն.

ԲԱՍՏ.— Սեբաստիա.

ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԳ.— Կարին.

ԲԱՐՁՐԱԻԱՆԳԱԿ.— Սասուն.

ԲԱՐՁՐ ՍԱՐ.— Կեսարիա.

ԲԵՐԳԻԿ (կամ Ջրարբերդ).— Կարս.

ԳԱՂՔԱՇԷՆ.— Թաղէոս Առաքելայի վանքի (կամ Մահուի) շքան.

ԳԱՂՔԱՎԱՅՐ.— Արդեօֆ Ամերիկա.

ԳԱՇՏ.— Ատանա ? Գաշտային Կիլիկիա ?

ԳՈՒՐԱՆ.— Տաթև.

ԿԿԵՂԵՑԻ.— Մոսկուա.

ԿԿՏԱՐ.— Եկատերինոտար (Հիւս. Կովկաս).

ԹՄԲՈՒԿ.— Ախալքալաք, Ախալցխա.

ԺԼԱՏ.— Հիւսիսային Կովկաս.

ԼԵՌ.— Հալէպ ?

ԼԵՌՆԱՊԱՐ.— Ռշտունիք (Վանայ Ծովու հարաւը).

ԼԵՌՆԱՍԱՐ.— հարբերդ.

ԼԵՌՆԱՎԱՅՐ.— Կիլիկիա. աւելի ուշ՝ Սուրիա.

ԼԻՍ (ՎԻՇԱՊ, ԾԱՂԻԿ, ԿՈՌՆԱԾԱՂԻԿ).— Պոլիս.

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ (Կամ ԲԱԶԷ).— Ատանա.

ԾՈՎԱՓ.— Տրապիզոն.

ԾՈՎՔ.— Յունաստան.

ԾՈՅ.— Պէյրուք.

ԿԱՄՈՒՐՋ.— Նոր Զուղա.

ԿԱՅԱՆ.— Մարգուան.

ԿԱՌԱՓՆԱՏ.— Հիւս. Սուրիա եւ Հայկական Միջագետք ?

ԿԱՐԱՒԱՆ.— Իսկենտերուն (Ալեքսանտրէք).

ԿԱՐՄԻՐ ԲԵՐԴ.— ?

ԿԱՐՄԻՐ ԼԵՌ.— Սուէտիա, ձեպէլ Մուսա.

ԿԱՐՊԱՏ (Կամ ՔԱՐՊԱԹ).— Ռումանիա.

ԿՂԶԻ.— Կիպրոս.

ԿՈՐՈՏ, ԿՈՐՕՏ.— Մուշ (ֆաղաք).

ԿՈՌՆԱԾԱՂԻԿ (ՎԻՇԱՊ, ԼԻՍ).— Պոլիս.

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԱՐԵՐ Կամ ՀԻՒՍԻՍԱԿԵՐՏ.— Փեթերբուրգ.

ՀՈՂԱՐԼՈՒՐ.— Այնթապ.

ՀՈՎԻՏ.— Այնթապ ? Ուրֆա ? Աւելի ուշ՝ Հալէպ.

ՀՈՒՐ - ԵՐԿԱԹ.— Մանիսա (Իզմիրի մօտ).

ՀՐՈՒԱՆԴԱՆ.— Լիբանան.

ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ.— Թիֆլիս.

ՄԻՆԱՐԷԹ.— Սալմաստ.

ՄՐԳԱՍՏԱՆ.— Երեւան.

ՆԱԼԲԱՆԴ.— Նոր Նախիջեւան.

ՆԱԻԱՀԱՆԳԻՍՏ.— Պաքուս.

ՇԱՀՍՏԱՆ (Կամ ԱՏՐՈՒՇԱՆ).— Թեհրան, Պարսկաստան.

ՇԱՄ, ՇԱՄԻՐ Կամ ՇԱՄԻՐԱՄ.— Վան, Վասպուրական.

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ (կամ ՈՍԿԵՋՈՒՐ)․— Պաճու․

ՈՍԿԵՆՆԵՐ․— Իզմիր․

ՊԱԼՔԱՆ (կամ ԲԱԼԿԱՆ)․— Սոփիա․

ՊՈՒՐԱԿ․— Ախլաթ - Բաղէշ․

ՋՐԱՐԵՐԴ (կամ ԲԵՐԴԻԿ)․— Կարս․

ՍԱԼՆՈՅ ՋՈՐ․— Բաղէշի (Պիքլիսի) շրջան․

ՍԱՀՄԱՆԱՐԵՐԴ․— Մարաշ․

ՍԱՐՈՒՍՏԱՆ․— Ռուսաստան․

ՍԵՊՈՒՆՆԵՐ․— ?

ՍԵՒ ԲԼՈՒՐ (կամ ԱԻԱԶ)․— Սերաստիա․

ՍԵՒ ՔԱՂԱՔ․— Պաճուի նախալիմ շրջանը․

ՎԻՇԱՊ (ԼԻՍ, ԿՈՒՆԻԱՇԱՂԻԿ)․— Պոլիս․

ՎԻՇԱՊԱՋՈՐ․— Տիգրանակերտ․

ՎՐԷԺ (կամ ՎՐԷՅՍԱՆ)․— Ատրպատական․

ՏԵԼԹԱ․— Աղեփանդրիա, Եզիպոսու․

ՔԱՐ (կամ ՔԱՐՈՏ)․— Աղեփանդրապոլ․

ՔԱՐԱԺԱՅՈՒՆ․— Տերսիմ․

ՔԱՐՊԱԹ (կամ ԿԱՐՊԱՏ)․— Ռումանիա․

... (Գրեմարիսի կամ) ՉԻՐԱԿԱՆՈՒՄ

... զվերի — ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

... (Մեմորիա կամ) ԴՆԵՊԱՐ

... շարժ — ՎՈՐՈՒՄ

2.— Տ Ա Խ Տ Ա Կ Ն Ե Ր

... (Թեոլոգիա կամ) ԲՆԱԿԱՆՈՒՄ

... (Վարդապետի ցեղանուն) ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

... (Գրեմարիսի կամ) ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

... (Մեմորիա կամ) ԴՆԵՊԱՐ

... ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

... (Չիբուսի կամ) ԳՐԱԿԱՆՈՒՄ

Հետագայ ուր տախտակները սահմանուած են աւելի անմիջական եւ սխեմատիկ պատկեր մը տալու Հ. Յ. Գաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցի հոլովոյթին մասին: Անոնք կը յստակացնեն եւ պարզացնեն ներկայ ուսումնասիրութեան զանազան գլուխներուն ընկալումը. բայց նաեւ անոնց տուած քիչ մը չոր պատկերը, ամբողջական հասկացողութեան մը համար, պէտք է անհրաժեշտաբար լրացուի համապատասխան գլուխներու ընթերցումով:

Հեղինակը այդ տախտակները կազմած է իր սեփական ճիգերով: Organigrammeներու մասնագէտ չըլլալով, ան ի յառաջ գումէ կ'ընդունի՝ որ թէքէք քերութիւններ կամ սխալներ կը բնան սպրդած ըլլալ անոնց մէջ: Ան կը խնդրէ մասնագէտներէն՝ սրբագրել այդ քերութիւնները եւ կազմել աւելի յաջող ու ամբողջական տախտակներ:

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 1.— ՆՈՐԱՍՏԵՂՆԵ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱՄՈՒՄԸ Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՆԵՆ ԱՌԱՋ (1890-1892).— Կուտայ գործիչներու ցրումի եւ տեղական կազմակերպութեանց յառաջացման պատկերը՝ սկզբնական երկու տարիներուն, մեկնելով թիֆլիսի ԿենՏրոնէն: Գործիչներէն՝ տրուած են զլխաւոր կարգ մը դէմքերու անունները միայն:

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 2.— ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՑԱՆՑԻ ՏԱՐԱՄՈՒՄԸ Ա. եւ Բ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԿԻ (1892-1898).— Կազմակերպական ցանցը շատ աւելի տարածուն եւ բազմաճիւղ է արդէն: Սլաքները, որոնք տեղիւնուած կեդրոններէն չէ միայն՝ որ կը մեկնին, ցոյց կու տան նաեւ գործիչներու եւ մարտական ուժերու շրջանէ շրջան անցումի գծերը (օրինակ՝ Տարօն - Սասուն անցում Ատրպատական-Վասպուրականի եւ

կարսի գոյգ գծերով, կիլիկիա անցում՝ կիպրոսէն եւ Եգիպտոսէն, մասամբ նաեւ Իզմիրէն, եւն)։

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 3.— Լ. Յ. Գ. 2րդ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՀԱՍՏԱՍՏԱՆ ԳՆԿԱՎԱՐ ԿԱՌՈՅՑՐ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ՝ 1898-1904 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ.— 2րդ Ընդհ. ժողովէն բխած ղեկավար կառոյցը տրուած է *օրկանագրի* (organigramme) ձեւին տակ, նշելով ժողովէն ընտրուած վեց մարմինները (երկու Բիւրօ եւ չորս ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ), որոնք հաւաքաբար կը կազմեն ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔԸ՝ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՄԱՐՄԻՆԸ, լիազօրուած՝ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ բացակայութեան հիմնական որոշումներ տալու։ ԿԱՄՔԻ ժողովը գումարուած է՝ Ֆիլիպի (Պալկարիա), 1901ի գարնան։

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՎ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆԵՐՈՒ շրջանները տրուած են իրենց կուսակցական եւ իրական անուններով՝ նշելով նաեւ Իւրաքանչիւրի իրաւավիճակը (Կոմիտէ՝ Կ., Կեդրոնական Կոմիտէ՝ Կ., Կ., եւն.)։ Մեր ծանօթութեանց սահմաններում մէջ։

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 4.— ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՅՑՐ ԵՎ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ՝ 3րդ եւ 5րդ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԻ (1904-1909)։— Գեկավար կառոյցը կը բարդանայ։ Մինչ արեւմտեան շրջանի մարմինները եւ ՄԱՍՆՈՅ (ԲԱՐՁՐԱԻԱՆԴԱԿԻ) ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆը կ'ընտրուին ուղղակի 3րդ Ընդհ. ժողովէն, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ընտրութիւնը մասամբ կը ձգուի համապատասխան շրջանի ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ (3 ընկեր), մէկական անդամ տալու պարտականութիւն տալով նաեւ Սասնոյ Պատ. Մարմինն եւ Վասպուրականի *Հարսահատու* Պատ. Մարմինն։ Այս վերջինը կը նշանակուի 1905ի ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ կողմէ։ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ կը կազմուի Բիւրոններու եւ Պատասխանատու Կ. Կ.ներու ներկայացուցչներէն։ Կովկասի ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆը բխած է ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԷՆ, իսկ Զիֆոնը (Կովկասին զէնք հայթայթելու համար ստեղծուած մարմին)՝ 1905ի ԽՈՐՀՈՒՐԴԷՆ։

Նախորդ տախտակով տրուած կազմակերպական շրջաններու ցանկը կը լրացուի նոր անուններով։

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 5.— ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՆԿԱՎԱՐ ԿԱՌՈՅՑՐ 5րդ եւ 7րդ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԻ (1909-1913)։— Կառոյցը աւելի եւս բարդացած է։ Երկու Բիւրոնները, զէք սկզբունքով, կ'ընտրուին մասամբ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԷՆ, եւ մասամբ՝ համապատասխան շրջաններու ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԷՆ (տեսնել նշուած թիւերը)։ Իւրաքանչիւր Բիւրօ կ'ունենայ երկուական *Հատու*։ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԷՆ կը բխին նաեւ զանազան այլ մար-

մինները եւ յանձնախումբեր՝ ԻնֆընԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆ (ԹՈՒՐԳԻՆՅՅ), ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԳԱՏԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ, Եւն. : ԽՈՐՀՈՒՐԳԻ կազմութիւնը եւս բարդացած է. բան մը՝ որուն կա-
րելի է հաւանօրէն վերագրել 1912ի ԽՈՐՀՈՒՐԳԻն (Պոլիս) իրաւա-
գօր էանգամանք չստանալը: Կը բազմաման ՌԱՅՈՆՆԵՐը (Կ. Կո-
միտէութեանց շրջաններ):

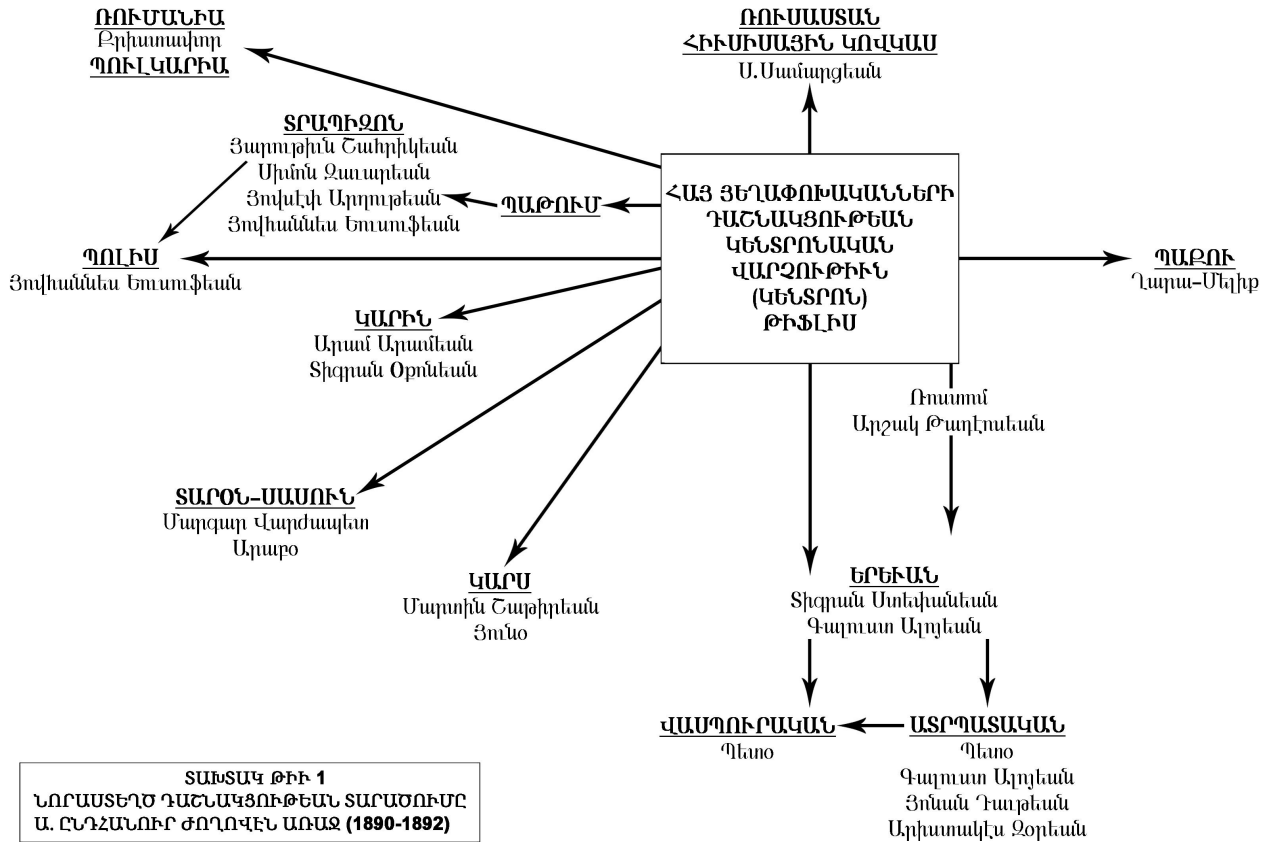
ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 6.— ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ԿԱՌՈՅՅԸ
1913-1915 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ.— Գաշնակցութիւնը նախ կ'ունենայ
երեք ԲԻՒՐՕ, իւրաքանչիւրը իր շրջանին համար օժտուած նաեւ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆի բացառիկ իրաւասութիւններով. ապա,
1914ի Տրդ. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎը կը լուծէ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ Եւ
Պոլսոյ մէջ կը յառաջացնէ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԻՒՐՈՅԻ ՀԱՏՈՒԱԾ: ՀԱ-
ՅԱՍՏԱՆԻ ԲԻՒՐՈՆ իր ամբողջութեան մէջ կը բխի ԸՆԴՀ. ԺՈ-
ՂՈՎէն: Իսկ ԽՈՐՀՈՒՐԳԻ կազմութեան կը մասնակցին, ԲԻՒՐՈ-
ՆԵՐՈ կողմին, 7րդ Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ՝ Ամերիկայի Կ. Կո-
միտէն, եւ Տրդ. Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ՝ ԳՐՕՇԱԿԻ Խմբագրու-
թիւնը:

ԽՈՐՀՈՒՐԳԻ զուամբուած է Պերլին, 1914ի գարնան:

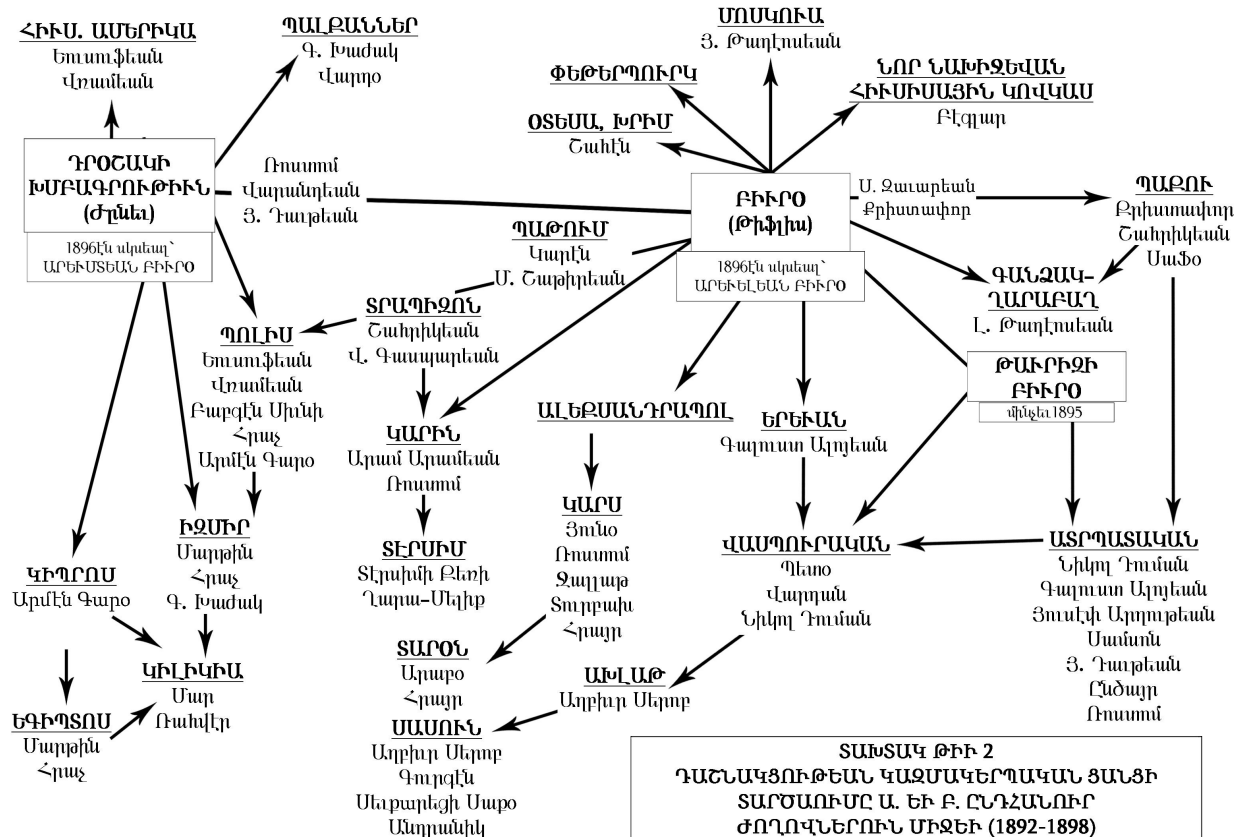
ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 7.— Հ. Յ. Գ. ԳՐԻ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԸ-
ՄԱԾ ԿԱՌՈՅՅԸ (1919-1921).— Կառոյց մը՝ որ, հակառակ անա-
կընկալ դէպքերու բերումով իր ամբողջութեան մէջ կ'իրարկուած
չըլլալուն, շահեկան է իբրեւ կազմակերպական ձեռի նախագիծը՝
անկախութեան տիրացած երկրի մը պետական մէկ կուսակցու-
թեան: Ժողովները եզերուած են ուղիղ — անկիւնաւոր գծերով,
իսկ անոնցմէ բխած մարմինները (տեսնել սլաքները)՝ կոր գծե-
րով:

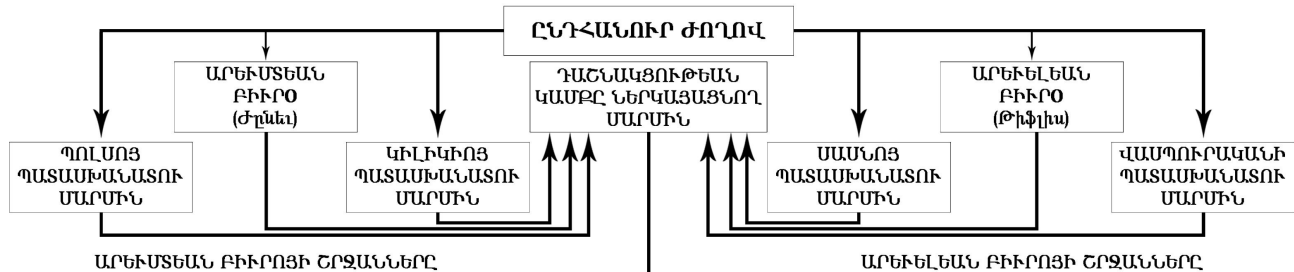
ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 8.— ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱ-
ՌՈՅՅԸ 1921էՆ ԱՄԴԻՆ.— Կեդրոնական ուղղահայեաց մասը ի գօ-
րու է, կազմակերպական շրջանէ շրջան կամ Ընդհ. Ժողովէ Ընդհ.
Ժողով աննշան փոփոխութիւններով, 1924-25էն առդին: Խումբերը
կրնան ուղղակի կապուած ըլլալ կոմիտէին, կամ կազմել ենքա-
կոմիտէութիւններ: Առանձնակի կոմիտէութիւնները կապուած են
ուղղակի Հ. Յ. Գ. ԲԻՒՐՈՅԻՆ:

Ձախ բաժինը կը վերաբերի Պուրէշի եւ վիեննայի Խորհրդ-
դաժողովներէն բխած ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆին,
որ փաստօրէն փոխարինած է ԲԻՒՐՈՆ՝ 1921էն 1924 տարիներուն
(մինչեւ 10րդ Ընդհանուր Ժողով), իսկ աջ սիւնակը՝ երկրի կազ-
մակերպութեան, մինչեւ 1933ի 12րդ Ընդհ. Ժողովը՝ երբ լուծուած
կը յայտարարուէին երկրի *մինչ այդ գոյութիւն ունեցած* մար-
մինները:

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻՒ 1
ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ
Ա. ԸՆԴՀԱՆՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԷՆ ԱՌԱՋ (1890-1892)

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՑԻ ԾՐՋԱՆՆԵՐԸ

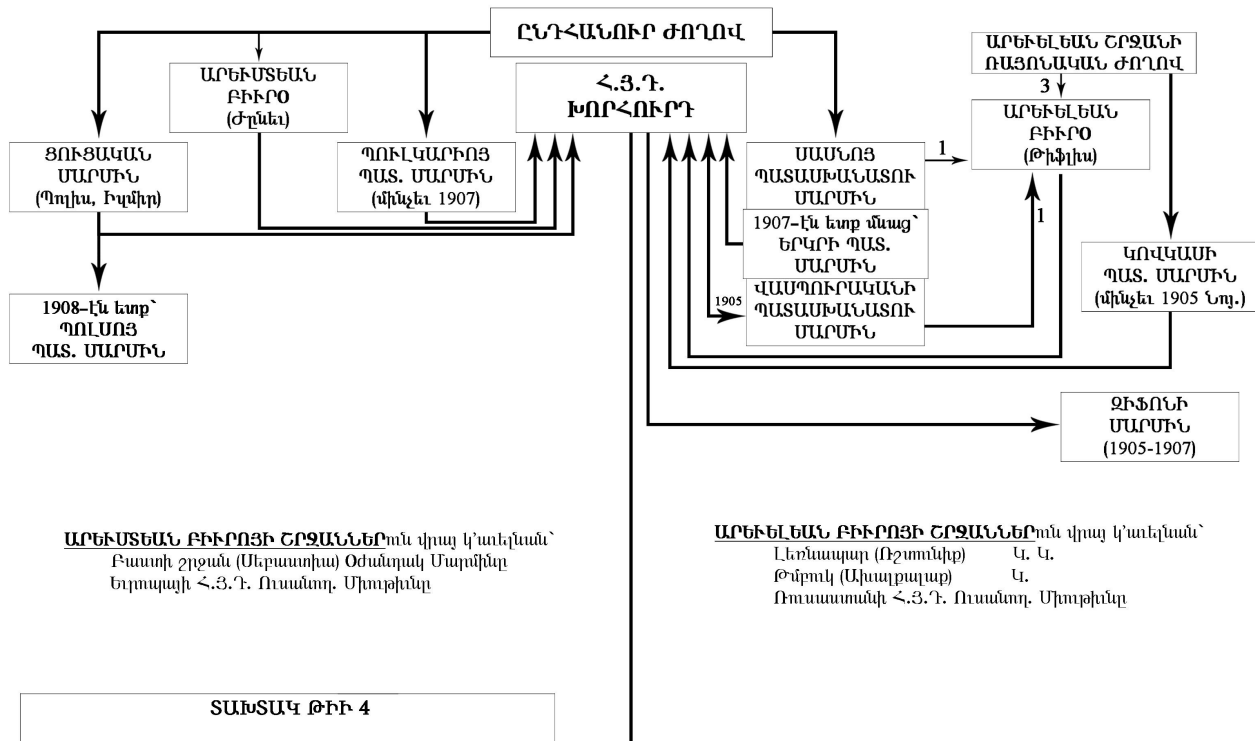
Առումաձայլիկ, Վիշապ (Պոլյա)	Պատ. Կ.Կ.
Ոսկեհանք (Իսվիր)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Լեռնավայր (Կիլիկիա)	Պատ. Կ.Կ.
Տեղթա (Եգիպտոս)	Կոմիտեներու շրջան
Աղյի (Կիպրոս)	Կ.
Պաղքաններ	Կ.Կ.
Երոսպալի Կոմիտեներ (Փարիզ, Գերմ.)	
Հիւսիս. Ամբիկյա	Կ.Կ.
Սեւ Բլուր, Ասպ (Սերաւոտիա)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Բանալի (Մամուռ)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Նալան (Մարտոսան)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Բարձր Սար (Անապիա)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Լեռնասար (Խարբեղո)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Վիշապաձոր (Տիգրանակերտ)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Մեարոհ (?)	Կ.
Նալմիր Բերդ (?)	Կ.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՑԻ ԾՐՋԱՆՆԵՐԸ

Շամ (Վան)	Պատ. Կ.Կ.
Բարձրամողակ (Մասուն)	Պատ. Կ.Կ.
Դուրան (Տարոն)	Կ.Կ.
Պորակ (Ախլաթ)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Վրեժ (Ատրպատական)	Կ.Կ.
Ջրաբերդ (Կարա)	Կ.Կ.
Բար (Ալեքսանդրապոլ)	Կ.Կ.
Մրգատուն (Երևան)	Կ.Կ.
Ապարաժ (Ղարաբաղ)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Այգեատուն (Գանձակ)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Ոսկեջուր, Ոսկանապատ (Պարո)	Կ.Կ.
Մեծ Բարաթ (Թիֆլիս)	Կ.Կ.
Նառահանգիատ (Պաթում)	Կ.Կ.
Ծովափ (Տրապիզոն)	Կ.Կ.
Անալան (Օտեսա, Խրիս)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Նալբանդ (Նոր Նախիջևան)	Կ.Կ.
Ռոսատունի Կոմիտեներ (Մոսկ., Փեթերբ.)	
Կարին (Բարձրաբերդ)	Կ.Կ.
Արծի (Երզնկա ?)	
Բարաձայր (Տեղախ)	
Ժլատ (Հիւսիսային Կովկաս)	Փոփոխական՝ Կ., Կ.Կ.
Անուր (?)	

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻՒ 3

Հ.Յ.Դ. 2ԴԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏԱՄ ՂԵԿԱՎԱՐ ԿԱՌՈՑՑԸ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԾՐՋԱՆՆԵՐԸ 1898-1904 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

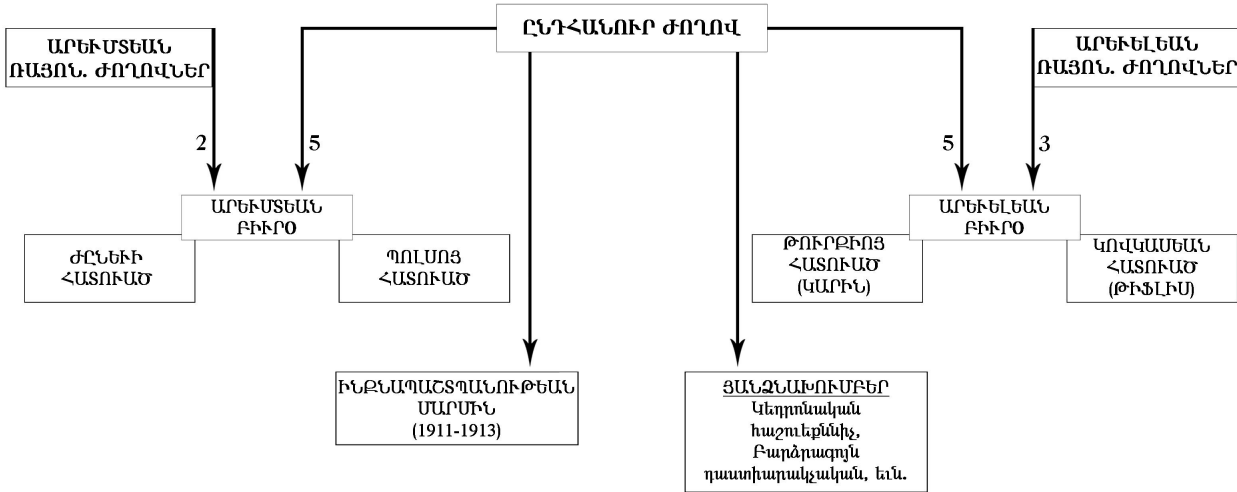

ԱՐԵՆՍԵԱՆ ԲԻՐՈՅԻ ԸՐՁԱԿՆԵՐուն վրայ կ'առեղանմ՝
 Բուստի շրջան (Սևրաստիս) Օժանդակ Մալմինը
 Երասպայի Հ.Յ.Դ. Ուսանող. Մխոթինը

ԱՐԵՆԵԼԵԱՆ ԲԻՐՈՅԻ ԸՐՁԱԿՆԵՐուն վրայ կ'առեղանմ՝
 Լեռնասպար (Ռշտունվեր) Կ. Կ.
 Թմրուկ (Ախալքալաք) Կ.
 Ռուսաստանի Հ.Յ.Դ. Ուսանող. Մխոթինը

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻԻ 4

**ԴԱՇԸԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՑՑԸ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ
 ՅՐԴ ԵՒ ՏՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԻ
 (1904-1909)**

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՐՈՅԻ ՌԱՅՈՆՆԵՐ

1909-1911

- 1) ԹՈՒՐԹԻԱ ԵՒ ԳԱՂՈՒԹՅԵՐ
- 2) ԲՈՐԲ-ՀԱՅՔ

1911-1913

- 1) ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՊԱԼՔԱՆՆԵՐ
- 2) ԲՈՐԲ-ՀԱՅՔ
- 3) ԱՄԵՐԻԿԱ

Հ.Յ.Դ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ապրամները՝ ճշդիկ Ռայոնական ժողովներու եւ Բխրոններու փոխադարձ համաձայնութեամբ (6րդ Հայիանուր ժողով)

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՐՈՅԻ ՌԱՅՈՆՆԵՐ

1909-1911

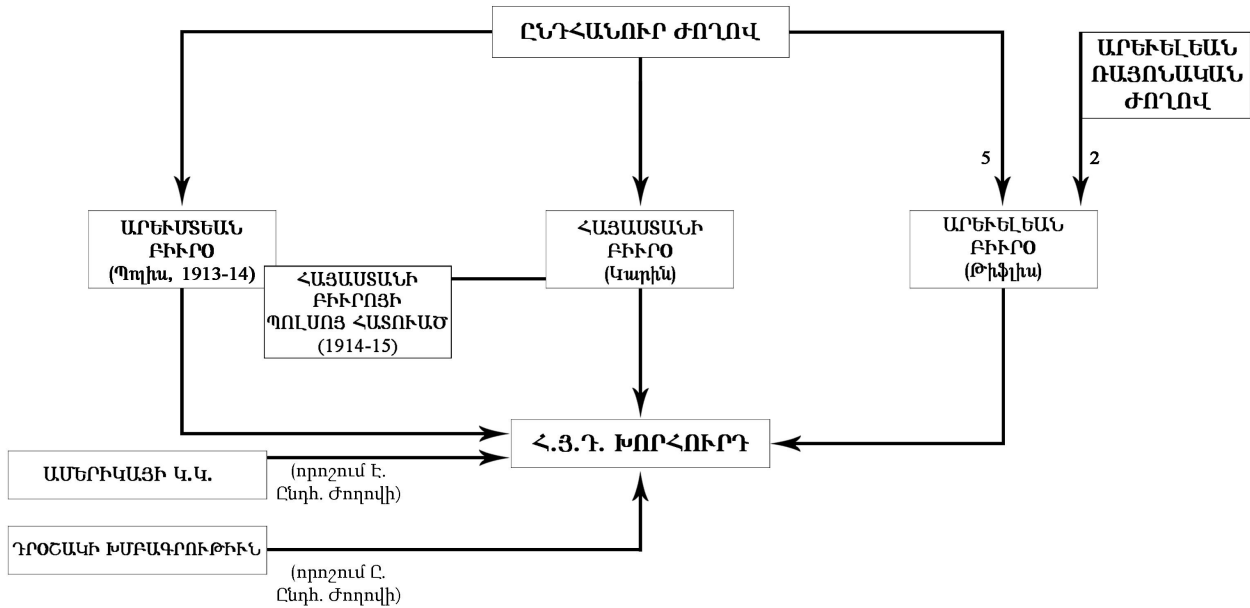
- 1) ՄԵԾ-ՀԱՅՔ
- 2) ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

1911-1913

- 1) ՄԵԾ-ՀԱՅՔ
- 2) ԿՈՎԿԱՍ
- 3) ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻՒ 5

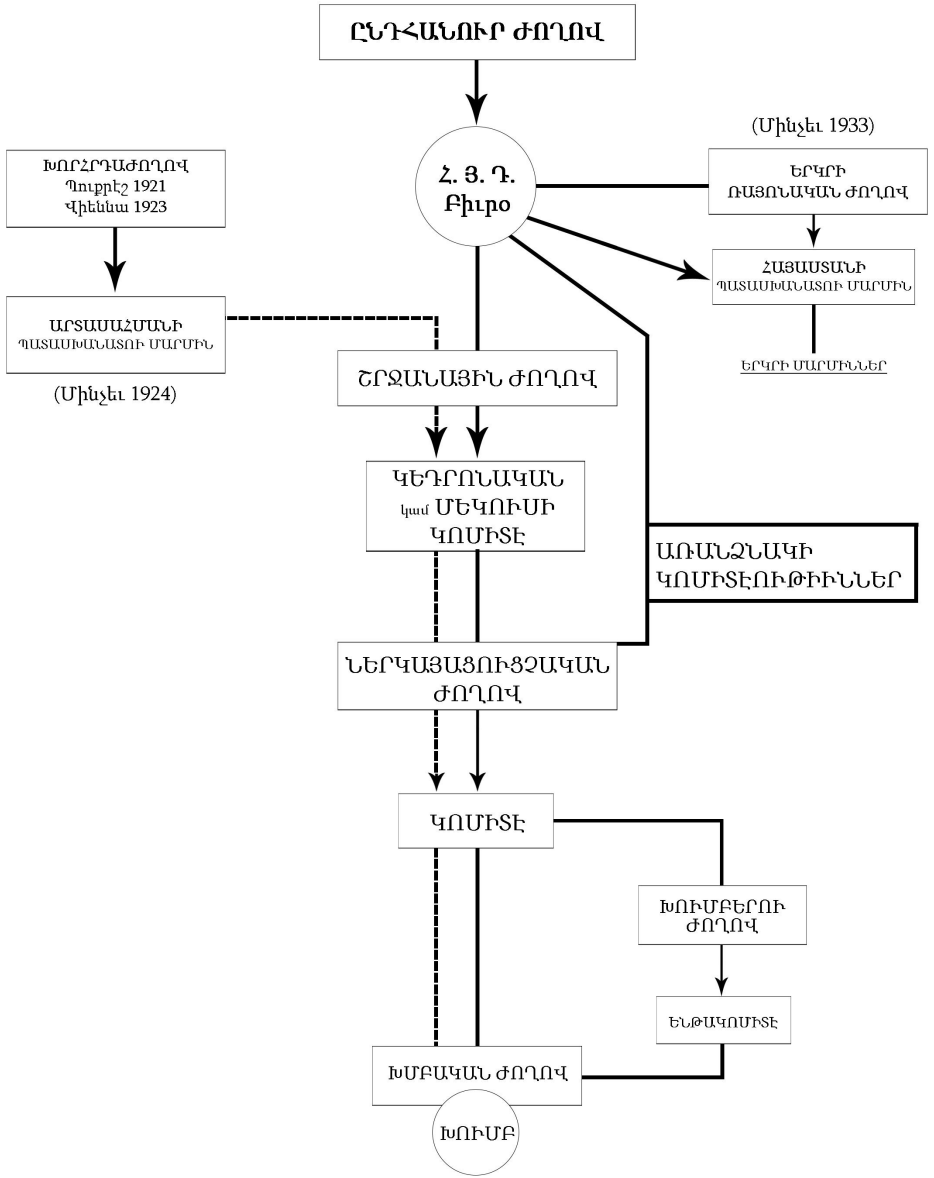
**ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ԿԱՌՈՅՑԸ
5ՐԴ ԵՒ 7ՐԴ ՀԱՂՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԻ
(1909-1913)**

ԾԱՆՈԹ.– Իդրաքանչևիդ Բիւրօ իր շրջանին մէջ, ունի ՊԱՏԱՍԻՆԱՍՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ հանգանակք:
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԻՒՐՈՅԻ շրջանն է՝ Թուրքիոյ վեց հազարնակ եւ Տրասպլորնի նահանգները:
 ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ շրջանն է՝ Արևմտեան Թուրքիա եւ գաղղթները:
 ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ շրջանն է՝ Ռուսաստան եւ Պարսկաստան

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻՒ 6

**ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ԿԱՌՈՅՑԸ
 1913-1915 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ**

ՏԱԽՏԱԿ ԹԻՒ 8
ՂԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԸ
1921ԷՆ ԱՍԴԻՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Ներածական	5
Ա. — Դաշնակցութեան կազմաւորումը եւ առաջին երկու տարիները	9
Բ. — 1892-1897 տարիները	15
Գ. — Հ. Յ. Գ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովը եւ 1898-1903 վեցամեակը	25
Դ. — Երրորդ Ընդհանուր ժողովը եւ 1904-1906 տարիները	38
Ե. — Զորորդ եւ Հինգերորդ Ընդհանուր ժողովներուն միջեւ	53
Զ. — 1909-1911 եռամեակը	69
Է. — Եօթներորդ եւ Ութերորդ Ընդհանուր ժողովները եւ յաջորդող տարիները	82
Ը. — 1917-18ի կազմակերպական փուլը եւ Իններորդ Ընդհանուր ժողովը	99
Թ. — 1920-1924 հնգամեակը — Պուրբէշի եւ Վիեննայի հորհրդածողովները	118
Ժ. — Հ. Յ. Գ. Տասներորդ Ընդհանուր ժողովը եւ յաջորդող տասնամեակը	133
ԺԱ. — Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԺԳ. եւ ԺԴ. Ընդհ. ժողովները եւ վերջին 25 տարիները	149

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ն

1. — Ցուցակ կուսակցական տեղանուններու	161
2. — Տախտակներ	164

ԳԻՆ՝ 5 Լ . Ո .

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — Liban

Printed in Lebanon

by Hamaskaïne Wahe Sethian Press